

* श्री *

श्री मधुसूदन ग्रन्थमालाया द्वितीयस्तवकस्य प्रथमं प्रसूतम्—

जयपुर-राजकीय-विद्वन्मण्डलसमाप्रधानपण्डितेन महामहोपदेशकेन
समीक्षाचक्रवर्ति—

मैथिल श्रीमधुसूदन शर्मणा विद्यावाचस्पतिना

प्रणीतस्य पञ्चव्यात्यन्तर्गत गौरवव्यातिग्रन्थस्यैवं द्वितीय-
परिच्छेदरूपा ॥

5481

अत्रिरुयातिः ।

1MAD

26431

लखनऊ विश्वविद्यालय संस्कृताध्यापकेन श्रीमता—
आद्यादत्त ठकुरेण सम्पाद्य ॥

पं० रामशङ्कर बाजपेयी प्रवन्धेन, लक्ष्मणपुरे स्टीमप्रिन्टिंग-
मद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशित ॥

सन १९२६ ई०

पारिवर्ध्यात्यन्तर्गताया अत्रिव्यातेर्विषयमृची ।

१. अत्रिमहर्षेऽथन्द्रवंशप्रपतंकमूलपुरुषत्वम् ।
२. पुराणनिहासेषु अत्रिप्रसङ्गस्थानानि ।
३. अत्रेरत्रिनामकण्ठदेव्याख्यातम् ।
४. अत्रिमहर्षेः स्वभाषनिर्देशः ।
५. अत्रिमूलनिवासस्थानं ब्रह्मपर्यदधिष्ठानं च निरूपितम् ।
६. अत्रेस्तपश्चर्यास्थानम् ।
७. अत्रिद्विविधे एकोऽत्रिर्ग्राम्येण औरम्भुजः परो मानसपुत्रः ।
८. वैदिकधर्मप्रचारार्थं ब्रह्मणा नियुक्तस्यात्रेऽस्तुतुष्टयानताप्रसङ्गेऽश्विनोक्तुमा-
राभ्यां परित्राणम् ।
९. ब्रह्मपर्यदधिष्ठानरूप्यात्रेऽर्थातिशयनितविद्यायामद्वितीयविज्ञानसंपन्नतया कदा-
चित्सर्वप्रामादप्रक्षयपरितुष्टे मूर्त्य आकस्मिकगन्धर्वकारोपस्थितौ परि-
क्षुष्टेषु लोकेषु चन्द्रमसः सूर्योपरागहेतुव्योपपादनेन समाध्यासनाद्विशिष्ट-
प्रतिष्ठालाभः ।
१०. भद्राभ्यराजकन्यानां दशानामत्रिपत्नीत्वम् । तावत्पर्वदेनादिभिर्वहुभिः पत्नै-
र्मुद्रितादिनामकस्वस्त्यात्रेयवंशप्रवृत्तिः ।
११. अत्रिस्तुतारः परराज्ये अद्विष्टः नदिव्याख्यातम् ।
१२. कशाभ्यमुनिकन्यायां घृताभ्यामप्रेर्गर्जिनैर्घृतादयः पुत्रा आसन्प्रतिमतम् ।
१३. अत्रिपुत्राणां सोमदत्तदुर्वाससां सम्यग्ने ऐतिहासिकरत्ननामतदज्ञानात्
तत्र निर्णयः ।
१४. अत्रेः पुत्रस्य सोमस्य योनिजन्मापोनिजन्मविधादे निर्णयः ।
१५. अत्रेः सोमस्य च प्राणविधायनरविधन्याभ्यां हृदये प्राणविधादत्रेः प्राण-
विधस्यापोनिजस्य सोमस्योत्पत्तिः । नरविधात् तस्मादत्रेर्नरविधस्य योनि-
जस्य सोमस्यात्पत्तिरिति भेदः ।

- १६ वैदिकेतिहासश्रुतीनामाध्यात्मिकाधिदैविकाधिमातिकमेदान्
भस्तीत्यतस्तच्छायायुगाभिनां गोरानिकेतिहासप्रकरणानामपि
नैव प्रायेण समास्म ।
- १७ तत्राधिदेवतं तावत्प्राणविधादत्रैराधिदैविकसोमोत्पत्तिरहस्याप्यानम् ।
- १८ आधिदैविकादाध्यात्मिकाद्या प्राणविधाद्वैराजमनोः प्रत्युत्पन्नानां भृङ्गवह्निरो-
ऽत्रिप्राणानामुत्पत्तिकमप्रदर्शनम् ।
- १९ अत्रिचंशजप्राचीनवर्हिःपुत्रेभ्यः प्रचेतोभ्य सोमकन्यायामुत्पन्नस्य दक्षस्यात्रि-
जनकत्वाख्यानादुत्पन्नाया अनुपपत्तेर्द्वैविध्योपपादनेन परिहारः ॥
- २० प्रजापतिवचनस्य कशब्दस्य दक्षपदवाभ्युपगमेनोपस्थितायामनुपपत्तौ तत्प-
रिहाराय मतत्रयनिर्देशं तत्र दक्षस्यात्रिजन्मनि सम्बन्धाभाव इति प्रथम-
मताख्यानम् ॥
- २१ प्राचेतसदक्षस्यात्रिचंशजत्वाभाव इति द्वितीयमताख्यानम् ।
- २२ दक्षादीनां युगभेदेन नानावाटस्य दक्षस्य सोमदौहित्रत्वं भवशुल्यं चोपपद्यते
इति तृतीयमताख्यानम् ।
- २३ वैज्ञानिकसूत्रो जन्यत्वजनकत्वयो
समञ्जसमिति ।
- २४ अत्रैः प्राणविधस्य स्वरूपरहस्यम् ।
- २५ आधिदैविकस्यात्रिप्राणजन्मनश्चन्द्रस्योत्पत्तिरहस्यम् ।
- २६ आकाशस्थचन्द्रसम्यग्धेऽर्वाचीनपाश्चात्यमतस्य नि सारसम् ।
- २७ आकाशस्थचन्द्रस्य दशाभ्यवृत्तिप्रकरणकल्पनम् ।
- २८ अत्रिप्राणद्वयमनुपपत्तिदुषोऽत्रिनामकल्पनया प्रसिद्धिः ।
- २९ गोत्रे चागमत्रिशब्दो रूढो ननु व्यक्तिविशेषे पर्यवसन्नः । ततोऽन्तानामग्रीणां
गोत्रप्रवर्तकस्य मूलपुरुषस्यात्रैर्मात्रिणांख्यात्रिभ्यां द्वैविध्यव्यवस्थापनम् ।
तयोश्च भौमान्तिश्चन्द्रचंशप्रवृत्तिः ।
- ३० ध्रुवसन्निहिते सप्तर्षिप्रण्डले तारकारूपस्यात्रैराधिदैविकत्वम् ।
- ३१ रजस्वलाया नार्या अत्रेयीत्वेनाप्यानादध्यात्मं प्रसिद्धाया एव यामकन्यामि-
क्याया प्रतिष्ठाया आध्यात्मिकात्रित्वम् ।

- ३२ आध्यात्मिकाधिदैविकप्राणद्रष्टृर्ब्रह्मज्ञानसंपुत्रस्य विदुषः सांख्यात्रिशब्दन-
प्रसिद्धिः ।
- ३३ भौमात्रिसांख्यात्रिमेवादत्रिहंविधौ तदुभयवंशधराणामाश्रयत्वेन प्रसिद्धानां
मध्ये चत्वारिंशद्विदुषां वेदमन्त्रद्रष्टृत्वं प्रतिपद्यते ।
- ३४ अत्रिगोत्रोपपन्नेषु सधैर्येवाश्रयशब्दचद्विशेषादत्रिशब्दोऽपि यथा प्रयुज्यते
तथा सर्वविधात्रिपत्नीष्वप्यविशेषादनुसूयाशब्दः प्रवर्तते । तेनाश्रयोऽनुसूयाश्च
यहवः काले २ प्रतिपस्य्याः ।
- ३५ एतयोरानभ्यादन्यस्मादत्रेन्यस्यामनुसूयायां फाले कालेऽन्ध्रेऽन्ध्रे पुत्रा
यभूवुरिति तद्विषये ऐतिहासिकानां भ्रान्तिः प्रतिसमाधेया ॥
- ३६ यथायं सोमो भौमस्यात्रे पुत्रस्तथा सांख्यात्रे पुत्रः शांखायनो नामासीत् ।
तद्वंशधराणां यवनत्वम् । अरव्यजनपदस्य भूमध्यसागरतीरस्थिते इमननास्त्रि
प्रदेशे च तेषां यवनानामुपनिवेशोऽनुमीयते ॥
- ३७ सांख्यात्रे पुत्राणां म्लेच्छप्रायत्वेऽपि भौमात्रिपुत्रस्य चन्द्रस्याय वंशः पवित्रत-
मोऽप्याचधि नापहस्यते ॥

॥ इत्यत्रिण्यातौ अत्रिचरित्रसूची पूर्णा ॥

चन्द्रस्य ।

१. पुराणेतिहासेषु चन्द्रप्रसङ्गस्थानानि ।
२. सोमापरपर्यायचन्द्रपदवाच्यस्यात्रैयस्य जन्माख्यानम् । तत्र सामुद्रादिकम् । अत्रिनेत्राद् द्वितीयम् । दिगङ्गनाभ्यस्तृतीयम् । दक्षकन्यायां चतुर्थम् । कर्दमकन्यायां पञ्चमम् । भद्राभ्यराजकन्यायां षष्ठम् । इति पृथक्त्वेन षोढा सोमजन्माख्यानात् षोढा प्रतिपन्नानां सामानामाध्यात्मिकाधिदैविकाधिमोतिरूपेण पुनस्त्रेधा भेदकरणम् । तत्राधिमौक्तिकस्य सोमस्येह चन्द्रवंश-
तिहासप्रसङ्गे विनियोगः ।
३. अत्रिब्राह्मणपुत्रत्वाद् ब्राह्मणस्य सोमस्य ब्रह्मप्रसादेनोत्तरदिक्पालत्वलोक-
पालत्वलाभात् पश्चात् क्षत्रियत्वप्रतिपत्तिः ।
४. पूर्वं राज्ञामेव सतामिन्द्रवरुणसोमानां दिक्पालत्वलोकपालत्वमाप्स्यन्तरं
राजभूययश्चकृणात् सभ्राट्पदप्राप्तिः ।
५. साम्राज्यमदमत्तेन चन्द्रेण परकोयानां कामयमानानां दशनारीणामपहरणे
क्रियमाणे जनतासंघर्षपरिश्रुद्धेन ब्रह्मणा तन्निवारणम् ।
६. ततश्चन्द्रो राहिण्यादिसप्तविंशतिदक्षकन्यापरिग्रहं चक्रे ।
७. ऐश्वर्यमदमत्तेन चन्द्रेण गुरुपत्नीतारापहरणे कृते सर्वलोकविभोभादेवासुर-
संग्रामप्रसङ्गः ।
८. तदिदं चन्द्रकृतं तारापहरणं त्रिवारं समपद्यत । प्रथमं तावद् गुरुरक्षिणा-
कालं तारापहरणमासीत् ।
९. द्वितीयमुद्यानकालं तारापहरणमासीत् ।
१०. तृतीयं तारापहरणाख्यानं श्रोतं ऋग्वेदसंहिते कम् ।
११. तत्र गन्धर्वराजस्यैतस्यचन्द्रस्य राज्यतन्त्रव्यवस्थापकेष्वन्ध्रसाम्राज्यलोकपाल-
रक्षूपारादिभिरेव स्त्रीसम्पन्ने नूतननीतिव्यवस्थापनमपघर्षवेदे व्याख्यातम् ।
१२. तारापहरणोपाख्यानस्य ऋग्वेदसंहितापघर्षवेदसंहितयोः ध्रुवमाणस्य उद्योति-
पक्षिद्यासम्बन्धितया वैज्ञानिकत्वं वैविध्येनोपपन्नं भवतीति मनुष्यचरितकथा-
मात्रः ॥
१३. वैज्ञानिकतारापहरणसत्त्वेऽपि मनुष्यचरितरूपेण तारापहरणकृत्तान्तस्य प्रया-
ख्यानमसंभवमिति प्रतिपादनम् ।
१४. उपसंहारे चन्द्रराजचरिताख्यानस्य प्रशंसनम् ।

बुधस्य

- १ बृहस्पतिक्षेत्रे चन्द्रौरमाद् गोमतीगङ्गातीरे बुधजन्माख्यानम् । नैमिषक्षेत्रे गोमतीतीरे चन्द्रेण बुधस्य जातसंस्कारादिविधानम् ।
- २ बुधस्य राजपुत्रसंज्ञा । बुधेन चानेन राजपुत्रोयं नाम गजशास्त्रं विनिर्मितम् ।
- ३ बुधस्य राजपुत्रस्य वेशभूषापरिच्छेदस्वभावादिवर्णनम् ।
- ४ घने विहसतो बुधस्य क्वचिदिलया साक्षात्कारः ।
- ५ प्रतिष्ठानपुराधिष्ठाया मानव्या इलाया उपाख्यानम् ।
- ६ मतव्रतपुष्टेन प्रतिष्ठानपुराख्यानम् । तत्र प्रयागे प्रतिष्ठानपुर आनीदिति प्रथमं मतं महतासमागमेण व्याख्यातम् ।
- ७ दक्षिणदेशे दण्डकारण्यप्रान्ते प्रतिष्ठानपुरमासीदिति द्वितीयं मतम् ।
- ८ कुरणा हस्तिना पुरुषस्या वा विनिर्मितस्य हस्तिनापुरस्य मन्त्रिधाने क्वचिदिदं प्रतिष्ठानपुरमासीदिति तृतीयं मतम् ।
- ९ सिन्धुनदात् पश्चिमभागे गन्धर्वदेशे पञ्चमीप्रान्ते प्रतिष्ठानपुरमासीदिति चतुर्थं मुख्यमतमिति सिद्धान्तः ।
- १० प्रतिष्ठानपुरसंबन्धेन पञ्चनजातीनामकरोडिनाम्ना प्रमिद्धानां षोडशप्रमद-मिद्धानां दसपुजातीनामिन्द्रकर्तृ कविनिग्रहोपाख्यानम् ।
- ११ बाह्यक नगराधीशेन कनचिदिलेन सुद्युम्नापत्नाज्ञा राजा प्रतिष्ठापितं सिन्धु-नदात् पश्चिमतां गान्धारदेशे प्रतिष्ठानपुरमासीदितिसिद्धान्तस्थापनम् ।
- १२ प्रयागे प्रतिष्ठानपुरमासीदितिमतस्यहस्तिनापुरसन्निधौ प्रतिष्ठानपुरमासीदिति मतस्य वा सपरिकरं सङ्गठनम् । रामचन्द्रप्रातुमस्तस्य बुधेन पुष्करेण विनि-र्मिता पुष्कलावतीनामनगरी यथासीन् तत्रैव संनिधाने क्वचिद्देशे गौरीन-दीकूले प्रतिष्ठानपुरमासीदिति सिद्धान्तस्थापनम् ।
- १३ इदं प्रतिष्ठानपुरं ध्रुवस्वर्तेन मनुना विनिर्मितम् । अयोध्यापतिना इक्ष्वाकुणा वा, बाह्यकनगराधीशेन सुद्युम्नेन वा—इति मतप्रथम् ।
- १४ इलामुद्युन्नसंबन्धेन पञ्चमताख्यानम् । इलौ बाह्यकराजः पञ्चादिला नास्ती स्त्री धर्मवेत्येकम् । १ । सुद्युम्नां नाम तु बाह्यकराजः पञ्चादिला नास्ती स्त्री धर्मवेति द्वितीयम् । २ । अयोध्यापतेरिक्ष्वाकौज्येष्टा भगिनी काचिदिद्वानाज्ञो पुंस्यं स्त्रीत्वं पुनः पुंस्यमागत्य दक्षिणदेशीयदण्डकारण्यप्रान्तस्थे प्रतिष्ठानपुरे राज्यं चक्रे । इति तृतीयम् ।
- भृतपथा गौर्या, पाकवह्नियकर्मविशेषे वा हुनशेरद्वयं वाचभिन्नानामागया-

यते इति वैज्ञानिकं सर्वमिदमिलोपाख्यानं नतु मानुषी काचिदित्याना-
मासीदिति चतुर्थम् ।

इद्वान्कोज्येष्ठमगिन्या दायप्राप्ते प्रतिष्ठानपुरराज्ये इद्वान्कुम्भनृतीनां सर्व-
कनिष्ठप्राप्ता सुद्युम्नः स्वमगिन्या इलायाः सहायकरूपेण प्रतिष्ठानपुरे राज्य-
कार्यं निर्याहयामासेति पञ्चमम् ॥

१५ चाहोकीयराजायणप्रामाण्येन प्रथममतोपपादनम् ।

१६ महाभारतपरम्पराणद्यानुसारेण शंखलिखितोपाख्यानयक्षोपाख्यानगर्भि-
तात् सुद्युम्नोपाख्यानाद् द्वितीयमतोपपादनम् ।

१७ विष्णुपुराणाद्यनुसारेण तृतीयमतोपपादनम् ।

१८ ब्राह्मणश्रुत्यनुसारेण वेदप्रामाण्याच्चतुर्थमतोपपादनम् ।

१९ ब्राह्मणश्रुत्यनुसारेणैव पुनः पञ्चममतोपपादनम् ।

२० वैज्ञानिकस्य श्रुत्युक्तोपाख्यानस्य पदपदार्थानां महर्षिप्रवचनशैलीनिरू-
पणपूर्वकं तात्पर्यनिर्देशनम् ।

२१ इलोपाख्यानेन कस्मिंश्चिदाध्यात्मिकविज्ञाने वेदतात्पर्यनिरूपणम् ।

२२ इलोपाख्यानेन कस्मिंश्चिदाधिदैविकविज्ञाने वेदतात्पर्यनिरूपणम् ।

२३ वैदिकोपाख्याने पौराणिकोपाख्याने चाधिदैवताध्यात्मिकाधिभौतिकानां
त्रयाणां पक्षाणामेकत्र समन्वये विप्रतिपत्तिमतां संतोषाय व्ययस्थाकरणम् ।

२४ श्रुतिस्मृत्योः स्मृतीनाञ्च परस्परं विसंवादादइलोपाख्यानस्य निः-
सारत्वेनाप्रामाण्यप्रश्नः ।

२५ चाहोकीपुराधिष्ठाया मनुकन्याया इलायाः स्त्रीत्वपुंस्त्वसंवाधे बहूनां
विप्रतिपन्नवचनानां परस्परविरोधपरिहारेण पुनरिलोपाख्यानस्य सार्वा-
त्मना प्रामाण्यस्थापनम् ।

२६ इलायाः पाण्मासिकस्त्रीत्वपुंस्त्वप्रवादस्य लोकतर्कितपुक्त्या संमानित-
रहस्यनिर्देशनम् ।

२७ सिद्धान्ते स्त्रीपुरुषोभयलक्षणाया मनुकन्यायाः प्रतिष्ठानपुराधिष्ठाया
दुपपन्न्या इलायाध्यद्रव्यशश्वर्तकत्वेन स्थापनम् । तस्यामैतः पुरुरवा-
द्यन्द्रवैद्यानां प्रथमो मानवो राजा बभूव । तत्र प्रत्या तावद्देवः । अत्रि-
र्देवर्षिः । युधो देवमन्त्र्यः । पुरुरवाश्नवशघराश्च सर्वेऽप्यलेयमहतयो
मनुष्याः ॥

॥ इत्यत्रिण्याती शुधराजपुत्रचरित्रमूची ॥

अत्रेणारभ्य बुधपर्यन्तास्त्रिपुरुषः प्रस्तावः-प्रस्तूयते ॥

२-अत्रिः ।

	पुरुषः नामान्तराणि	पत्नी	
१.	अत्रिः=मौमात्रिः । सांख्यात्रिः ।	अनसूया	
२.	चन्द्रः=सोमः=राजा	रोहिणी	
३.	बुधः=रौहिणेयः=राजपुत्रः	इला	

१ तत्र आदिग्रहणो बहुषु पुनेषु तृतीयोऽत्रिर्ब्रह्मा चन्द्रवंशप्रवर्तको मूलपुरुष आसीत् ।

२ सोऽयमत्रिर्ब्रह्मस्य सप्तमे, पाशे सृष्टिद्वादशे, विष्णुचतुर्थांशस्य पष्ठे, मागवतस्य चतुर्थप्रथमे नवमचतुर्दशे च, मार्कण्डेयस्य षोडशे, अग्रेस्त्रयोदशे, वाराहस्य पञ्चत्रिंशे, मात्स्यस्य त्रयोविंशे, ब्रह्माण्डोपोद्गातस्याष्टमे पञ्चपष्ठे च, हरिचंशप्रथमपर्वणः पञ्चविंशे, महाभारतस्य शान्तिक्रमोक्षधर्मेऽष्टोत्तरविंशततमे, आनुशासनिकदानधर्मस्य षट्पञ्चाशदशे च व्याख्यातः ॥

३ तृतीयप्रजापतिस्त्वादयमत्रिरत्रिंशद्देनाख्यायते-इत्युक्तं ब्रह्माण्डे-"अहं तृतीय इत्यर्थस्तस्मादत्रिः स कीर्त्यते" इति । (उ. ४ । ४५) द्विविधोऽयमत्रिराख्यायते-प्राणविधश्च नरविधश्च । तत्र भृग्वह्निरोऽग्नीनां प्राणविधानां क्रमिकोत्पत्त्या तृतीयस्त्वमत्रेः प्राणस्य बृहद्देवतादाबुध्यते । एवं नरविधस्याप्यत्रेस्तृतीयत्वं मानसेषु ब्रह्मपुत्रेषु तृतीयत्वादुपपद्यते । यथोक्तं भारतादिपर्वणः षट्पष्टाध्याये—

“ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा, विदिताः पण्महर्षयः ।
मरीचिरह्निश्च अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥
अत्रेस्तु बहवः पुत्राः धूयन्ते मनुजाधिप ।
सर्वे वेदविद्ः सिद्धाः शान्तात्मानो महर्षयः” ॥ इति ॥

४ स हि विपुलौजा अपि नितान्तशान्तप्रकृतिः सर्वलोकहितप्रवणश्चासीत् । तदुक्तं ब्रह्माण्डे—

पिता सोमस्य वै विप्रा जज्ञेऽत्रिर्मगवानृषिः
तत्रात्रिः सर्वलोकानां तस्थी स्वेनौजसा वृतः ॥
कर्मणा मनसा धाचा शुमान्येव समाचक्ष ॥ इति ॥

५ अस्यात्रैर्मूलनिवासस्थानं ब्रह्मपर्वदधिष्ठानं च विशिष्य न ज्ञायते । महा-
भारतमीश्वरपर्वणि नवमाध्याये—“आत्रेयाः समरद्वाजा” इति । मार्कण्डेये सनु-
पञ्चाशत्तमाध्यायेपि—आत्रेयाश्च भरद्वाजाः पुकलाश्च कशेरुकाः । एते देशा ह्युदी-
च्यास्तु”-इत्येवं देशविशेषस्यात्रेयत्वेनाप्यानात् पुरा युगेऽत्रिनिवासोपलक्षितप्रदे-
शस्य लोके सुप्रसिद्धत्वेऽपीदानीं कालदोषेण तदपहवादप्रतिपत्तेः ॥ श्वेतगिरिस्थो
जनपदविशेषः पुरायुगे तद्विस्थानमासीदित्यस्ति बहूनां विश्वासः । यत्तु मात्स्ये
पुरुषसस्तपश्चर्याप्रसंगे ॥

स गच्छन्नेव ददृशे हिमवन्तं महागिरिम् ।
खमुल्लिखद्भिर्वहुभिर्वृतं शृंगैस्तु पांडुरैः ॥ १ ॥
तस्यैव पर्वतेन्द्रस्य प्रदेशं सुमनोरमम् ।
अगम्यं मानुषैरुद्यैर्देवयोगादुपागतः ॥ २ ॥
मेघदयामस्त्वसौ देशो द्रुमखण्डैरनेकशः ।
पेरारवती सरिच्छ्रेष्ठा यस्माद्देशाद् विनिर्गता ॥ ३ ॥
तच्चाश्रमपदं पुण्यं बभूवान्नेः पुरा नृप ।
तत्प्रसादात् प्रमायुक्तं स्यात्वरैर्जङ्गमैस्तथा ॥ ४ ॥
हिमपातो न तत्रास्ति समन्तात् पञ्चयोजनम् ।
उपत्यका सुशैलस्य शिखरस्य न विद्यते ॥ ५ ॥
तत्रास्ति राजन् शिखरं पर्वतेन्द्रस्य पाण्डरम् ।
हिमपातं घना यत्र कुर्वन्ति सहिताः सदा ॥ ६ ॥
तत्रास्ति चापरं शृङ्गं यत्र तोयघना घनाः ।
नित्यमेवामिवर्पन्ति शिलामिः शिखरं धरम् ॥ ७ ॥
तदाश्रमं मनोहारि यत्र कामधरा धरा ।
सुरमुखोपयोगित्वाच्छाखिनां सफलाः फलाः ॥ ८ ॥
तदाश्रमं समन्ताच्च हिमसंस्पृष्टपकन्दरैः ।
शैलवाटेः परितृप्तमगम्यं मनुजैः सदा ॥ ९ ॥
तत्र यौ तौ महाशृङ्गौ महाशृङ्गौ महाहिमौ ।
तृतीयं तु तयोर्मध्ये शृङ्गमत्यन्तमुच्छ्रितम् ॥ १० ॥
तस्याधस्ताद्वृक्षगणो दिशां भागे च पश्चिमे ।
जातीलतापरिक्षिप्तं त्रिवरं चारुदर्शनम् ॥ ११ ॥
तत्र सा चातिनिविष्टं नल्यमात्रं सुसंकरम् ।
नल्यमात्रमतिक्रम्य स्वप्रमामरणोज्ज्वलम् ॥ १२ ॥
न तत्र सूर्यस्तपति न विराजति चन्द्रमाः ।
तथापि दिवसाकारं प्रकाशं तदहर्निशम् ॥ १३ ॥

इत्येवं षोडशाधिकशततमादिभिः कतिपयाध्यायैः कश्चिद्वेराश्रमो महता परि-
करेण व्याख्यातः । सोऽप्यस्य तपश्चर्याप्रदेशोऽनुमीयते निर्जनारण्यप्रदेशत्वात् ।

वक्ष्यमाणेन तु परुष्णीकस्थानकेनाप्यस्य प्रदेशस्य सपरिवारात्रिनिवासस्थानत्वं चिरकालिकतपश्चरणार्थमेव स्यान्न त्वयं तस्य मुख्यो देशः । तस्य प्रदेशस्य मनुष्यलो-
कान्तरिक्षलोकयोः सीमारूपतया वायुपुराणादौ व्याख्यातत्वादन्तरिक्षलोकादप्युत्त-
रवर्तिदेवलोकनिवासिनस्तस्यात्रैर्मनुष्यलोकोपरक्रमदेशनिवासित्वायोगात् ॥ × ॥
यदपि च—मेरुसंनिधाने देवनिकायगिरौ वा तद्वितीर्थमुक्तं तदप्यस्य तपश्चर्या-
स्थानं ननु निवासस्थानम् । ब्राह्मे गौतमीमाहात्म्यस्य सप्ततितमाध्याये (७०) यदा-
त्रेयतीर्थमुक्तं, चित्रकूटे दण्डकारण्ये प्रयागे वा यदात्रेयतीर्थमुच्यते तद्विबंशघरा-
णामुत्तरेषां केषांचिद्वन्रीणां स्थानं प्रतिपद्यते नत्वात्रस्यात्रैः॥उत्तरेषां त्वनेकस्थानानि
स्मर्यन्ते । भारतशान्तिमोक्षधर्मै स्वस्तिकाध्याये प्राच्यां स्वस्त्यात्रेयस्य, पश्चिमाया-
मत्रैः पुत्रस्य, उर्वोच्यामात्रेयस्य च निवासात्पानादिति दिक् ॥

६ एष हि श्रीणि वर्षसहस्राणि शक्तिविशेषलभार्थमृक्षपर्यतेऽनुत्तमन्तपस्तेपे
इत्याहुः । तत्र सहस्रशब्दः पूर्णार्थः । सर्वं वै सहस्रम्—इति ध्रुतेः । पूर्णत्वं च
वर्षाणां मासवासरादिभिरन्यूनानतिरिक्तत्वम् । अनुत्तममिति मात्स्यादिपाठस्थाने-
ऽनन्तरमिति पादादिपाठः । अनन्तरमनवच्छिन्नम् । सुदुश्चरमिति च ब्रह्माण्डादिषु
पठ्यते । ऋक्षपर्वतोऽयं भारतवर्षे प्रसिद्धः । तापीपयोष्णीनिर्विन्ध्याकावेरीप्रमुखा
नदीः ॥ प्रवर्त्तयति यः सोऽयमृक्षो नाम कुलाचलः ॥१॥ (ब्राह्मे १७) ॥ इत्यभियुक्तोक्तैः ।
यस्तुतस्वव्रित्तपःस्थानमयमृक्षः स्वर्गभूमिस्थः कश्चिदप्योगिरिः स्यान्नत्वयं भारत-
वर्षीयः । आश्रयात्रैः स्वर्गवासितया स्वर्गभूमिं परित्यज्य मनुष्यलोकेऽस्मिन् भरत-
राण्डे तपश्चर्यार्थमनुधावनस्य विचारावोग्यत्वात् ॥

७ एषं खल्वग्निर्धंसिष्ठादिवदस्य ब्रह्मणो मानसः पुत्र आसीत् । द्विविधं हि
पुरा युगे ब्रह्मणः पुत्रमाचक्षतेस्म औरसं मानसं चेति । स्वधर्मपत्न्यां स्वघरेतसोत्पादितः
पुत्र औरसः । यस्यन्यौरसोऽपि ब्रह्मणा स्वपुत्रत्वेन भावितोऽभूत् स मनसा पुत्र-
त्वेन कृतत्वान्मानस इत्युच्यतेस्म । “मरीचिरज्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा वसिष्ठश्चेति सप्त ते”—इत्येते सप्ताऽप्यन्यौरसा एव पुत्रत्वेन
ब्रह्मणा परिगृहीतास्तत्तल्लोकमण्डले धर्मोपदेशार्थं धर्मं शासनार्थं च ब्रह्मपरिपद्-
धिपुत्रेऽपिपुत्रत्वात्, प्रतिपुत्रिता, यमत्नः, यस्तुतस्तु, प्रथमोऽप्यतिरिक्तस्य, एव, ब्रह्मणः,
पुत्र आसीत् । अत्रैर्मानसपुत्रत्वं तु सांत्पाज्यपेक्षया द्रष्टव्यमित्याहुः ॥

८ पौराणिका आहुः । अग्निरयं ब्रह्मणा वेदप्रचारार्थं नियुक्त आसीत् । तेन
वैद्वान्निकयज्ञप्रचारकरणेन हत्वन्तरेण वा परिक्रुद्धा अमुरास्तमग्निमृष्टिं सपुत्रकलध-
परिवारगणमृषीसनाग्निं पीडायन्गृहे प्रवेश्य नृपाग्निना अवाधियत । ततस्तेनर्षिणा
स्तुतायश्विनौ नास्त्यदस्त्रौ देवौ तमग्निमुदकेनोपशमय्य तस्मात् पीडागृहादधिकले-
न्द्रियवर्गं सन्तं निरगमयताम् । असुरकृतपीडया काश्यं प्रातापानये षलप्रदं क्षीरा-
दिकमन्नं च पुष्टपर्यं प्रायच्छतमिति श्रुत्वा संहितायां प्रथममण्डले षोडशशतवृत्तं
महर्षिः कक्षीयानाह—(१ । ११६ ।) ॥

“हिमेनाग्निं प्रं समचारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अघत् ॥

ऋवीसे अत्रिमश्विनाऽवनीतमुन्नित्यथुः सर्वगणं स्वस्ति” ॥ १ । ११६ ।

ऋषिं नराचंसः पाञ्चजन्यमृवीसादग्निं मुञ्चथो गणेन ।

मिनन्ता दस्योरशिवस्य माया अनुपूर्वं वृषणा चोदयन्ता ॥ १ । ११७ । इति ॥

हे अश्विनौ युवां हिमेन शीतोदकेनाग्निदाहार्थमसुरैः प्रक्षिप्तमतिप्रज्वलितं तुषा-
ग्निं निवारितवन्तौ । पितुमतीमूर्जमवघर्तौ बलप्रकृतिमवघ्रे प्रायच्छतम् । ऋवीसेऽप-
गतप्रकाशे पीडायन्मृगृहेऽवनीतमवाङ्मुखतयाऽसुरैः प्रापितं सर्वगणोपेतमग्निं स्वस्ति
यथा भवति तथा उन्नित्यथुः । तस्माद् ऋवीसनामकात् कारागृहादुद्गम्य स्वगृहं
प्रापितवन्तौ—इति प्रथमस्यार्थे सायणभाष्यम् ॥ १ ॥ द्वितीयस्य हे नरौ । प्रजापति-
वरुण-वाग्-वायवसि सहयोगेन जनितत्वात् पाञ्चजन्यम्, ऋषिपेतृदेवतित्यग्मनुष्य-
भेदेन पञ्चधा विभक्तानां देवयुगसंबन्धिनराणामभ्यर्हणीयत्वाद्वा पाञ्चजन्यम् ।
अथवा—अणु-दुह्यु-तुर्वसु-यदु-पुरुणां पञ्चशाखाविभक्तानां राजवंशानामेव पुत्रयुगे
मनुष्यत्वेन पञ्चजन्येन च देवैर्व्यवस्थापितत्वात् तेषां पञ्चजनानामयमत्रिमूल-
पुरुषत्वादाराध्यो ध्रुवेति कृत्वा सोऽग्निः पाञ्चजन्यः प्रसिद्ध आसीत् । अतः
पाञ्चजन्यं तमृषिमाग्निं पुत्रकलत्रादिपरिचारणेन सह तस्मादृवीसनामकात् कारा-
गृहाद् युवां मुञ्चथुः । अशिवस्थानिएकरस्य दस्योरसुरस्य मायाः, निगडयन्धनादि-
विषयककुलव्यापारसंबन्धिनोर्मिनन्तौ नाशयन्तौ, अनुपूर्वं पूर्ववत् स्थितिं प्रचोदयन्तौ
प्रवर्तयन्तौ च युवां तमग्निमृवीसादमोचयतमित्यर्थः ॥

॥ अथात्रेयां ब्रह्मपर्वदि प्रतिष्ठितेऽस्मिन्नग्निंशे ब्रह्मक्षत्रादिज्योतिर्विद्यापरी-
क्षणं विशिष्य प्रचरितमासीत् । प्रथमात्रिकाले हि कदाचित् सर्वंप्रासे सूर्यमहणे जाते
तत्कारणनिर्धारणाय तदानीन्तना बहव एव विद्वोसः प्रयत्नन्ते स्म । किन्तु सर्वप्रथमं
तेष्वामेयपर्वदधिष्ठातारोऽत्रय एव याथावस्थेन तत्कारणमवधारयामासुः तत्र यदव-
धारितं तद्गणितोपपादनपरो विद्याग्रन्थस्तु तस्यामात्रेयपर्वदेषाधिष्ठितोऽभूत् ।
तदिति वृत्तं तु केवलं पञ्चमिर्मन्त्रैर्ऋक्संहितायामुपनिष्यते—(॥ १, ४० । ५-६) ॥

यत्त्वा सूर्यं स्वर्मातुस्तमसा विष्यदासुरः ।

अक्षेप्रविद् यथा मुग्धो भुवनान्यदीचयुः ॥ १ ॥

स्वर्मानोरघ यदिन्द्रमाया अवी दिवो वर्तमाना अचाहन् ।

गूढं सूर्यं तमसापमतेन तुरीयेण ब्रह्मणाचिन्ददग्निः ॥ २ ॥

मा मामिमं तव सन्तमत्र हरस्या द्रुग्धो मियसा निगारीत् ।

त्वं मिथो असि सत्यराधास्तौ मेहावतं वरुणश्च राजा ॥ ३ ॥

प्राण्यो ब्रह्मा युयुजानः सपर्य्यन् कीरिणा देवाग्रमसोपदिक्षा ।

अग्निः सूर्यस्य दिवि दक्षुराधात्स्वर्मानोरपमाया अपुक्षत् ॥ ४ ॥

यं धै सूर्य्यं स्वर्मानुस्तमसाविध्यदासुरः ।

अत्रयस्तमसविन्दग्रहान्ये अशक्नुवन् ॥ ५ ॥ इति ॥

अयमत्राभिसन्धिः । अभिजितं नाम ग्रहाणं परितः सूर्योऽयं परिक्रामति । तस्य ग्रहणो रश्मिगताः सर्वे प्राणा ऋषय उच्यन्ते । चन्द्रमसि स्वतः कृष्णवर्णे प्रतिमूर्छितैः सूर्यरश्मिभिरुपप्रायां ज्योत्स्नायां स्थिताः नाना-धर्मविभक्ताः प्राणाः मध्यमाः पितर उच्यन्ते । पृथिव्यामध्ये च प्रतिमूर्छिते सूर्यकिरणेऽचराः पितरो भवन्ति । सूर्यरश्मिगतास्तु प्रकाशमयाः सर्वे प्राणा नानाधर्मविभक्ताः सर्वे देवा उच्यन्ते । चन्द्रे पृथिव्यां वा सूर्यप्रतिदिग्भागे सूर्यकिरणप्रतिकल्पात् तमोमये वियति संचरन्तः प्राणा असुराः कथ्यन्ते इति हि धैदिकी परिभाषा ध्रुतिप्रसिद्धा ग्रहविज्ञाने सुविशदं निरूपिता । तत्र तस्य चन्द्रस्य पृथिव्याश्चोयं स्वभागाव्याप्ता ह्यायामयी भूमापि सर्वासुरप्राणसंभृत-त्यादसुर एवोच्यते । तस्य ह्यायामयस्यासुरस्य तमो राहुः स्वर्मानुरित्येताः संज्ञाः स्युः । अन्धकारमयत्वात् तमः । सूर्योऽनुराहित्येन कृतमूर्तित्वाद्राहुः । सूर्यमण्डलं स्यः—“एषा गतिरेषा प्रतिष्ठा य एष तपति । तस्य ये रश्मयस्ते सुरतोऽप्यपरंमाः प्रजापतिर्षा स स्वर्गो वा लोकः”—इतीष्टियाजमानश्रुतेः ॥ सूर्यमण्डलोपलक्षिते प्रतिदिग्भागे भानुर्भूभोपलक्षितप्रदेशत्रासियोग्यः प्रकाशो नियमेन यस्यास्ति स स्वर्मानुः । एष चोभयपार्थगतसूर्यकिरणयोः कर्त्रीरूपयोः संपातेन द्विप्रशिरा दृश्यते । त्रिविधोऽयं राहुः एकः पार्थिवो द्विविधश्चान्द्रश्च । तत्र पार्थिवः सैहिकेयोऽप्युच्यते । पृथिव्याः सिद्धिकारूपेण ध्रुती निरूपितत्वात् ॥ तदुक्तं लङ्के सप्तपंचाशा-ध्याये—“द्विविधः सूर्यविस्ताराद् विस्तारः शशिनः स्मृतः । तुल्यस्तयोस्तु स्वर्मानुर्भूत्याधस्तात् प्रसरति ॥ २ ॥ उद्धृत्य पृथिवीच्छायां निर्मितां मण्डलाकृतिम् । स्वर्मानोस्तु बृहत् स्थानं तृतीयं यत्तमोमयम्” ॥ २ ॥ इति ॥

सूर्यमण्डलविष्कम्भाच्चन्द्रविष्कम्भः कदाचिदल्पो भवति कदाचित्तु महान् भवति । कदाचिदुच्चैः कदाचिदधीनैः च पथा चन्द्रपरिभ्रमणात् । फट्प्रकाश-प्रकाशाभ्यां सूर्यग्रहणस्य द्वैविध्येन तथा प्रतिपत्तैः । अनयोर्द्वयोः पार्थिवेन राहुणा चन्द्रग्रहणं भवति । चान्द्रेण तु राहुणा सूर्यग्रहणं सिध्यति । तदेतदनया धृत्या निरूप्यते ॥

हे सूर्य्य ! आसुरोऽसुरनिकायस्वरूपोऽयं स्वर्मानुर्यदा त्वां तमसा चन्द्राधस्तन-रुणच्छायया अविध्यदातृणोत् । तदा भुवनानि सर्वे लोका अदीधयुर्देवयामासुर-शानेन व्यामोहिता यभूयुः । यथा गन्तव्यं क्षेत्रमजानानः कुत्र गच्छामीत्येवं व्यामृग्यो भवति तथा कुत्र सूर्योऽगात् किमिदमभूत् कथमकाण्डेऽन्धकारोभयदित्यादिरूपेण व्यामोहमायुः ॥ १ ॥

द्वित्रिधः सूर्य्यः—चित्यधितेनिधेयश्च । दृश्योऽयं ज्यातिष्मान् पिण्डधित्यः । तदन्तर्गमं प्राणात्मा तु चितेनिधेयः स इन्द्रः । “यथाग्निगर्भां पृथिवी तथा धीरिन्द्रेण गर्भिणीति ध्रुतेः । तथा च प्रथमं शरीरपिण्डाभिप्रायेणोक्त्वा संप्रति

तत्राणाभिप्रायेणापरमुच्यते—स्वर्मानोरिति । अत्रेययथार्थो निपातः । अपरं च हे इन्द्र ! दिवोऽवः सूर्यमण्डलादधोदेशे वर्तमानः स्वर्मानोरमायाः । अन्यथास्तत्पन्यथा प्रतीयमाना वा साधारणैरक्षेयतया वा, निगूहितयाथार्थ्यभावा वा, प्रयुज्यमाना प्रक्रिया माया । तथा चैता लोकविस्मयकारिण्यो राहोर्माया यदा सूर्यमवाहनं अवरुणालोपयन् तदा अपवर्तनीयेन तमसा प्रच्छन्नं सूर्यमयमत्रिर्महर्षिस्तुरीयेण ब्रह्मणा “ब्राह्मो ब्रह्मेति चतुर्यमन्त्रोपात्तेन विज्ञानप्रकारेणाविन्दत्=सूर्यं विलुप्तं पुनरलभत । तत्रैव दिवि यथावत्स्थितमजानादित्यर्थः ॥ २ ॥

उक्तं पूर्वम्—यत्र यत्र वस्तुन्याः मरुविधयाऽयमग्निप्राण उपादीयते तद्वस्तु कठिनं भवत् पारदर्शकत्वाद्विहोयते । तेन प्रत्याहतः सूर्यरश्मिः परावर्तितो भवतीति । तदनुसारेणेह तृतीयो मन्त्रः सूर्यमुखेनार्थमाह । मामाग्निमिति । हे अग्ने ! चन्द्रमण्डलारम्भकाग्निप्राण ! इमं मां सूर्यं तव सन्तं चन्द्रमण्डलं प्रयुपस्थितरश्मिराच्चन्द्रगतत्वाग्निप्राणानुगतत्वाच्चाग्निप्राणानुगृहीतं द्रुग्धो द्रोन्धाऽसुरः स्वर्मानुरिरस्याऽग्नेच्छ्रया प्रसन्नाभिप्रायेण भिवसा भयंकरतमसा मा निगारोत् मा निगिम्बतु । सर्वथा विलुप्तं मा करोतु । प्रतिवस्तु नियता शक्तिः सत्यमिति ब्रह्मविज्ञाने व्याख्यातम् । चन्द्रगतवस्तुशक्तिसाधितस्वमग्निप्राणो मित्रोसि वरुणो राजा चासि । उभयसांमुखेन परस्परभिगमनं मित्रत्वम् । विरुद्धदिगवृत्त्या प्रत्यावरणं वरुणत्वम् । सूर्यमण्डलाधस्तनस्य चन्द्रमण्डलस्योपरिभागे मित्रोऽस्तीति सूर्यरश्मयः प्रतिरुद्धाश्चन्द्रेण विपुज्यन्ते । अहर्वै मित्रो रात्रिर्वरुण इति ध्रुतेः । तत्रापि मित्रो वरुणो वा चन्द्रगतस्वमग्निप्राण एवासि । यदि चन्द्रेऽग्निप्राणो नाभविष्यत् तदा तस्य पारदर्शकत्वप्राप्त्या सूर्यरश्मिप्रतिबन्धायोगाग्निमित्रो वरुणो वा नाभविष्यताम् । अतोऽग्निभूतौ तौ मित्रवरुणौ युवां मां सूर्यमिह स्वर्मानुप्राप्तकाले अवतम्=अवगमयतम् । अवतिरगमार्थः ॥ चन्द्रस्याधस्ताच्चन्द्रेणावरोधादयं सूर्यो न दृश्यते । चन्द्रस्योपदिष्टात्वयं सूर्योऽनवरुद्धः पूर्ववद् दृश्यत एवेत्यतो नायं सूर्यो विलुप्तोऽस्तीत्यर्थो मित्रवरुणाभिज्ञानादवगम्यते ॥ ३ ॥

अत्रिमहर्षिः पूर्वं ब्रह्मकाले सूर्यं द्रष्टुं कञ्चिदपूर्वं यन्नविशेषं निर्मापयामास । प्राचकीरिन्मांसि तस्यैव यन्नस्याहानि संभाव्यन्ते । उपरागकाले सूर्यदर्शने सति सोऽग्निर्ब्रह्मा ब्राह्मो युजन्, कीरिणा देवानाराधयन्, नमसा प्रसाधयन् सूर्यस्य दिवि सूर्योपलक्षिताकाशभागे स्वं चक्षुराधात् । तेनायं स्वर्मानोरमायाः परान्मोहयन्तीः प्रक्रिया अपायुक्षन्=न्यवारयत् ॥ अत्रिकृतपन्त्रस्येदानीमनुपलब्धेस्ततः सूर्यदर्शनप्रकारस्तदवयवभूतानि प्राचकीरिन्मांस्यपि यथावन्न शायन्ते इति भाव्यम् ॥ ४ ॥

उपसंहरति ।

पुरा युगे सूर्योपरागत्वविविदिषया कृतप्रयत्नेषु तदानींतनकृतविधेषु यं यं सूर्यमाप्नुः स्वर्मानुत्तममाऽविध्यन् । यदा यदा सूर्योपरागोऽभवत् तदा तदा तमत्रय पचान्यविन्दन् नान्ये विद्वांसो यथावज्ज्ञातुं तमशक्नुवन् ॥ ४ ॥ इति ॥

एतच्छ्रुतिमूलकमेवार्थं पौराणिका आश्रयानवरूपेणापन्यध्वनन् । तथा हि भारतेऽनुशासनपर्यणि दानधर्मं भीष्ममुच्यतेऽहः+

“धोरे तमस्ययुध्यन्त, सहिता देयदानवाः ।
अविध्यत शरंस्तत्र, स्वर्मानुः सोमभास्करौ ॥ १ ॥
अथ ते तमसा प्रस्ता निहन्यन्ते स्म दानवैः ।
अपश्यन्त तपस्यन्तमग्निं विप्रं तपोधनम् ॥ २ ॥
अर्धनमद्रुषन् देवाः, शान्तकोषं जितेन्द्रियम् ।
नाधिगच्छाम शान्तिं च, भवान् प्रायस्य नः प्रभो ॥ ३ ॥
कर्षं यक्ष्यामि भयतस्तेऽद्रुपंश्चन्द्रमा मय ।
निमिषमथ सविता, द्रक्ष्यहन्ता च नो भय ॥ ४ ॥
एयमुक्तस्तदाविर्वै, तमोनुदभवच्छरी ।
अभवन् सौम्यभाषाञ्च, सोमयत् प्रियदर्शनः ॥ ५ ॥
दृष्ट्वा नातिप्रमं सोमं, तथा सूर्यं च पार्थिव ।
प्रकाशमकरोदग्निस्तपसा म्येन संयुगे ॥ ६ ॥
जगद्वलितमिरं चापि प्रकाशमकरोत्तदा ।
व्यज्रयच्छ्रुमुनंघांश्च देवानां स्येन तेजसा ॥ ७ ॥
अग्निना दहामार्तास्तान्, दृष्ट्वा देवा महासुरान् ।
परात्रमसौऽपि तदा, व्यत्यग्नप्रविशित्वाः ॥ ८ ॥
उन्नामितथ सविता, देवाग्नाता हतासुराः ।
अग्निना त्वय सामर्थ्यं, कृतमुत्तमतेजसा ॥ ९ ॥ इति ॥

अत्र स्मार्ते कथानके नवसौऽर्षः धृत्यर्थानुसारेण भवः । तत्तिकहोऽयंस्तु काल-
निवन्धादुपशेप्य इति तथम् ॥

सूर्योऽवस्थान् संप्राप्तेन प्रस्ते सर्पतोऽन्धकाराच्छ्रे भगमीतेषु देवेषु सन्तु
चन्द्रएतमिदं सूर्यस्यायरणं न त्यज्यद्भयकारणमस्मोत्पत्तिना स्पष्टिष्या देवानां
मयनिरामः कृतः, ततः परितुष्टैर्देवैस्तस्मा अत्रये परदानं दत्तमिन्यायपण्डितो धूयते-
“आदित्यं हि तमो जग्राह । तदग्निरग्ननुनाद । तदग्निरन्यपदयन् । तदप्येतद्भूतानम्
‘स्तुताश्चन्द्रिदं पशुप्रिताय’ । द्विषिचऽग्निरधायन् सूर्यो मायाया कर्तये” इति ।
तं द्वापय—यत् पृथीष्यति ॥ महोपाय-दक्षिणीया मे प्रजा म्यादिति । तस्मादात्र-
याय प्रयनश्चिन्ता यमं दायन्ते इति ॥ (गोपबृषभागे २५:७) ॥ एतेन पुरा देवयुगे-

ऽपि पारितोषिकप्रदानप्रचारो गम्यते । शाश्वतिकयशःप्रतिष्ठालाभार्थं स्माकं विधया धर्मविशेषव्यवस्थापनमेव च पारितोषिकं विशिष्यासीदिति च गम्यते ॥ अत्रिगोत्रेभ्यो यज्ञे प्रथमं दक्षिणा दीयते इति हि तत् एवारभ्य यज्ञे देवैः कृता व्यवस्था प्रथमात्रिकीर्तिस्मारिकाद्यापि प्रवर्तते इति च गम्यते इति बोध्यम् ॥

१० अथैतस्मिन् समये भद्राश्वो नाम कश्चिद्राजासीत् । तस्याप्सरसि घृताच्यां प्रभाकरो नामैकः पुत्रो दश चान्याः कन्या जज्ञिरे—भद्रा शूद्रा मद्रा शलभा मलदा यला हला गोचपला तामरसा रत्नकूटा चेति । ताः सर्वा अप्ययं भद्राश्वस्तस्मै अत्रये भार्यात्वेन प्रददौ । तासां भद्रायामत्रेः पुत्रः सोमो जज्ञे । स ब्रह्मयोनिरपि ब्रह्मणः प्रसादेन ब्राह्मणगन्धर्वादीनां राज्येऽभिषिक्तया पश्चात् क्षत्रियः समपद्यत । अथाभ्यास्वप्यत्रिभार्यासु कतिपये पुत्रा यभूवुः । दत्तः, दुर्वासाः, अक्लमपः, सत्यनेत्रः, दीप्तिमान्, आपोभूर्तिः, तर्लणः निष्करम्पः, युक्तः—इत्यादयः । सब वैतेऽत्रिर्बंशधरा ब्राह्मणाः स्वस्त्यात्रेया उच्यन्ते । तेषु दत्तो दुर्वासाश्चेति द्वौ ब्राह्मणौ विख्यातौ यभूवतुः । तत्र दत्तगोत्रान्वये श्यावाश्व्या मुद्गला वाग्भूतका गविष्टिरा इति चतुर्विधा अत्रयः पुरा युगे देवलोके मनुष्यलोके च सुप्रसिद्धा आसन् ।

॥ तदिदमुक्तम् अत्रायदोपोऽयतेऽष्टमाध्याये ॥

अत्रेर्वंशं प्रवक्ष्यामि तृतीऽस्य प्रजापतेः ।
तस्य पत्न्यस्तु सुन्दर्यो दशैवासन् पतिव्रताः ॥ १ ॥
भद्राश्वस्य घृताच्यां वै दशाप्सरसि स्नवः ।
भद्रा शूद्रा च मद्रा च शलभा मलदा तथा ॥ २ ॥
यला हला च सतैता या च गोचपला स्मृता ।
तथा तामरसा चैव रत्नकूटा च तारुणी ॥ ३ ॥
तत्र यो वंशकृच्चासौ तस्य नाम प्रभाकरः ।
मद्रायां जनयामास सोमं पुत्रम् यशस्विनम् ॥ ४ ॥
स तासु जनयामास पुत्रानात्मसमानकान् ।
स्वस्त्यात्रेया इति ख्याता ऋषयो वेदपारगाः ॥ ५ ॥
तेषां द्वौ ख्यातयशसौ ब्रह्मिष्ठौ सुमहौजसौ ।
दत्तो ह्यनुमतो ज्येष्ठो दुर्वासास्तस्य चानुजः ॥ ६ ॥
यवीयसो मुता तेषामबला ब्रह्मवादिनी ।
दत्तात्रेयं तनुं विष्णोः पुराणज्ञाः प्रवक्षते ॥ ७ ॥
तस्य गोत्रान्वया जाताश्चत्वारः प्रथिता भुवि ।
श्यावाश्व्या मुद्गलाश्चैव वाग्भूतकगविष्टिराः ॥ ८ ॥

॥ इति ॥

अत्रायलाशब्दो लेखप्रमादोदपपाठः । ऋक् संहितायाम् अष्टममण्डले एकन-
वतिसूक्तस्य द्रष्टृणा ऋषिकाया अपाला नाम्ना प्रसिद्धेः । अपालाभिप्रायेणैवायमबला-
शब्दः पठ्यते । ब्रह्मवादिनीत्वाभिमानात् । अपालाविश्ववाराभ्यामात्रेयीभ्यामन्यस्या
आत्रेय्या ब्रह्मवादित्वास्मरणात् ॥ x ॥

११—ब्राह्मे तु गौतमीमाहात्म्ये (७४) परुष्णीकथानकमुक्तम्—

अग्निराराधयामास, ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् ।
 तेषु नृपेषु स प्राह पुत्रा यूयं मविष्यथ ॥ १ ॥
 तथा चैका रूपवती कन्या मम भवेत् सुराः ।
 ततः पुत्रत्वमाप्नुते, ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ २ ॥
 कन्यां च जमयामास, शुभाशेषीति नामतः ।
 दत्तः सोमोऽथ दुर्गताः, पुत्रास्तस्य महात्मनः ॥ ३ ॥
 अग्नेरद्विरसा जातां, राज्ञारद्विरा ऋषिः ।
 तस्मा अद्विरसे प्रादादाश्रेयोमतिरौघियम् ॥ ४ ॥
 अग्नेः प्रमायात् परुषमाश्रेयां सच्यदाऽवदत् ।
 आश्रेय्यपि च शुभ्र्यां कुर्यतो सच्यदाऽमगन् ॥ ५ ॥
 सा कदाचिद् भर्तृयाक्यादुद्विप्ता परुषाक्षरात् ।
 एताञ्जलिपुत्रा दोना प्राग्रचीच्छ्रवगुरं गुरुम् ॥ ६ ॥
 पतिर्मा परुषं धत्ति वृध्वोद्विप्तते रगा ।
 प्रशार्चामं सुरज्येष्ठ भर्तारं मम दैवतम् ॥ ७ ॥

अग्निरुवाच ।

अद्वारंभ्यः समुद्भूतो भर्ता ते राज्ञिरा ऋषिः ।
 यथा शान्तो भवेद् भर्त्रे तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ८ ॥
 भ्यगुरस्य तु तद्वान्ध्र्यं ध्रुवाश्रेयी तदैव तत् ।
 आग्नेयं रूपमापन्नममसाश्रययत् पतिम् ॥ ९ ॥
 उगी तौ दम्पती प्रसन्नं संगतो गार्हपारिजा ।
 दान्तरूपधरी चोर्मा दम्पती संयमूयतुः ॥ १० ॥
 भर्तारं ध्याययन्ती सा दधाराभ्युमयं यतुः ।
 परुष्णी चेति विद्यता गङ्गया संगता नदी ॥ ११ ॥
 तत्र गार्हिरसश्चक्रुर्मौश्र धनुदक्षिणान् ।
 विदीयतस्तु गङ्गायाः परुष्ण्या सह संगमे ॥ १२ ॥

॥ इति ॥

परुष्णीतीपभिराश्रयाः पञ्चनदान्तर्गताया धिद्विप्तीसंज्ञा । “इरापती परुष्णो-
 ग्याद्भूः”—इति वास्तकनिरुक्तात् । (६ । २६, इरापतीनिर्गमत्रंज्ञोऽद्विरुष्यानमासीदिति
 वापुपुराणे उक्तम् । तत्राग्निराजस्य भूयसोपमंनिधानान् स्थानुपूज्यं दृष्ट्वा मर्य-
 घोऽप्यभिरुत्र विरं तदग्नेः । अत्रिप्राप्तमापन्नमेयास्य तदधरसम् । अत्रिप्रधान-

स्थानात्प्रवर्तमानत्वादस्याः परुण्या अत्रिकन्यात्वमारोप्यते । सात्रिस्थानादाग-
त्याङ्गिरःस्थानमागतेति विवाहकल्पना क्रियते अङ्गिरःस्थानं च यज्ञप्रधानस्थानत्वा-
दग्निप्रायस्थानमेव । तच्च उपद्रव्यापया सरस्वतीरातद्रूपविपाशैरावतीभिर्नदी-
भिरुपलक्षितप्रदेशरूपम् । “नि त्वा दधे वर आ पृथिव्या इडायास्पदे सुंदिनत्वे
अहाम् ॥ उपद्रव्यां मानुष आपयायां सरस्वत्यां रेवदग्ने दिदीहि” — (३ । २३ । ४)

इति मन्त्रे इडायास्पदे इत्यनेन यज्ञाग्निदीपनप्रदेशस्यैरावतीपर्यन्तत्वावगमात्
अथवा, ब्रह्माग्नीपयज्ञपर्यदधिष्ठातायमङ्गिरा ब्रह्मा पश्चिमस्थाया इरावत्या अर्वागेव
यज्ञोपयुक्तभूमिं व्यवस्थापयन् यतो नैरावतीप्रदेशं यज्ञार्थं रोच्यते तत एवाहुराग्नेयीं
परुषं भापत इति । अङ्गिराश्चात्र यज्ञाग्निवर्तत इत्यत आहुराग्नेयीं हीयमग्निगतमङ्गिरसं
शमयामासेति । गङ्गतिं काचिदिरावत्यां सङ्गता शापानदी स्यात् ॥ तदिदमाधिदैविकं
वृत्तमाधिमौक्तिकोपात्त्यानविधयोपनिषद्म् । वस्तुतस्तु नैयमाग्नेयीं परुष्णीनामिका
काचिन्मनुष्यविधात्रिकन्यासीत् । आध्यात्मिकाधिदैविक्योरप्यर्थयोराधिमौक्तिकत्वे-
नोपरज्योपात्त्यानकरणस्य पौराणिकस्य भावसिद्धत्वात् ॥

१२—यत्तु—अग्नेः पुत्रोऽमघद्वहिः सोदर्यस्तस्य नैध्रुवः । रुद्राश्वस्य तु विप्र-
पेयं ताच्यामिति नः श्रुतम् ॥ १ ॥ स तस्यां जनयामास स्वस्त्याग्नेयान्महौजसः ।
वेदवेदाङ्गनिरतात्तपसा हतकिल्बिषान् ॥ २ ॥ इति कौर्म्ये अनविशाध्याये उक्तम् ।
तत्रायं लेखकदोषादस्ति कश्चित्कुटितः पाठ इति संशोधनीयत्वादुपेक्ष्यते ॥ ० ॥

१३—अथैषां सोम-दत्त-दुर्वाससां संकन्धेनापि कतिपये पौराणिका भ्रान्त्या
बहुमक्तिवादमाहुः । विष्णुपुराणे (१ । १० । ८ ६) तावदेकस्या एवानसूयाया
गर्भे त्रयाणामेवानुत्पत्तिरुच्यते । भागवते (८ ७) चात्रेर्ऋक्षपर्वते तपश्चरतः
पुत्रार्थमीश्वरमारारधयतस्तपसा परितुष्टा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरास्त्रयो देवाः सहैवागता
आकाशमार्गे स्थित्वा तमग्निमूचुः । त्रयो देवा वयमेक ईश्वर इति कृत्वेश्वराराधनया
प्रसन्ना वयं स्वस्वांशैरुच्यस्ते पुत्रा भविष्याम इति । ततो ब्रह्मा स्वांशेन चन्द्रो, विष्णुः
स्वांशेन दत्तात्रेयः, शिवः स्वांशेन दुर्वासा इत्येवं त्रयः पुत्रा अत्रेरुद्भूवुरित्युक्तम् ॥
परेत्वाहुः । अत्रेरस्य भार्याऽनसूया पतिव्रताऽसीत् । तस्याः पातिव्रत्यपरीक्षार्थं
ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः सहाज्याश्रममागत्य नग्नावस्थायामनसूयातो मिक्षामर्थयामासुः ।
तेषां तथा चरितं दृष्ट्वा सा पातिव्रत्यप्रभावेण सद्यस्तान् बालकान् भावयामास ।
ततः सावित्रीलक्ष्मीपार्वतीनाम् प्रार्थनया तान् बालकत्वादुन्मोच्य पूर्वाधस्तां
प्रापय्य सावित्र्यादिभ्योऽर्पयामास । ततस्त्रयस्ते ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः स्वस्वांशसंयो-
गादेकां मूर्तिं कल्पयित्वाऽनसूयायाः पुत्रत्वमङ्गीचकुः । तैर्दत्तत्वात् दत्तात्रेयं तमा-
चक्षते ॥ इति ॥ अत्र मते दत्तात्रेयस्त्रयाणामंशेभ्य उत्पन्नोऽभूत् । पूर्वमते तु त्रयाणां
पृथगंशैः पृथगुत्पन्नेषु त्रिषु पुत्रेषु दत्तोऽयं केवलाद्विष्णोरंशादुत्पन्न इति भेदः । वस्तु-
तस्तु देवयुगे विरतनादत्रैरिमे सोमदत्तादयोऽभूवन् । न च तत्र युगे ब्रह्मविष्णु-
महेश्वराणां त्रयाणां देवानामेकेश्वरान्वाप्यानं सुप्रतिपन्नमासीत् । वेदमन्त्रेषु
कुत्रापि तेषां त्रयाणां तथा साहचर्यादयानुपलब्धेः । तस्मादश्रौतोऽयमर्थो नातीव

श्रद्धेय इत्युपेक्ष्यते ॥ महाभारतशान्तिपर्वणः समोत्तरद्विंशततमाध्याये सोमध्वार्यमा
 चेति ऋषिपुत्राचार्यातां ॥ (शां० २०७ । १०) । तत्रान्येषामुत्तरात्तरात्रिपुत्रत्येऽपि
 बहुवचनस्वारस्यात् सोमस्य प्रथमात्रिपुत्रत्वं निःसंदिग्धं प्रयेतव्यम् ॥ x ॥

१४—अत्र केचित् प्रययतिष्ठन्तः । सोमोऽयं नात्ररौरमः स्वधर्मपत्न्यामनसूयो-
 यामुत्पन्नः पुत्र आसीत् किन्तु अत्रिनेत्रपरिष्कृतजलतोऽयमुत्पन्नत्वादयोनिजः पुत्रो
 द्रष्टव्यः । ऐतिहासिकसमये तत्रैव भूयन्मा स्मरणान् । तथाहि ब्रह्माण्डोपोद्घाते
 हरियंशेच—(१,६६) ।

‘ पिना सोमस्य धं विप्रा जग्नेऽत्रिर्भगवानुपि ।

काष्ठकुड्यशिलाभूत ऊर्ध्वयाहुर्महाद्युतिः ॥ १ ॥

तुदुधरं नाम तपो येन तमं महपुरा ।

श्रीणि ययंसहस्राणि दिव्यानीति हि नः ध्रुतम् ॥ २ ॥

तस्योर्ध्वरेतसस्तत्र स्थितस्यानिमिषस्य ह ।

सोमस्यं तनुरापेदे महायुधिः स धं छिजः ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वमाचक्रमे तस्य सोमं धं भायितात्मनः ।

नेत्राभ्यामन्वयत् सोमो दशधा द्योतयन् दिशः ॥ ४ ॥

तं गर्भं पिथिना हृष्टा दश वेभ्यो दधुस्तदा ।

समेत्य धारयामासुर्न च ताः समशप्नुवन् ॥ ५ ॥

स ताभ्यः सहस्रैवाप दिग्भ्यो गर्भः प्रमाधिनः ।

पपात भासयल्लोकान् शीतांशुः सर्वभारतः ॥ ६ ॥

यदा न धारणं शक्तास्तस्य गर्भस्य ना दिशः ।

ततः सहामिः शीतांशुर्निपपात वसुधराम् ॥ ७ ॥

पतन्तं सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।

रथमारोपयामास लोकानां हितवाग्यया ॥ ८ ॥

स हि वेदमयो विप्रा धर्मात्मा सत्यमंगरः ।

युक्ते याजिसहस्रेण रथेऽग्न्यास्नेनि नः ध्रुतम् ॥ ९ ॥

स रथेन रथमुपेत्य सप्तारण्यं चतुर्धरात् ।

त्रिःसप्तत्योऽतियशाश्चमाराभिप्रदक्षिणम् ॥ १० ॥

तस्य यदादितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत ।

ओषधस्ताः समुद्भूतास्नेजसा ज्वलयन्त्युत ॥ ११ ॥

ताभिः पुष्पाययं लोकान् प्रजाध्यापि चतुर्दिधाः ।

पोष्टा हि भगवान् सोमो जगतो हि द्विजोत्तमाः ॥ १२ ॥

ततस्तस्मै दद्यां यज्यं प्राप्ता प्रययिदां वरः ।

वीर्जापथीनां विप्राणामपां च द्विजसत्तमाः ॥ १३ ॥

एयमेव मात्स्ये पाप्मे चोक्तम् । तथा चात्रेः स्वधर्मपत्न्यां समुद्रायां सोमोऽय-
मीरसः पुत्रोऽभूदिति विप्रतिपन्नमिति चेन्न घ्नूः—

१५—नरविशेषस्यात्रेर्नैवप्रकृत्यणोदकात्नरविधस्य सोमस्योत्पत्तिरभूदित्येषं
तावन्न प्रतिपत्तव्यम् । श्रुतिस्मृतितात्पर्यविरुद्धतया तस्यार्थस्य नितातन्नातकत्वात्
अपि तु नरविधस्यात्रेः स्वधर्मपत्न्यामेव नरविधः सोमो जज्ञे । अनरविधस्य
त्वन्नेरथुजलादनरविधः सोमो जज्ञे इत्यर्थपृथक्त्वात् सोमोत्पत्तिर्द्विविध्यं द्रष्टव्यम् ।
तथाहि—

१६—वैदिकीनामितिहासथुतीनां त्रिपथगात्त्वं ब्रह्मप्रसङ्गे पूर्वमाख्यातम् । ततो
मापात्तरीकृताः पुराणनामानः सृष्टीतिहासाः प्रायेणाधिदैविका एव सातोऽध्यारोपे-
णाध्यात्ममधिभूतं चोपनीयन्ते । तत्रैते चरित्रनायका ऋषिपितृदेवाः सुराणां धर्मादयो-
ऽर्था अध्यात्मं शरीरारम्भका इष्यन्ते । अधिदैवतं ते ब्रह्माण्डव्यापिनो निरुद्धा
योगिका वा प्राणाः स्युः । अधिभूतं तु ते सर्वेऽपि प्राणिनो नरा अपेक्ष्यन्ते । तत्रै-
तेषामाध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकाणां लक्ष्याणां यत्र यत्रैवार्थेषु प्रक्रियासाम्यं
लक्ष्यते त एवार्थाः प्रायेणेतिहासमर्थ्यादयोपनिबध्यन्ते । यत्र तु पूर्वापरसाम्यभू-
यस्त्वेऽपि कश्चित् कश्चिदंशे वैपर्ययापतति तत्र सर्वार्थसामञ्जस्येनोपपादनाशक्य-
त्वादितिहासलेखकस्येच्छानुरोधेनैतदधिकरणत्रयतः कश्चिदेकमेव पक्षं गृहीत्वा
सन्दर्भयोजना क्रियते इति पौराणिकः सम्योऽभ्युपगम्यते ॥ तदनुसारेण प्रकृतेऽप्यत्रेः
सोमोत्पत्तावेकम ब्रह्माण्डोपोद्भातेऽधिभूतपक्षमेव प्रधानीकृत्य भद्रायां पत्न्यामनेः
पुत्रः सोमो ज्यारयातः । सिधुनदात् पश्चिमे देशे निवसतां गन्धर्वाणां राज्ञः
सोमस्य तथैवात्रैकपक्षत्वात् ॥ अथत्र पुनराधिदैवतपक्षमेव प्रधानीकृत्य तप्यमान-
स्यात्रेर्नैवप्रकृत्यणरसात् सोमोत्पत्तिरारयायते । आधिदैविकस्येमां पृथर्वीं परितश्चर-
तश्चन्द्रस्य तथैवात्रैकपक्षत्वात् ॥ इत्थं चाधिभौतिकाश्चरजातीयादनेः स्वधर्मपत्न्यां
भद्राख्यायामनसूयायामुत्पन्नो गन्धर्वजातीयो नरविधश्चन्द्रो भिन्नः । आधिदैविकास्तु
प्राणजातीयादनेर्नैवप्रकृत्यणरसादुत्पन्नो दिवि प्रकाशमानः पृथिवीं परितः क्रममाणोऽयं
चन्द्रो भिन्नः । तयोरुत्पत्तिप्रकारभेदेऽप्यभिजातत्वं साधर्म्यम् ॥

या एक पराभिजातस्य, शशिनः सज्जनस्य च ।

न सा वै रात्रिजातस्य, तमसो दुर्जनस्य च ॥

इत्यादौ द्विविष्टचन्द्राभिप्रायेण यथाभिजातत्वमुच्यते तथाऽनाधिदैविकयोर्द-
त्तदुर्वाससोरत्रेययोः सजातम्राट्भावेनोक्तस्य नरविशेषस्य चन्द्रस्याप्यभिजातत्वो-
पपत्तेः । तत्र नरविशेषस्य चन्द्रस्यात्रेणसूयायामुद्भावाख्यानं निविधादत् । द्विवि-
ष्टस्य तु चन्द्रमण्डलस्योत्पत्तिः कथमभूदिति जिज्ञासायां प्रस्तुतेनानेन चन्द्रोत्पत्ति-
प्रकरणेनाकाशचारिसोमोत्पत्तिस्थितिरुक्तस्य सुविज्ञानं भवति ॥ ॥

१७—तथाहि तत्रैतत् सोमोत्पत्तिविवक्षया ब्रह्मणोऽनेरुत्पत्तिस्तावदाख्यायते-
अस्ति खलु सर्वजगद्वधापी सूक्ष्मोऽव्यक्तः कश्चिद्व्यावृत्तोऽर्थः तन्नाशनायावशात्

क्षीमः सममयत् । अनान्मन्विनीं तावदावाचनायाऽसीत् । तन्मनोऽकुण्ठ । आत्मा
मे स्यादिति । ततः स्वयमवार्कः कश्चिद्वशनायायानमयत् । अप्सु सार्धजगद्बीजं हिर-
ण्यगर्भो ग्रहा पापुमयः प्रादुरभूत् । यावद्वशनायाऽसीत् तावदग्निस्तावदापः ।
तद्विदमेकं हिरण्यमण्डलमुच्यते । हिरण्यमित्यग्निरेतसां संज्ञा । तद्भूमे यो नभ्य
शास्त्रा पापुः स हिरण्यगर्भो ग्रहा । स एवेतस्मिन् ग्रहाण्डे रूष्टिकर्ता । सोऽतिमय-
घ्वापोऽमयश्चेति द्विधाभूतस्ताम्यां स्त्रीपुंभ्यामिव मागाभ्यां विराजमुदपादयत् । चित्यः
कश्चित् परिच्छिन्नो यत्तमयोऽन्नमयोऽग्निर्विराट् । सेयं पृथ्वी नाम । स तप्यमानोऽ-
भ्यर्त्तगर्भे चिते निधेयं नामाग्निमजनयत् । तमग्निं मनुष्याचक्षन्ते पराणिनाः ॥ मन्ता-
मन्तीत्यादयो वद प्राणा अमयन् ॥

सोऽयमर्थस्तावद् वाजसनेयधुतां धूयते—

"निधेद किञ्चनाम आसीत्—मृग्युर्ध्वेवमावृत्तमासीत्—अद्वानायया - । अद्व-
नाया हि मृग्युः । तन्मनोऽकुण्ठ आत्मन्यी स्यामिति । सोऽर्चश्चरन् । तस्यार्चत
आपोऽजायन्त । आपो या अर्कः । तपस्पां दार आसीत् तत्समदहन्यत । सा पृथिव्य-
गयात् । तस्यामभ्राम्यत् । तस्य ध्रुवस्य तस्य तेजोऽस्यो निर्यतनाग्निरिति" ॥
एतदनुसारेण मनुष्याद—

"आसीद्विद् तमोभूतमप्रशातमलक्षणम् ।
अप्रतर्क्यमनिर्देयं प्रसुमन्वित्य सयंतः ॥ १ ॥
ततः स्वयंभूर्भागवानश्रको व्यग्रयन्निदम् ।
मदाभूतादिदृर्चीजाः प्रादुरासीत् तमोऽनुदः ॥ २ ॥
सोऽग्निभ्यां शरीरात् स्यात् सिखुस्तुषिंविधाः प्रजाः ।
अप एव सप्तर्षी तासु बीजमपावृजन् ॥ ३ ॥
तदृण्डमभ्यर्त्तनं सदृशानुत्तमप्रगम् ।
तदिदम् जमे स्वयं प्रपा सयंलोगपितामहः ॥ ४ ॥
यत्तावत्प्राणमन्यतं नियं सप्तसदामशम् ।
तद्विगृष्टः स पुरुरो योऽङ्गे प्रक्षेति कतिप्येति ॥ ५ ॥
द्विधा कृत्यामनो बृहमर्द्धेन पुरुरोऽगयात् ।
अर्द्धेन मारो तस्यां स विराजमवृजन् प्रभुः ॥ ६ ॥
तस्मिन्पुण्याऽवृजद्वयं स स्वयं पुरुरो विराट् ।
तं मां पितास्य सयंस्य प्रष्टारं द्विजसत्तमाः ॥ ७ ॥
प्रशामितारं सयंसन्नीपांसुतमपोरपि ।
रुद्रानां स्वतपीगम्यं पितात् ॥ पुरुरं परम् ॥ ८ ॥
यन्मन्त्रे पदन्त्योऽग्निं मनुष्ये प्रजापतिम् ।
इन्द्रमेते परे प्राणः परे प्रजराभ्यगन् ॥ ९ ॥
आर्द्रं प्रजाः सिखुस्तु तस्मिन्पुण्या एदुधस्म ।
एतोन् प्रजानामवृजं मदर्वीनादितो वर ॥ १० ॥

प्राणो भवति । यथाऽर्चिपि भजनप्रधानः पचमानः पच्यमानो वा वारुणा भागो भृगुर्नाम जायते । यथा वा पार्थिवे काष्ठादि घनद्रव्ये गर्भगतो रक्तोऽर्थो दहनकाले दृश्यते स वस्तुतो घनकृष्णवर्णः काष्ठाद्यद्विरसत्त्वाद्विरःशब्देनोच्यते । तथायं दह्यमानः काष्ठादिर्यहिःस्थितं वायुरसादनर्थमात्मनि येनाकृष्य स्वदिति स भोक्ता प्राणोऽघ्नप्राधान्यादग्निर्नामोच्यते । उत्पत्तिरियमत्रैरक्ता ।

१६ अत्रेदं कथितं प्रयवतिष्ठते । असमञ्जसमिदं शौनकोक्तमग्निजन्माख्या-
नम् । तथाहि । कस्याथ वरुणस्य चेति ब्रुवन् शौनकः पूर्वसतः कस्य वरुणेन योगा-
दुत्पत्तिमभिप्रेति । स च कस्ताघदक्षो नाम प्रजापतिरुच्यते । तस्य चात्रिंश-
प्रसूतादवर्षाकालिकात् प्राचीनयर्हिपः सघर्षायां सामुद्रधाम् उत्पन्नेभ्यां दशभ्यः
प्रवेतोभ्यो मारियायां वार्यां सोमकथायामर्द्धेन सोमांशेनार्द्धेन प्रवेतोऽशेन च
पञ्चादुत्पत्तिराख्यायते विष्णुपुराणे प्रथमांशे पञ्चदशाध्याये ब्राह्मप्रथमाध्याये च ॥
महाभारतशान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे स्वस्तिकाध्याये ।

“अत्रिचंशे समुपपन्नां ब्रह्म योनिः सनातनः ।

प्राचीनयर्हिर्भगवांस्तस्मात् प्रवेतसी दश ॥ १ ॥

दशानां तनयस्येको दक्षो नाम प्रजापतिः ।

तस्य द्वे नामनी लोके दक्षः क इति चोच्यते ॥ २ ॥”

इति

हविर्धानाद्विषणायां प्राचीनयर्हिर्भूत् । अतर्द्धानात् शिखण्डिभ्यां बहि-
र्धानोऽभूत् । पृथोरन्तर्द्धानः । वेनात् पृथुः । अङ्गाद्वेनः । अङ्गस्त्वयमत्रिचंशेऽभव-
दित्येवमयं प्राचीनयर्हिर्भगवांस्तस्मात् प्रवेतसी दश ॥ १ ॥ तथा चात्रिचंशे बह्वस्तरकालप्रजातेन केनाति-
प्राचीनस्यात्रैरुत्पत्तिकथनं नायकव्यते इति । अत्र ब्रूमः । द्वौ दक्षौ । स्वायम्भुवमन्व-
न्तरीयो ब्रह्मपुत्र आद्यः । स चात्रिसमजन्मनो मरीचेरपि पूर्वजः ।

“अथान्यान् मानसान् पुत्रान् सदृशानात्मतोऽसृजत् ।

भृगुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमद्विरसं तथा ॥ १ ॥

मरीचिं दक्षमपि च घसिष्ठं चैव मानसान् ।

नव ब्रह्मण इत्येते पुराणे निश्चयं मतम् ॥ २ ॥ इति विष्णुपुराणोक्तः ॥

अंगुष्ठात् ससृजे ब्रह्मा मरीचेरपि पूर्वजम् ।

सोऽभवत् भरतश्रेष्ठ दक्षो नाम प्रजापतिः ॥ ३ ॥”

इति भारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे सर्वभूतोत्पत्त्यायोक्तेश्च ॥ अन्यस्तु
चाश्रुपमन्वन्तरीयः सोमांशद्वितार्द्धेभ्यो दश प्रवेतोभ्यो वार्यां मारियात्रामुत्पन्नः ॥

“नेजोभिर्दिताः सर्वे महर्षिसमतेजसः ।

दश प्रवेतसः पुत्राः सन्तः पुण्यजनाः स्मृताः ॥

एतच्च वासिष्ठं विज्ञानं शौनकसमानार्थं नेयम् । तस्मादग्निजन्मनि नास्ति
दक्षस्य सम्बन्धः । वायुमयस्य हिरण्यगर्भस्य वा, विराजोऽग्नेर्वा, वैराजस्य मनोर्वा
सम्बन्धस्य तत्रेव्यमाणत्वात् । तस्माददोषः ॥ १ ॥

(२१) अथवा येषां मते दक्ष एवायं को नाम । तेषामपि नास्त्ययं दोषः ।

ननु प्राचेतसस्य दक्षस्याप्यत्रिवदेचात्रिसमकालं हिरण्यगर्भपौत्राद्वैराजात् स्वय-
म्भूमनोरुपत्तिर्मनुस्मृताबुच्यते ।

"मरीचिमय्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।

प्राचेतसं वासिष्ठं च भृगुं नारदमेव च" ॥ इति ॥

तस्मात्प्रात्रिपंशे पश्चादुत्पन्नः प्राचेतसो दक्ष इति चेन्न । प्राचेतोजनितस्यापि
दक्षस्य मनुजन्मत्वाविशेषाभिप्रायेण तथोक्तेः । ब्रह्मपुत्रदक्षस्य प्राचेतसदक्षस्य च
स्वरूपादिसाधर्म्यानुबोधनाय वा तथोक्तेः ॥

(२२) अथवा पौराणिकैरेवात्र समाहितम् । यथा ब्राह्मं प्रथमाध्याये—“मारिषानाम
कथं वा घृक्षाणामिति निर्मिता । भार्या घोऽस्तु महाभागाः सोमघंशविघर्धिनी ॥१॥
युष्माकं तेजसोऽर्धेन ममचाधेन तेजसा । अस्यामुत्पत्स्यते विद्वान्दक्षो नाम प्रजापतिः ॥२॥
इत्थं सोमस्य वचनाज्जगृह्णस्ते प्राचेतसः । रुद्राय कोपं वृक्षेभ्यः पर्त्नी धर्मेण मारिषाम् ॥३॥
दशभ्यस्तु प्राचेतोभ्यो मारिषायां प्रजापतिः । दक्षो जज्ञे महानेजाः सोमस्यांशेन भोद्विजाः ॥४॥
इत्थं दक्षस्य प्राचेतसत्वे निरूपिते मुनयः पृच्छन्ति । “संभवस्तु धृतोऽस्माभिर्दक्षस्य च
महात्मनः । अङ्गुष्ठाद्ब्रह्मणा जज्ञे दक्षः किल शुभमतः ॥५॥ कथं प्राचेतसत्वं स पुनर्लभे
महातपाः । दौहित्रश्चैव सोमस्य कथं भवश्रुतां गतः ॥६॥ इत्थं प्रश्ने समाधत्ते
“उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यं भूतेषु भोद्विजाः । ऋषयोऽथ न मुह्यन्ति विद्यायन्तश्च ये जनाः ॥७॥
युगे युगे भयन्ते पुनर्दक्षादयो नृपाः । पुनश्चैव निरुध्यन्ते विद्वांस्तत्र न मुह्यति ॥८॥
ज्यैष्ठ्यं कानिष्ठ्यमप्येषां पूर्वं नासीद्दिहजोत्तमाः । तप एव गरीयोभूत् प्रमाद्यश्चैव
कारणम् ॥ इति ॥ तथा चैतेषां दक्षादीनां युगमेवेन नानाविविधक्षणादस्य दक्षस्य
सोमदौहित्रत्वं भवश्रुत्वं वा सर्वमेवोपपद्यते—इत्यविरोधः ॥

धर्तुं ब्रूमः । पुराणारयातेध्वारयातानां चरित्रनायकानां त्रिविधः सृष्टिकल्पः
विवक्ष्यते तात्त्विकसृष्टिकल्पः, आध्यात्मिकसृष्टिकल्पः, मानुषसृष्टिकल्पश्च । तत्र
तात्त्विकाध्यात्मिककल्पयोः—पदार्थविद्यायां नैतदेवं व्यामोहनं कार्यम् । पदार्थानां
कचित्पुत्रपौत्रादिभ्योऽपि पितृपितामहादीनामुत्पत्तेर्दृश्यमानत्वात् । तस्माद्वा एत-
स्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः
पृथिवीत्येवं तैत्तिरीयधृतावग्नेरणां जन्मोच्यते । “कंस्विद्धर्मं प्रथमं दध आपः”—इति
प्रश्नश्रुतौ त्वग्निमपां गर्भजमाहुः ॥ अग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवीत्यग्नेः पौत्रीं पृथिवीमाहुः ।
“यदपां शर आसीत् तत्समहभ्यत, सा पृथिव्यमवत् । तस्यामध्याम्यत् । तस्य
श्रातस्य तस्य तेजो रसो निरघर्तताग्निः”—इति चाजिज्युतौ त्वद्भ्यः पृथिवी तताऽग्निः ।

रित्यग्नेः पृथ्वीपुत्रत्वमाहुः । अग्ने नक्षत्रमजरमासुर्यं रोहयो दिवि । दधज्ज्योतिर्ज-
नेभ्यः"—इति मन्त्रश्रुतौ सूर्यस्याग्निजन्मत्वमुच्यते । "अयं ते योनिर्ऋत्विगो यतो जातो
अरोचथाः । तं जानन्नग्र आरोहाथा नो वर्द्धया रयिम्"—इति मन्त्रश्रुतौ त्वग्नेः
सूर्यजन्मत्वमाख्यायते । एवमन्यत्रान्यत्रेदमुभयं संभवति । यथा तन्तुभ्यः पट उद्गा-
ह्यते तथा पटादपि तन्तव उद्गाह्यन्ते । यथाऽग्नेरयं दग्धोऽङ्गारो जायते तथा दग्धा-
ङ्गारादप्यग्निर्जायते एवं यथासंभवं लोके द्रष्टव्यम् । श्रूयते चायमर्थो वाजिश्रुतौ—
"स एष पिता पुत्रः । यदेषोऽग्निमसृजत, तेनैषोऽग्नेः पिता । यदेतमग्निः समदधात्,
तेनैतस्याग्निः पिता । यदेष देवानसृजत, तेनैष देवानां पिता । यदेतं देवाः समदधुः,
तेनैतस्य देवाः पितरः । उभयं हैतद् भवति पिता च पुत्रश्च । प्रजापतिश्चाग्निश्च-अग्निश्च
प्रजापतिश्च ॥ प्रजापतिश्च देवाश्च, देवाश्च प्रजापतिश्च"—इति । (६ । १ । २)
एवमेवात्र चागदक्षचरणवाग्यग्नियोगात् पाञ्चजन्योऽयमत्रिरूपयते । अत्रिर्वंशज-
प्राचीनवर्हिपः प्रसूतेभ्यो दशप्रचेतोभ्यो योगादपरो दक्षश्चोत्पद्यते ।

अथ प्राणाद्यन्ते यो वायुशरीरो हिरण्यगर्भो ब्रह्मा । एतदुत्पन्नाद्या
गादिमयशरीराद् विराजो यः स्वयंभूमनुरूपयते ततोऽप्येतावन्निदक्षौ संभवत
इति ब्रह्मजन्यत्वमपि नैनयोरपलपितव्यम् । तत्र हिरण्यगर्भप्रजापतेर्वा दक्षप्रजापते-
र्वाऽयमत्रिरूपयताम् । उभयविधस्यापि तस्य पारदर्शकत्वप्रतिबन्धकत्वं सूर्यादितै-
जसकिरणप्रत्याघर्तकत्वं च समानो धर्मः । एवं ब्रह्माहुष्टजन्मा वा प्राचेतसो वाऽयं
दक्षः स्यात् । उभयविधस्यापि तस्यादीनि पण्डितविधप्राणविशेषजनकत्वं क्रतुसह-
चारित्वं च समानो धर्मः । तत्रादीनिप्रभृतीनां स्वरूपनिरूपणं ब्रह्मविज्ञानस्य
रजोघादे वैशद्येन द्रष्टव्यम् । क्रतुदक्षयोस्तु स्वरूपं वाजिश्रुतौ श्रूयते—"क्रतु दक्षौ ह
वा अस्य मित्रावरुणी । एतद्वध्याममम् । स यदेव मनसा कामयते—इदं मे स्या-
द्विदं कुर्वीषेति—स एव क्रतुः । अथ यदस्मै तत् समृध्यते स दक्षः । मित्र एव क्रतुः
वरुणो दक्षः"—इत्यादि । (शत० ४ कां० ४ ब्रा०) अध्यात्ममेवेदं रूपम् । अधिदैव-
तरूपं रजोघादे ध्याप्यातम् ॥ यत्तु दक्षस्य ब्रह्माहुष्टप्रदेशादुत्पन्नो नक्षत्रं प्राणविधौ
दक्ष इति कश्चित् प्रतीयात् स प्रतिबल्यः । ऐतरेयोपनिषद्वच्यः संभूतः कश्चि-
दाद्यो महापुरं आन्नायनं । सोऽयं सर्वजगद्व्यापीश्वरः प्रतिपद्यते । "तस्मात्परं
नापरमस्ति किञ्चित् तस्मात्प्राणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् । वृक्ष इय स्तब्धो दिवि
तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्"—इति श्रुतेः । एष हि सर्वेषां जन्मदाता
प्राणधनः । स एवाग्निमयत्वाद् विराडुच्यते विष्णुश्च । स एव वायु मयत्वाद्दिरण्य-
गर्भ उच्यते ब्रह्मा च । स एवेन्द्रमयत्वात् सर्वज्ञ उच्यते शिवश्च । त्रयो देवा एका
मूर्तिः । स वायुना सर्वं जगत् सृजति, अग्निना सर्वं जगत् परिरक्षति । कानो-
त्पत्तौ हृदयग्रन्थिमोक्षणात् सर्वं जगदुपसंहरतीति पौराणिकी मर्यादा ॥ उत्तरा
दिगेतस्य दिग्प्रान्तो, दक्षिणादिक् पादप्रान्तः । पूर्वा दिग् दक्षिणः फरप्रान्तः ।
पश्चिमा दिगुत्तरः कर्प्रान्तः, इत्येके । पूर्वा दिग् पश्चिमा पादः । दक्षिणा दक्षिण-
फरः । उत्तरा चामकर इत्येके । प्रधानाहुलीवाचिनाहुष्टराधेन कर्प्रान्तरूपो
दिग्विरोहोऽभिप्रेयते । तत्र दक्षिणाद् दक्षस्योत्तरात्तु दक्षपत्न्या जन्मेत्येवान्यप्रापि
प्रलशरीत्मागदुत्पन्नैर्ऋतुषु पौराणिकी परिभाषा द्रष्टव्या ॥

(२३) अयुत्पत्तिप्रसङ्गेनेयं दक्षोत्पत्तिरिहाख्याता । संप्रति प्रकृतमनुसरामः ॥
 अयमेवादिपुरुषत्रिविधोऽर्घीयते मनोमयः प्राणमयो वाङ्मयश्च । इत एव पुरुषात्
 सर्वमिदमुत्पद्यते । ततोत्पत्तौ मनोमयो निमित्तकारणम् । प्राणमयोऽसमवायिकारणम्
 वाङ्मयस्तु समवायिकारणं भवति ॥ यान् चैयं द्विविधा भवति । अमृता मर्त्या
 च । अमृतातः सर्वे देवाः, मर्त्यास्तु सर्वाणि भूतान्युत्पद्यन्ते । तत्र पञ्चभूता-
 नामादिभूताकाशपदप्रसिद्धायां वाच्येव दक्षवर्णाद्यमृतयोगादयमत्रिरूपद्यते
 इति बोध्यम् ॥

(२४) अथोत्पन्नोऽयमग्निर्वच यय वस्तुन्यारम्भकविषयोपादीयते तद्वस्तु
 पारदर्शकत्वाद्विहीयते तनायं सूर्य्यरश्मिः प्रत्याहृतो भूत्वा तद्वस्तुनो रूपं जनयति
 तदेव रूपि द्रव्यम् चक्षुषा पश्यते । तथा कैजसमाप्यं पार्थिवं च । काचादिपार्थिवेऽय-
 मग्निप्राणोऽत्यल्पमात्र उपादीयते इत्यतस्तत्र सूर्यादिनेत्रोरश्मिः किञ्चिदेव प्रत्याह्वयते-
 अधिकमात्रया तु स पारं गच्छति । वाय्वाद्यरूपिद्रव्येष्वयमग्निरारम्भकद्रव्यमत
 एव तेभ्यः सूर्य्यरश्मेरप्रत्याघाताद् रूपं नोत्पद्यते सूर्य्यबन्ध्रपृथिव्यादीनि तु यावन्ति
 घनद्रव्याणि तेष्वयमग्निः प्राणोऽधिकमात्रया संनिविशते ॥

(२५) तत एवाग्नेः सोमोत्पत्तिर्भवति तथा हि प्रतिसंयत्सरकालमियं पृथ्वी सह-
 स्रांशुं सूर्य्यपरितः परिक्रामति । तत्रसूर्य्यांशुपरितत्तात् पृथ्वीपिण्डात् प्रतिपलमुद्भवन्नय-
 मग्निप्राणः पृथ्वीमनुषरिण्वते । तेनायमग्निप्राणः संवत्सरसहस्रांशुभ्यः संयोगात्
 प्रत्यावृत्तिं परित्यज्यते । परिक्रमणावृत्तित्रयेण तु अग्निः संवत्सरसहस्रांशुपरितापादस्या-
 ग्निप्राणस्य शरीरं सोमत्वमापद्यते । स सोमभागः परित्यज्यमानस्याग्नेर्नैः प्रतः परिण्वते ।
 नेत्रशब्दो रश्मिपरः । यावानयमग्नेस्तनुभागः सोमरूपेण परिणमते तावानूर्ध्वरेता
 इतोऽग्नेः पृथग्भूय सर्वतो दिक्षु व्याप्नुवन् पृथ्वीमन्वेष पुनः संपतति । पृथ्वीमनुसं-
 पतन्तमेवैतं सोमराशिं हिरण्यगर्भो ब्रह्मा वायुरूपेण चन्द्रकक्षा धरातले निगृह्यैकविं-
 शतिद्वयः परिक्रमणोत्तरं क्रमेणैतं सोमराशिं सर्वतः संचिन्त्येकं सूर्य्यवत्
 सहस्रांशुभ्यं सोमपिण्डं संपादयति स्म । स एवायं चन्द्रः पृथ्वीं परितः
 परिक्रममाणो दिवि दृश्यते । यथाऽहनि तोयराशिः सूर्य्यांशुपरितः
 ऊर्ध्वरेताः सन् पृथिव्या उत्क्रम्य दिक्षु व्याप्नुवन् रात्रौ पुनः पृथिव्यामेव
 संपतितुमारेमे । किन्तु स पृथ्वीमिमां परितश्चन्द्रकक्षोपलक्षितव्योद्वि हिरण्यगर्भ-
 णोद्भाषिते वायुचक्रमये धरातले प्रत्यवरुद्धो नाद्यस्तात् पृथ्वीतलेऽचरतरति स्म ।
 तत्रैव संचयीमानः स एकविंशतिपरिक्रमणावच्छिन्नेन कालेन पिण्डात्मना परिणतो
 भूत्वा पृथ्वीं परित एवाद्यापि तेन वायुना ग्णोदितः परिक्रमते । यथाऽऽकाशविकी-
 र्णांशुः केतुरयं क्रमेण पिण्डो भूत्वा सूर्य्यो भवति । एवमेव विकीर्णाः सोमांशवः
 क्रमेण संहत्य चन्द्रपिण्डतामगच्छन् । इति चन्द्रमण्डलोत्पत्तिरिहस्यं ब्रह्माण्डादि-
 पुराणेषु पौराणिका आहुः ॥ महामारतानुशासनपर्वणि दानधर्मेऽग्निमाहात्म्यप्रसङ्गे
 अग्निर्देव चन्द्रीभूयान्नकारनिवारणमुच्यते । (म० मा० अ० २६१)-(१६६ अ०) ॥

(२६) यत्तु चन्द्रोऽयं कदाचित् सूर्य्य आसीत् । स परिदग्धशान्तोऽन्तर्गर्भाग्निः पृथिव्यभवत् । सर्वथाग्निपरिक्षयणे सा पञ्चाच्चन्द्रोऽमवादित्यर्वाचां केषांचिन्मतं ब्रह्मविज्ञानस्याहोरात्रवादे व्याख्यातम् । तन्मतान्तरं भवेदित्यूहम् ॥

(२७) अस्य चन्द्रस्य यावान् सोमभागः पृथिव्यामोपधिवनस्पतिप्राणिजातेषु संक्रममाणो ह्रसति तावानेऽ पुनरितोऽत्रेरुद्धूतः सोमश्चन्द्रमण्डले प्रविशन् परिपूरयतीत्यद्यापि स क्रमोऽनुवर्तते । अस्य चन्द्रस्य रथश्चन्द्रकक्षाख्यो वायुमयो मार्गविशेषः सहस्रांशुप्रचयः ।

आख्यातं च रथस्वरूपं पुराणेषु । यथा लैङ्गे षट्पञ्चाशदध्याये—

वीथ्याभयाणि चरति नक्षत्राणि निशाकरः ।
त्रिचक्रोभयतोऽश्वश्च विज्ञेयस्तस्य वै रथः ॥ १ ॥
शतारैश्च त्रिभिश्चनैर्बुधैः शुक्रैर्हयोत्तमैः ।
दशभिस्त्वहोरात्रैर्विद्वैरसङ्गैऽस्तैर्मनोजवैः ॥ २ ॥
रथेनानेन देवैश्च पितृभिश्चैव गच्छति ।
सोमो ह्यमुमयैर्गोभिः शुक्रैः शुक्रगमस्तिमान् ॥ ३ ॥
क्रमते शुक्रपक्षादौ भास्करात् परमास्थितः ।
देवैः पीतं क्षये सोममाप्याययति नित्यशः ॥ ४ ॥
पीतं पञ्चदशाहं तु रश्मिनैकेन भास्करः ।
आपूरयन् सुपुष्पेन भागं भागमनुक्रमात् ॥ ५ ॥
इत्येषा सूर्य्यवीर्य्येण चन्द्रस्याप्यायिता तनुः ।
स पीर्णमास्यां दृश्येत शुक्रः संपूर्णमण्डलः ॥ ६ ॥ इति ॥

आदिनाडो मध्यनाडो अम्यनाडोत्येषं नक्षत्राणां नाडोत्वेनाभिप्रेतानां चन्द्रकक्षाबलमभूतानां त्रित्वाच्चान्द्ररथस्य त्रिचक्रेहामिप्रेयते इत्येके । आकाशेऽनुबुधैर्मागं मध्यमार्गेणातिनीचैर्मागं वायं परिस्रमतीति त्रिचक्रश्चन्द्रकक्षाख्यो रथ इहामिप्रेत इति परे ॥ सोमरसं पातुं सूर्य्यस्थाश्रयस्त्रिशत् सोमपायिनो देवाश्चन्द्रकक्षायां संक्रमन्ते इति चन्द्रचक्रप्रैविध्यान्नवनयतिरश्मयः संवपन्ते इत्यतः शतारं चक्रमुच्यते ॥ अहोरात्रवृत्तान्यभ्या उच्यन्ते ॥ पञ्च दक्षिणतः पञ्चोत्तरतश्च नाडोवृत्ताच्चन्द्राहोरात्रवृत्तानीत्यतो दशाभ्यो रथः कल्प्यते ॥

तत्रैकविंशतिरुच्यः पृथ्वीपरिक्रमणोत्तरमस्माच्चन्द्रात् किर्यांश्चित् सोमभागश्चन्द्रात् पृथग्भूय पृथिव्यामोपध्यादिषु संभूय तत्तदर्थोपादानं भवतीत्यप्याहुः ॥

(२८) तदित्यमाकाशचारिचन्द्रोत्पत्तिमूलभूतो योऽग्निप्राणस्तस्य यः प्रथमो द्रष्टासीत् तमेव विद्वांसमग्निनाम्ना व्यपदिशन्ति । अग्निप्राणपरिदृष्टत्वाद् अग्निमहिनाम्ना प्रसिद्धस्यास्य विदुषस्तथाविधयशोनामव्यवहारयादुस्यादप्यपहतविस्मृतं यदृच्छानाम न ह्यपि स्मर्यते ।

(२६) एतस्यात्रैः पुत्रपरम्पराप्येनेनात्रिशब्देन व्यपदिश्यते । अत्रिप्राणमयः ब्रह्मवंशश्चैवात्रिप्राणमयत्वात् । एवमस्यात्रैः शिष्यपरम्परा चत्रियब्रह्मपरिपदधिष्ठात्री तेनैवात्रिशब्देन व्यपदिश्यते । अत्रिप्राणोपासकत्वाच्चत्रिप्राणाराधनपरीक्षादिप्रयोगप्रधानवृत्तित्वान् । तेनायमत्रिशब्दः कुलपरम्परारूढत्वाज्जातिशब्दः संपद्यते । अतएव जातेरस्त्रीधिपयादिति सूत्रे गात्रं च चरणं सहेति वैयाकरणाः स्मरन्ति ॥ ततोऽनन्ता अत्रयः काले काले भिन्ना भिन्नाः पुराणेतिहासादिषु प्रसिध्यन्ति । तत्र पुरा देवयुगे तावदात्रेयब्रह्मपरिपदि द्वावत्री पर्यायेण लोकशास्त्रब्रह्मासनमध्यतिष्ठतम् । भीमोऽत्रिः सांख्योत्रिश्च । आदौ तावद् भूमिप्रेषात्रिप्राणं ददर्शति कृत्वा स भीमोऽत्रिः प्रथमः । स ऋग्वेदस्य पञ्चममण्डलदृष्टा महर्षिस्तत्र सप्तत्रिंशद्वां कतिपयसूक्तमन्त्रानपश्यत् । एष एव हि भीमोऽत्रिश्चाद्रस्य पिताऽऽसीत् ।

(३०) अथ यः पश्चादाकाशे उत्तरध्रुवसंनिहिते सप्तपिण्डले तुरीयतारकामयमत्रिमपश्यत् स द्वितीयः सांख्योऽत्रिः । सा तारका बृहत्संहितायामप्युच्यते—पूर्वभागे भगवान्मरीचिरपरे स्थितो यसिष्ठोऽस्मात् । तस्याङ्गिरास्ततोऽत्रिस्तस्यासन्नः पुलस्त्यश्च । पुलहः क्रतुरिति भगवानासन्नानुक्रमेण पूर्वाद्याः ॥ इति । अत्रिप्राणमयं हौदमृक्षमित्यतोऽत्रिस्तियुच्यते । स एष आधिदैविकोऽत्रिः ।

(३१) एवमध्यात्ममयत्रिप्राणो विनियुज्यते । तथा हि—येतरेयब्राह्मणस्य द्वाविंशाध्यायत्रिंशाध्यायोक्तप्रकरणानुसारेणाध्यात्मं चत्वारः सहचराः प्राणाः प्राधान्येनोत्पद्यन्ते नाभानेदिष्ठो बालखिल्या वृषाकपिरेवयामरुच्येति । स्त्रीयोनौ तावत् पौल्यरेतो येन सिध्यते स रेतोमयो नाभानेदिष्ठः । तद्रेतो बालखिल्याभिः प्राणैर्विज्रियते । शिरोम्रीवाहस्तवक्षोजठरकटिपादाद्यङ्गप्रत्यङ्गनिर्म्माणाय धिमक्तं क्रियते । अथ वृषाकपिरात्मानं कल्पयति । लोमानि त्वरु मांसमस्थिमज्जा चेति पञ्चधा विहितं करोति । ततोऽस्मिन्नेवयामरुत् काठिन्यं संपोद्य प्रतिष्ठामादधाति । यावत् प्रतिष्ठां न लभते तावत् पराश्रयेणैव तिष्ठतीति गर्भाशयं न त्यजति । अथ प्रतिष्ठां लभमानोऽप्यमात्मनाऽऽत्मानं धारयितुं समर्था भूत्वा गर्भाशयाद्बहिर्भयितुं प्रयतते । “एवयामरुत्तत्रै करोति, तेनैदं सर्वमेनवैकृतमपि यद्विदं किञ्च”—इत्येतरेयश्रुतेः । तथा च रेतः प्राणा आत्मा प्रतिष्ठेति चत्वारोऽर्थाः शरीरादस्माय भवन्तीति सिद्धम् ॥ तत्र नाभानेदिष्ठं रेतः सोमः । बालखिल्याः प्राणा वायुः । वृषाकपिरात्मा विष्णुः । एवमेवयामरुत्प्रतिष्ठा सोऽत्रिः । पञ्चममण्डलस्थसप्ताशीतितमसूक्तस्यैवयामरुत्प्राणनिरूपकस्य द्रष्टुरेवयामरुतो महर्षेरात्रेयत्वेन स्मर्यमाणतया तत्साम्येन प्राणस्याप्येवयामरुत आत्रेयत्वेनैवाभ्युपगन्तव्यात् ॥ प्राणव्यवस्थानुसारेणैव देवे युगे प्राणिनां विदुषां व्यवस्थाया ब्रह्मणा कृतत्वात् ॥

(३२) इयमध्यात्ममधिदैवतं च तत्र तत्र सर्वमत्रि प्राणमयमन्यः सांख्योऽत्रिरपश्यत् अतएव च तत्र तत्र भूयसोऽत्रेः संख्यानादयमपरोऽत्रिः सांख्य इत्युच्यते । सायणस्तु संख्यपुत्रत्वादेनं सांख्यमाह ब्रह्मणो मानसः पुत्रोऽयमत्रिः संख्यनाक्षः कस्यचिदीरसः पुत्र आसीत् । तं पश्चादयं ब्रह्मा पूर्वात्रिपरिपदब्रह्मासने प्रतिष्ठाप्य द्वितीयमत्रिमकरोदिति विज्ञायते ॥ सोऽयं सांख्योऽत्रिर्दशममण्डले चित्चत्वारिंशश्च

ततमं सूक्तमपश्यत् ॥ (१४३) तत्र चायं पूर्वस्य भौमस्यात्रेर्निगडागारबन्धनाद्यसुर-
कृतपीडानियारकत्वेनाश्विनौ देवौ स्तौति । तेनाप्ययमन्योऽग्निरिति प्रतीयते ।
एतयोर्भौमसां प्ययोर्द्वयोरेवाभ्योर्देवयुगकालिकत्वं संभावयन्ति । इतरेषामग्नीणां
वेदमन्त्रनिर्मातृत्वेन कुत्राप्यस्मरणात् । वस्तुतस्तु वेदमन्त्रनिर्मातृत्वं द्वयोरेवाभ्योरस्ती-
त्येतन्मात्रं वक्तव्यं न तु देवयुगेऽप्येषामग्नीणां सत्त्वं नास्तीत्यास्थेयम् । महाभारत-
युद्धपर्यन्तं देवयुगप्रतिपत्तेस्ततः पूर्वमपि वेदप्रसिद्धपुरुषभृतिराजपितामहस्य
नहुषस्य काले कस्यचिदत्रेः स्मर्यमाणत्वात् । तथा हि-अत्रिर्वंशोऽस्मिन्नत्रेः पष्ठो
देवनहुषो मेरुगिरिसन्निधाने तपश्चरन्तमग्निमाजगाम । किन्तु तमग्निं तत्रापश्यन्नयं
देवनहुषस्तस्याग्नेः स्थाने देवनहुषपुरीं निर्मापयामास । एतं देवनहुषमेव यचनाः
“दिओन्यसिडस” (Dionysius) इत्याचक्षते ॥ तां देवनहुषपुरीं च-“दिओन्यसि-
वोपोलिस”- (Dionysiopolis) इति यदन्तीति केचित् संभावयन्ति ।
नहुष एव पश्चाद्देवानां राजा भूत्वा देवनहुष इत्युच्यते स्म । अत्रेः पुत्रस्य
शांखायनस्य मन्त्रेच्छप्रायतायाः पौराणिकैरुक्तत्वात् तद्वंशधरा एवैते यचनाः
स्युः अतएवैषां यवनानामप्ययमग्निः पूज्यदेवेषु परिगणित आसीदिति केचिदाहुः ॥
एयमयमग्निः पाञ्चजन्यशब्देनापि विशेषितः श्रूयते-“ऋषिं नरायंहसः पाञ्चजन्य-
मृवीसादग्निं मुञ्चथो गणेन । भिनन्ना दस्योरशिवस्य माया अनुपूर्वं वृषणा चोद-
यन्ता”-(१ । ११७ । ३) इति ॥ अत्र मन्त्रे पञ्चजनानामभ्यर्हणीयत्वादेवायमग्निः
पाञ्चजन्य इत्युच्यते । ते च पञ्चजना ऋषिपित्रादिपञ्चविधप्राण्यपेक्षया तदग्निपंश-
धरा एव पञ्चविधमनुष्यविभागा अधिकं संमान्यन्ते । पञ्चानामपि तेषामाग्नेयाणां
श्रूयन्तरे रूपं ध्रूयमाणत्वात् ॥ “यदिन्द्राग्नी यदुषु तुर्वंशेषु यद द्रुह्युष्वनुषु पूरुषु
स्थः । अतः परिवृषणा चा हि यातमथा सोमस्य पियतं सुतस्य (ऋ० १ । १०८ । ८)
इति । पञ्चाग्नेते ययातिपुत्रा अत्रेरेव वंशधराः पञ्चानां चन्द्रवंशशाखानां मूल-
पुरुषाः सन्तीति पञ्चस्यपि तेषाग्नेयशाखावंशोऽप्ययमग्निरभ्यर्हणीयतमः संभवति ।
तेनार्यं पाञ्चजन्य इत्युच्यते । तथा चावश्यमेषां पञ्चानामपि समये कस्यचिदत्रेः
सत्ता गम्यते । न च मूलपुरुषस्यैवाग्नेर्भौमस्य ययातिपुत्रजलपर्यन्तस्थितौ काचि-
द्विनिगमनास्ति । तस्मादग्निप्रज्ञपरिपदि काले कालेऽन्योऽन्योऽग्निरधिष्ठाता ब्रह्मा-
सीदिति संभावयामः ॥

(१३) अपि च भौमसांप्याम्यामग्निभ्यामन्ये सत्त्वाग्नेया बहवो मन्त्रद्रष्टारः
श्रूयन्ते ते यथा—

१ सदापूणः	६ श्रुतिवित्	१७ सुतम्मरः	२५ एययामरुत्
२ प्रतिशत्रः	१० प्रतिप्रमः	१८ अवस्युः	२६ स्वस्ती
३ ससः	११ गयः	१९ गातुः	२७ गापयनः
४ घग्निः	१२ इपः	२० रातद्वयः	२८ सप्तवध्रिः
५ प्रतिरयः	१३ वसुधुतः	२१ यजनः	२९ पौरः
६ प्रतिमानुः	१४ कुमारः	२२ उरुचक्रिः	३० अर्चनानाः
७ यम्रुः	१५ गविष्टिः	२३ बाहुयुक्तिः	३१ दयावाभ्यः आर्चनानसः
८ विभ्यसामा	१६ घग्णः	२४ सत्यश्रपाः	३२ जन्धीगुः दयावाग्निः ।

३३ बुधः सौम्य आत्रेयः ३७ द्युतः विश्वचर्पणि
 ३४ विश्ववारा आत्रेयी ३८ वसूयवः आत्रेयाः
 ३५ अपाला आत्रेयी ३९ प्रयस्वन्तः आत्रेयाः
 ३६ मृत्वाहा द्वितः ४० गौपायना लौपायना चाऽऽत्रेयाश्चत्वारः=३-
 धु, सुवन्धु, श्रुतवन्धु विश्ववन्धवः—इति ॥

इत्यमेते चत्वारिंशत् । न चेते सर्वेऽप्येकस्यैवात्रेः पुत्राः समकाला वा संभा-
 व्यन्ते । न च घैपामत्रियंक्ष्यत्वं विनाऽऽत्रेयत्वं संभवति । तस्माद्देवयुगेऽप्यभ्येऽभ्ये
 यद्वचोऽत्रयः काले काले यभूवुरिति सिद्धम् ॥

(३४) अथ यथैवाग्निशिष्यघंशपरम्परायामुत्तरोत्तराः सर्वा एवाग्निपर्यवधि-
 ष्ठावृष्यकयोऽग्निशब्देनैवाख्यायन्ते तथैव सर्वेषां तेषामग्नीणामेका वा दश वा यावत्थो
 वा भार्याः स्युस्ताः सर्वा अप्येकेनैवानसूयाशब्देनाख्यायन्ते । तत्र प्राणरूपस्यात्रेज-
 सूयाशक्तिमत्त्वं हेतुः । यत्रात्मयथमग्निप्राणः प्रकृतौ विशिष्यते स पुरुषोऽनसूया-
 यान् भवति । “न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि॥ न हस्तेचान्यदोपांश्च
 सानसूया प्रकीर्तिता” —इत्यनसूयालक्षणं स्मरति ॥ तथा चानसूयाशक्तिमेवाग्निप्राणं
 सर्वेऽत्रयः पुरुषाः समाराध्नुवन्ति कृत्वा तेषामपि पत्न्योऽनसूया पयोच्यन्ते ॥
 अनसूयाशब्दोऽग्निभार्यावचनोऽग्निवदेव साधारणो न त्वयं व्यक्तिविशेषकद्वो
 यद्वच्छाशब्दः । तेन पञ्चममण्डलद्रष्टुर्मामस्याग्नेर्दशसु भार्यासु भद्राख्यायामनसूयायां
 सोमोत्पत्तिरासीत् । ते उभे अत्र्यनसूये अन्ये भवतः । ततोऽभ्ये अत्र्यनसूये काले
 काले स्मर्यन्ते । तथा हि कदाचिदयमग्निर्निस्पृहवृत्तिर्धनवांस्त्रिधात् परिक्लिष्टयोगक्षेमः
 पुत्रफलप्रादिपरिवाराणां भोजनादिहेतुं एषा धनयाचनार्थं पृथोर्धनस्याभ्यमेधयहे
 गन्तुमैच्छत् । किन्तु याचनाकर्मणि दुःखं मध्यमानस्तपसे धनमेव गन्तुं प्रवृत्ते ।
 ततोऽनसूयया संप्रार्थ्यमानः सौऽनिच्छन्नपि तस्या अनुरोधेन पृथोर्धनघाटमाज-
 गाम । धन्यस्त्वमसीश्वरस्त्वमसीत्यादिभिश्चाटुवाक्यैः पृथुराजं भूयसा प्रशशंस च ।
 तच्छ्रुत्वा परिक्रुद्धो महर्षिर्नातमस्तदानीमत्रये तस्मै पय्युवाच । “नैवं त्वं यत्तुमर्हसि ।
 मनुष्यः खल्वयं राजा नेश्वरत्वेनाभिष्टोतुं युज्यते । न ब्राह्मणेन सता चाटुवादः
 प्रयोक्तव्यो न मिथ्या वक्तव्यम् । इत्येवं भूयोऽग्निं प्रत्युपालम्भं चक्रे । ततस्तत्र सन-
 कुमारो मध्यस्थो भूत्वा विवादं शमयामास ।

“वालेऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।

महती देवता होषा नररूपेण तिष्ठति ॥ १ ॥

यमूर्ध्वमिद्धा तिष्ठन्तं सर्वेऽधस्तादुपासते ।

तत्रेश्वरांशो विद्येयो नेश्वरादन्य ईज्यते ॥ २ ॥

हस्तपादादिसाम्येऽपि तेनांशेन स शास्तिनृन् ।

तेनांशेनेश्वरो राजाऽभ्यर्हणीयतमो नृणाम् ॥ ३ ॥”

इत्थं सनत्कुमारेणात्रिमतस्य न्यायसंगतत्वेन स्थापनात् संतुष्टो राजा पृथुस्तस्मा
अत्रये सालङ्कारं दासीसहस्रं स्वर्णदशभारान् अनुदमिताः स्वर्णमुद्राश्च प्रददौ ।
तच्च सर्वमयमग्निः पुत्रकलत्रादिभ्यो विसृज्य निःस्पृहो भगवानग्निगार्हस्थ्यविरक्तः
स्वयं तपसे घनमेवाज्ञगामेति महाभारते घनपर्वान्तर्गतमार्कण्डेयसमस्यापर्वणि
स्मर्यते । तत्रैतस्यात्रेराङ्गिरसेन गौतमेन समकालिकत्वादङ्गिरसा समकालिकात्
प्रथमादवेर्भेदः साधु विज्ञायते । तस्मादन्ये इमे पृथुकाले अज्यनसूये भवतः ॥ अपि
चायं वेदमन्त्रद्रष्टा मौमो नाम प्रथमोऽग्निः पञ्चममण्डले सतविंशादिभिः
कतिपयसूक्तैरिन्द्रं देवं परिष्टौति । क्लृप्तवयमन्यः पृथुकालिकोऽग्निरस्मिन् पृथुयशे
यद्यभिघ्नकारित्वेन देवाधमत्वेन च भूयसा देवेन्द्रं परिनिन्दन्नसूयति । भागवते चतुर्थ-
स्कन्धोर्नविंशाध्याये तथोक्तेः । तस्माद्देवेन्द्रं प्रत्येकस्य विददद्भावद्वयासंभवादन्ये इमे
पृथुकाले अज्यनसूये इत्यवगच्छामः ॥ पृथुरण्ययमग्निर्वंशधर एवासीदित्युक्तं पाद्मभूमौ
अष्टाविंशाध्याये—

“अत्रिंशत्समुत्पन्नः पूर्वमत्रिसमः प्रभुः ।
क्षृष्टा सर्वस्य धर्मस्य अङ्गो नाम प्रजापतिः ॥ १ ॥
मृत्योः कन्यां स चा अङ्गः सुनीथामुपयेमिधान् ।
तस्यामुत्पादयामास धेनं धर्मप्रणाशनम् ॥ २ ॥
मातामहस्य दोषेण धेनः कालात्मजात्मजः ।
निजधर्मं परित्यज्य सोऽधर्मनिरतोऽभवत् ॥ ३ ॥
ततो महर्षयः क्रुद्धा धेनं प्रति महावलाः ।
तस्य निग्रहणं कृत्वा ममन्धुस्तस्य विग्रहम् ॥ ४ ॥
सव्योऽधमन्धनात्तस्य प्रागभूत् पापपूरुषः ।
तस्य वंशधरा एते दृश्यन्ते पापपूरुषाः ॥ ५ ॥
निषादाश्च किराताश्च भिल्ला नाहलकास्तथा ।
अमराश्च पुलिन्दाश्च ये चान्ये स्तेच्छजातयः ॥ ६ ॥
गतकल्मषमेघं तं जातं धेनं ततो नृपम् ।
ममन्धुर्दक्षिणे पाणौ स्वेद एव ततोऽन्वयात् ॥ ७ ॥
पुनर्ममन्धुस्ते विप्रा दक्षिणं पाणिमव च ।
ततोऽस्मात्पुरुषो जग्मे शुभलक्षणलक्षितः ॥ ८ ॥
स पृथुर्नाम तं राज्ये तेऽप्यपिद्वन्महर्षयः ।
तस्याभिप्रेक्षे विप्रेन्द्राः सर्वे एव प्रतस्थिरे ॥ ९ ॥” इत्यादि ॥

ननु पामनपुराणस्य समवाचारिदोऽध्याये पृथुरयं मरीचिवंशज उच्यते
सात्रिंशजः । तथा हि—

“एकाण्ये जगत्यास्मिप्रष्टे म्यावरजद्रुमे ।
विष्णानागिसमुद्भूतः सर्वलाजपितामहः ॥ १ ॥

तस्मान्मारीचिरभयन्मरीचेः कश्यपः सुतः ।

कश्यपादभवद् भास्वांस्तस्मान्मनुरजायत ॥ २ ॥

मनोस्तु शुभवतः पुत्र उत्पन्नो मुखसंभवः ।

पृथिव्याश्चतुरन्ताया राजा धर्मस्य रक्षिता ॥ ३ ॥

तस्य पत्नी यभूवाथ भया नाम भयावहा ।

मृत्योः सकाशादुत्पन्ना कालस्य दुहिता तदा ॥ ४ ॥

तस्यां समभवद् घेनो दुरात्मा वेदनिन्दकः ।

स मातामहदोषेण घेनः कालात्मजात्मजः ॥ ५ ॥ इत्यादि पूर्ववत् ।

तथा वेदवाङ्मुक्तोऽयं पृथोः पिता घेनो नत्वङ्मुक्त इति चेन्न ॥ यामनपुराणलेख-
कस्य पौराणिकस्यैतस्मिन् घेनजन्मनि भ्रान्ततयोपेक्षणीयत्वात् ।

“पितृकन्या सुनीथा तु घेनमद्वाद्जीजनद्” (५ अ.) इति मात्स्यपवित्रसंघ-
पुराणमहामारतादिव्याहृत्तयैवास्य घेनस्य सुप्रसिद्धतया बहु संयाददाह्नित्वेनैव
परिग्रहीतुमौचित्यात् । तत्राहस्यानिर्बन्धोत्पन्नत्वं द्रुयता साक्षादग्निपुत्रत्वं निराक्रियते
इति षष्ठ्यन्तरकालिकत्वमस्य पृथोर्निष्कृत्यते । अतस्तत्कालिकयोरन्यनसूययोः प्रथमा-
भ्यामन्यनुसूयाभ्यां मिश्रत्वमध्ययसीयते ॥ एवमितोऽप्यर्वाकाले कतिपयेऽन्योऽन-
सूयाश्च स्मर्यन्ते । यथा रामचन्द्रयनयासकालेऽन्याधर्मोपस्थिताया सीतायाः केशसं-
घरणमनसूयया कृतमिति रामायणादौ (आरण्ये २ सगे) स्मर्यते । रामश्चाग्निपु-
त्रिभिः सहितो गोदावरीतटमाजगामेति अग्निपुराणे (७ । २) उक्तम् । तेन तत्काले-
ऽप्यन्यनुसूययोः सत्ता गम्यते । नचैतयोरैकयोरेव दम्पत्योर्द्वयलोके वण्डकारण्ये च
सत्ता संभ्रान्यते । देशकालयोरिति विप्रगृह्यत्वात् । तस्मादन्ये अन्ये अन्यनुसूये काले
काले यत्र तत्र यभूयतुरिति प्रतिपत्तव्यम् ॥ अपि च तिम्रोऽनम्याः स्मरन्ति पौराणि-
काः—दक्षकन्यां कर्दमकन्यां कर्दमभ्यश्चरेति । तथा हि । “व्यात्याद्या दक्षकन्यास्तु
भृग्याद्या उपयेमिरे” इति प्रतिज्ञायाग्रेये—“सोमं दुर्वाससं दत्तमनसूयाऽप्यजीजनद्”
इति दक्षकन्यामाह । “याः कर्दमसुताः प्रोक्ता” इति प्रतिज्ञाय भागवने—“अग्नेः
पत्न्यनसूया श्रीनृजने सुयशसः सुतान्” इति कर्दमकन्यामाह (अथ ब्रह्माण्डपूर्वभागी-
कादशाध्याये तु ततोऽन्यामेव पडपत्यवर्ता कर्दमभ्यश्चरमनसूयामन्धाचष्टे—“अनसूया
चिजज्ञे वै पञ्चात्रेयानरुक्मपान् । कन्यां चैव श्रुतिं नाम माता शंखपदस्य सा । कर्दमस्य
तु पत्नी सा पीलहस्य प्रजापतेः” इति ॥ पुलहपुत्रस्य कर्दमस्य पुत्रोऽयं शंखपदो
घेनपुत्रस्यातिप्रसिद्धस्य पृथुमहाराजस्य दक्षिणदिक्पाल आसीदिति वक्ष्यते ॥ अ-
स्यामनसूयायामुत्पन्नाः पञ्चात्रेयास्तु—सत्यनेनो हव्ये आपोमूर्तिः शनैश्चरः सोमश्चे-
त्याज्ञायन्ते । तत्र सत्यनेनादि साहचर्यादयं पञ्चमः सोमोऽपि दुर्वासोदत्तानेयम्राट्
कात् सोमाहिभिर्घेने इति सुनिर्भूतं प्रवेतव्यम् ॥

(३५ अन्यस्यामनसूयां चानसूयायामन्योऽन्यः पुत्रोऽत्रैकदमवत् । तत्रान्यनु-
सूयाशब्दसामान्यादग्निपुत्रविशेषाणामुत्पत्तिविषये बहवः खल्वेतिहासिका भ्रान्ता
बभूवुः । यथा पिण्डु (१ । १० ८) पुराणाद्यमुसारेण सोमदत्तदुर्वाससामनसूयाग-

भजत्वे संभवन्पि केचित्तावत् कर्दममुनिकन्यायामनसूयायामेपां त्रयाणामुत्पत्तिमाहुः । अन्ये पुनर्भद्राश्वराजकन्यायां भद्राख्यायामनसूयायां सोमोत्पत्तिमन्यस्यां च भद्राश्व-
कन्यायां दत्ताद्युत्पत्तिमाहुः । तदेतदसमञ्जसं भ्रान्तं च । भद्राश्वदुहितरस्तावदिमाः
कस्यात्रेः पत्न्य आसन् कस्य वाऽत्रेः कर्दममुनिकन्या भार्यासीदिति विशिष्य न
शायते । तथापि दत्तदुर्वाससः प्रभृतयोऽत्रिपुत्रा उत्तरोत्तरकालानामश्रीणां पृथक्
पृथक् पुत्राः स्युरिति संभावयामः । महाभारतपुद्गसमकालानां दुर्वासः प्रभृतीनामति-
पुरातनचन्द्रसहोदरत्वाभिमानस्यानवच्छेदत्वात् । अथवास्तु सोमभ्रातृभ्यां दत्तदुर्वा-
सोभ्यां भारताद्युत्तरकालिकयोर्दत्तदुर्वाससोऽन्यत्वमिति सुधीभिरुक्तम् । सोमस्वय-
माद्यस्यैवात्रेः पुत्र इति युक्तमुत्पद्यामः । सोमाय लोकपालत्वाधिकारप्रदानस्य प्रधान-
ब्रह्माधीनतया प्रधानब्रह्मपुत्रादनेरेव तदुत्पत्तेरौचित्यात् ॥

३६—अथ यथा भौमस्यात्रेऽस्य सोमः पुत्र आसीत् तथैव सांख्यस्यात्रेः शांखा
यनो नाम पुत्रो बभूव । शांखायन इति यदच्छाशब्दो नत्वपत्यप्रत्ययान्तः । अत्रेः
प्रथमपुत्रत्वेन पुराणे स्मरणात् । सोऽयमतिसुन्दरो बलिष्ठोऽप्युग्रस्वभावोऽत्यन्तम-
धार्मिकश्चासीत् । स गिरिगह्वरेषु निवसन्नमद्वयमपि मांसं भक्षयति स्म । तद्
घ्रातापि तथैवासन्नभ्यो भूत्वा घने घने विचरति स्म । तयोस्तथाचरणात् परिशुद्धो-
ऽयमत्रिः परिभर्त्स्यस्ताभ्यामाचारविचारार्थं बहूपदिदेश । यत्र तत्र घने विचरतो-
स्तयोर्निवासासार्थमनेकस्थानान्यत्रिनाम्नैव कल्पयित्वा स्वयं सोऽत्रिः सिन्धुदेशे
वेधनिकायगिरौ गत्वा तत्रैव न्युवास । शांखायनतद्वभ्रात्रोर्वशधरा यचना बभूवु-
रिति केचिदाहुः ॥

३७—अन्यस्यात्रेः पुत्राणां म्लेच्छप्रायत्वेऽप्याद्यस्यात्रेः पुत्रस्य सोमस्यायं
प्रकाशमयः पवित्रो वंश आदेवपुगादिदानीं यावद्विच्छिन्नः प्रपतमानो ब्रह्मणा
प्रवर्तितं वैदिकमेव धर्मं परिपालयन्नपि दृश्यते । सोऽयं पवित्रो वंश आरूपायते ॥

॥ इत्यत्रिचरितं समाप्तम् ॥

३-चन्द्रः

ब्राह्मण्य गमने पापवृद्धिद्वारेण विष्णुवपुर्भाषण्य षष्ठे । भागवतनवमस्य चतुर्थे अग्रे बर्षादेशे चतु-
सप्तत्यत्रिचरिततमे च । वाराहस्य द्वात्रिंशत्तृतीययो । मातृस्य त्रयोविंशे चन्द्रो ध्यास्यात् ॥

उक्तं पूर्वं चन्द्रोऽयमत्रेः पुत्र आसीदिति । तत्र यस्तावत् प्राणयिधोऽत्रिव्या-
ख्यातः तसम्यग्धेनेयायं गगनचरश्चन्द्रपिण्डः पाददर्शकताप्रतियन्धात् स्वस्मिन्ना-
गतान् सूर्यांशान् प्रयावर्तयतीति दृत्वा प्रकाशात्मा चन्द्रः संभवति ततः स
चन्द्रोऽत्रिपुत्र इति शक्यते व्यपदेशम् । एतदेवाधिदैविकं रहस्यमनुसंधायाधिभूतम-
प्यर्थः साम्यादुपधीयते । यः एतन्नु तादृशात्रिपुत्रदृष्टव्यज्ञसा हेतुना तद्विशिष्टान्दे-
वात्रलौके प्रसिद्ध आसीत् तस्यात्रिमहर्षेरीरसपुण्येऽनेनेऽपि यः सर्वप्रथम आसीत्
तमयं पितामहो ब्रह्मा स्नेहयिषोऽग्रा तद्गुणतस्तीन्द्रव्यादिगुणविशेषानुप्रदाया तैर्नैव

चन्द्रनाम्ना प्रत्यापयतिस्म । बाल्यादेव ब्रह्मानुग्रहभाजनं स चन्द्रः क्रमेण परामुप्राप्तिं प्रापत् ॥ ० ॥

॥ तस्य सोम इति नामान्तरम् ॥ ० ॥

अस्य च सोमस्य पञ्चविधं जन्माप्यायते पुराणेषु । समुद्रमथनात् सोमो जज्ञे इत्येकम् । जवेस्तपश्चरतो नेत्रमस्रुतजलात् सोमो जज्ञे इति द्वितीयम् । दिगङ्गनारजस्यत्रियोर्यात् सोमो जज्ञे इति तृतीयम् । कर्ममुनिकन्यायां दक्षकन्यायां वानस्ययायां ब्रह्मपुत्रादश्वेरीरसः पुत्रः सोमो जज्ञे इति चतुर्थम् । भद्राश्वराजकन्यायां भद्रायामश्वेरीरसः सोमो जज्ञे—इति पञ्चमम् ॥

तत्र समुद्रमथनादुक्तं महाभारतादिपर्वण्यष्टादशाध्याये ॥

“देवा मथितुमारब्धाः समुद्रं निधिमम्मत्साम् ।
अमृतायें पुरा ब्रह्मस्तथैवासुरदानवाः ॥ १ ॥
सर्षापयोः समावाप्य सर्वरत्नानि चैव ॥
देवैरसुरसंचैश्च मथितः कलशोदधिः ॥ २ ॥
तता नानाविधास्तत्र सुस्रुवुः सागराम्भसि ।
महाद्रुमाणां निर्व्यासा यहवश्चीपयीस्ताः ॥ ३ ॥
ततस्तस्य समुद्रस्य तज्जातमुदकं पयः ।
रसोत्तममिधिरं च ततः क्षीरादभूद् घृतम् ॥ ४ ॥
क्षिरारव्यमिदं चापि सागरस्यापि मन्थनम् ।
तपयः सहिता भूयश्चकिरे भृशमाकुलम् ॥ ५ ॥
ततः शतसहस्रांशुर्मव्यमानास्तु सागरात् ।
प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरगज्वलः ॥ ६ ॥ इति ॥”

एवमेवाकम् चाराहं पञ्चविंशध्याये :—

“तानुवाच तदा देवो मथ्यतां कलशोदधिः ।
आपव्यः सर्वतो देवाः प्रक्षिप्यास्तु सुसंयतः ॥ १ ॥
तं सर्वं तत्र सहिता ममन्धुर्वरेणालयम् ।
तस्मिन् सुमथिते जातः पुनः सोमो महीपते ॥ २ ॥
योसौ क्षेत्रप्रसङ्गो यं देहस्मिन् पुरयः परः ।
स एव सोमो मन्तव्यो देहिनां जीवसंश्रयः ॥ ३ ॥
परोक्षं यां स भूतिं तु पृथक् सोम्यां प्रवेदिवान् ।
तामेव देवमनुजाः षोडशेमाश्च देवताः ॥ ४ ॥
उपजीयन्ति नृक्षाश्च तथैवौपधयः प्रभुम् ।
रदस्तमेव सकलं दधार शिरसा तदा ॥ ५ ॥
नदानिका भयन्त्यापां पिब्यभूतिरसी स्पृतः ।
तस्य ब्रह्मा ददौ प्रीतः पीणमासीं निधिं प्रभुः ॥ ६ ॥

तस्यामुषोपयेद्राजस्तमर्थं प्रतिपादयेत् ।
 स चाग्नाहारश्च भवेत् तस्य ज्ञानं प्रयच्छति ॥ ७ ॥
 कान्तिं पुष्टिं च राजेन्द्र धनं धान्यं च केवलम् ॥ इति ॥

अथ मात्स्ये त्रयोविंशाध्यायेऽग्निनेत्रादुत्पत्तिरुच्यते :—

आदिष्टो ब्रह्मणा पूर्वमग्निः सर्गविधौ पुरा ।
 अनुत्तमं नाम तपः सृष्ट्यर्थं तप्तवान् प्रभुः ॥ १ ॥
 यस्मादुमापतिः सार्द्धमुमया तमधिष्ठितः ।
 तं दृष्ट्वा चाष्टमांशेन तस्मात्सोमोमयच्छिशुः ॥ २ ॥
 अथः सुक्ताच नेत्राभ्यां धाम तच्छाम्युसंभवम् ।
 दीपयद्विश्वमखिलं ज्योत्स्नया सचराचरम् ॥ ३ ॥ इति ॥

अथ मार्कण्डेये षोडशाध्याये—स्वधर्मपत्नीमृतुस्नातामनक्षपां पश्यतोऽग्नेर्मनो-
 विकारात् प्रस्खलितस्य धीर्यस्य वायुनोत्थापितस्य दश दिग्ब्यापि सोमात्मकः ज्यो-
 योगात् सोमोत्पत्तिमाहुः—

“ततः काले बहुतिथे द्वितीयो ब्रह्मणः सुतः ।
 स्वमार्या भगवानग्निरनसूयामपद्यत् ॥ १ ॥
 ऋतुस्नातां सुचार्यर्क्षीं लाभनीयतमाकृतिम् ।
 स कामो मनसा भेजे स मुनिस्तामनिन्दिताम् ॥ २ ॥
 तस्यामिपद्यतस्तां तु विकारो योऽभ्यजायत ।
 तमपावाह पवनस्तिर्यगूर्ध्वं च वेगवान् ॥ ३ ॥
 ब्रह्मरूपं च शुक्रामं पतमानं समन्ततः ।
 सोमरूपं रजोरूपं विशस्तं जगदुर्दश ॥ ४ ॥
 स सोमो मानसो जज्ञे तस्यामग्नेः प्रजापतेः ।
 पुत्रः समस्ततन्वानामायुराधार एव च ॥ ५ ॥
 विष्णुरेवायतीर्णोऽसौ द्वितीयोऽग्नेः सुतोऽभवत् ।
 दत्ताग्नेय इति ख्यातः सोऽनसूयास्तनं पणौ ॥ ६ ॥
 दुर्वासास्तमस्त्रा युक्तो रुद्रांशः सोऽभ्यजायत ।
 सप्ताहात् प्रच्युतो मानुस्स्वरात् कुपितो यतः ॥ ७ ॥

॥ इति ॥

अथवा वेदं धीर्यस्वलनमधस्ताद् वासस्यभवत् । किन्तूर्ध्वरंतसो महर्षेः
 शरीरे मनोविकाराद्विशुद्धं रेत ऊर्ध्वमाचक्रमे । तद्रेतः सोमत्वं प्राप्य नेत्राभ्यां धारि
 भूत्वा यहिरभवत् । तद्वायुनाऽन्तरिक्षे नीतं दिक्सोमसंपर्कात् चन्द्रमजनयत् ॥
 तथा चोक्तं ब्राह्मे सप्तमाध्याये :—

“पिता सोमस्य भो विप्रा जज्ञेऽत्रिमगधानृपिः ।
 ब्रह्मणो मानसात्पूर्वं प्रजासर्गं विधित्सतः ॥ १ ॥
 ऊर्ध्वमाचक्रमे तस्य रेतः सोमत्वमीयिचत् ।
 नेत्राभ्यां चारि सुखाद्य दशधा द्योतयद् दिशः ॥ २ ॥
 तं गर्भं विधिना दिष्टा दश देव्यो दधुस्तदा ।
 ततस्ताभिः सहवासु निपपात यमुन्धराम् ॥ ३ ॥ इत्यादि (७ अ.)

अथ भागयते चतुर्यस्कन्धे प्रथमाध्याये कर्दमपुत्र्यामनसूयायां सोमोत्पत्ति-
 स्स्मर्यते—

याः कर्दमसुताः प्रोक्ता नच ब्रह्मर्षिपत्नयः ।
 तासां प्रसूतिप्रसवं प्रोच्यमानं नियोध मे ॥ १ ॥
 पत्नी मरीचेस्तु कला सुपुत्रे कर्दमामजा ।
 कश्यपं पूणिमानं च ययोरापूरितं जगत् ॥ २ ॥
 अत्रेः पत्न्यनसूया भीन् जज्ञे सुपशसः सुतान् ।
 दत्तं दुर्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसंभवान् ॥ ३ ॥ इति ॥

अथाग्नेयविंशत्याध्याये दक्षपुत्र्यामनसूयायां सोमोत्पत्तिमाहुः —

व्यात्याद्या दक्षकन्यास्तु भृग्याद्या उपयेमिरे ।
 देवी धाताधिधातारो भृगाः त्यातिरसूयत ॥ १ ॥
 पौर्णमासश्च संभूत्यां मरीचेरभवत्सुतः ।
 स्मृत्यामङ्गिरसः पुत्राः सिनीवाली कुहूस्तथा ॥ २ ॥
 राका चानुमतिश्चाग्नेरनसूयाऽप्यजीजनत् ।
 सोमं दुर्वाससं पुत्रं दत्तात्रेयं च योगिनम् ॥ ३ ॥
 प्रीत्यां पुलस्त्यमार्यायां दत्तोलिस्तनुतोभवत् ।
 क्षमायां पुलहास्त्राताः सद्दिणुकर्दमादिकाः ॥ ४ ॥
 संतत्यां च क्रतोरासन् बालखिल्या महौजसः ।
 अंगुष्ठपर्वमात्रास्ते ये हि पण्डितदक्षिणः ॥ ५ ॥
 ऊर्जायां च घसिष्ठात्तु राजा भागोर्ध्वबाहुकः ।”

॥ इति ॥

अथ ब्रह्माण्डोपोद्घातेऽष्टमाध्याये मद्रांश्चराजकन्यायां मद्राणामस्योत्पत्तिस्का-
 “मद्राणां जनयामास सोमं पुत्रं यशस्विनम् ।”

तत्रेत्थमनेकधोत्पत्तिरेकस्य नावकल्पते, इति चेत्—

अत्रेदमुच्यते—सर्वजगद्व्यापकोऽयं सोमोऽनेकधा दृश्यते लोके आध्यात्मिक-
 आधिदैविकश्चाधिमौक्तिकश्च विग्रहवान् जीवश्चेति तत्राध्यात्मिकोऽयं नेहाख्यायते ।
 आधिदैविकस्य तु गगनचरस्य भास्वरचन्द्रस्येयमग्निनेत्रप्रद्यवणादुत्पत्तिः प्रपञ्चिता
 तत्रायमग्निः प्राणविध एवेति सिद्धान्तः प्राणेषोपपादितः ॥ ० ॥

एवं मार्कण्डेयपुराणोक्तमत्रिरेतसोऽधःस्खलितादुत्पत्तिः, यद्वा ब्राह्मोक्तमत्रिरेतसो नेत्रमार्गेण स्खलितादुत्पत्तिरित्युभयविधाप्याधिदैविकस्यैव चन्द्रस्य भाव्या । सर्वतत्त्वापुराणस्यप्रतिष्ठानात् ॥

“तस्य यत् संचितं तेजः पृथिवीं समपद्यत् ।

ओषध्यस्ताः समुद्भूता यामिः संधाय्यते जगत् ॥”

इत्युत्तरग्रन्थेनाकाशतः पृथिव्यां सोमरसप्रस्रवणप्रतिष्ठानाच्च ॥ तथा चैतस्य सोमस्याधिदैविकत्वे सिद्धे तदुत्पादकात्रिरेतोपि प्राणविधमेव संभाव्यते ननु नरविधस्यात्रैरिदं रेतः स्यात् । अत्यल्पमात्रेण पुं रेतसां महामण्डलस्य चन्द्रस्योत्पत्तेरसामञ्जस्यात् ॥ यत्वनसूयां पश्यतोऽग्नेः कामाद्रेतः स्खलितमिति नरविधत्वे प्रमाणप्राप्तुस्तदसत् ॥ खचरस्याधिदैविकस्य सोमस्य चेतनस्य तु भूमिष्ठस्य सोमस्योत्पत्तिप्रकारभेदे प्राचीनेतिहासवर्णिते भ्रान्त्या तयोरेकत्वं पश्यतां ब्राह्ममार्कण्डेयादिलेखकानामर्चाचीनानां स्वकल्पितेयं भिन्नप्रकारयोः कथंचिदभेदसार्धनाय सामञ्जस्यकरणयुक्तिः प्रतिभाति । पस्तुतस्तु नानसूयां पश्यतो नरविधस्यात्रैरधः प्रस्खलिताद्वा नेत्रतः स्खलिताद्वा धीर्यादयं खचरश्चन्द्रो जज्ञे इत्यर्थे किञ्चित्सत्यमस्ति । तस्मान्नरविधस्यात्रे रेतसोऽनसूयागमे नरविधश्चन्द्रो जज्ञे इत्यन्योऽर्थः । अत्रिनेत्रप्रसूतरसादिग्यारितादधः पतितात् खचरश्चन्द्रो जज्ञे इत्यन्योऽर्थः इत्येवं पार्थक्येनैवार्था नेयः ॥

एतस्यैवाधिदैविकस्य शुक्लादिर्विशोखे यथायां वर्द्धमानस्य पश्चात् क्रमेण क्षयं गच्छतो रोहिण्यां विलुप्यमानस्य रोहिणीनाक्षत्रिकरसविशिष्टस्येह पृथिव्यां सर्वास्योपधीषु तस्मिन्नहनि भूयसा संसृज्यमानस्य ताभ्य एवोदत्तस्य संग्रहणाय कलशादधौ सर्वापधिमूलानि प्रक्षिप्य कदाचिद्देवा विद्वांसो मन्थनप्रक्रियाभिश्चायन्त्रविशेषसाहाय्येन ममन्थुः । अपरे तु शुक्लादिकातिष्ठे रोहिण्यां वर्द्धमानस्य पश्चात् क्रमेण ज्येष्ठायां नष्टस्य सोमस्योपधीभ्य उद्धारमभिप्रयन्ति ॥ तथा च दधिमन्थनाश्रवनीतप्रादुर्भाववत्तत्र सर्वापधीमूलमन्थनाद् रोहिणीरसविशिष्टः सोमः प्रादुरभूत् । सर्वापधिमूलोद्भूतत्वाद्भिन्नामूर्तिरसौ सोमः सोमात्मकापोमयः संगृहीतोभूत् । एष एव सामो वायुरपिणा रुद्रेण शिरसा धृतो नीरुपं वायुं गतो वायुप्रमो भूत्वा सर्वापधिवनस्पतिपोषका भवति । देहिनीं च देहे क्षेत्रज्ञः षोडशी नामात्मा संपद्यते । आपोमयं तु सोमरसं पौर्णमास्यामुपोष्य द्वितीयदिने प्रतिपद्यन्नसहकारेण यथाहरति तदैतसोमरसप्रभावादस्य विशिष्टं घनं कान्तिः शरीरपुष्टिद्विविशेषयोगाद्वनधान्यादयैश्च “संपद्यते” इति चाराहपुराणीयसोमोत्पत्तिरहस्यं विज्ञेयम् । नैतेन देहिनः कस्यचिज्जीवस्यात्पत्तिरभिप्रेयते इति सुनिभृतं प्रत्येतव्यम् ॥

देहिनस्तु नरविधस्य सोमस्यानसूयायामत्रैरुत्पत्तिरिति सिद्धान्तः । किन्तु गोत्रवचनत्यादिरिति जातिशब्दो न व्यक्तिशब्द इत्यग्नीनां बहुत्वात् सर्वेषां भार्यास्वयमनसूयाशब्दः साधारणो भवति । तेन कर्द्धममुनिवत्यायां कस्यांचिदपि भार्यायामनसूयाशब्दव्यपदेशोऽपि ततोऽतिप्राचीनायामादिग्रहसमकालायां भद्राश्वराजकन्यायां भद्रास्यायामेवानसूयायां सामो जज्ञे इत्येवोचितं प्रतिभाति ॥

अथवा त्रिविधः सोम इति ध्रुमः—दशकन्यायामनमूयायामाव्यात्मिकः सोमः
 सान्यः । मद्राग्नकन्यायामनसूयायां प्राचीनात्रेरूपन्नः सोऽन्यः । कर्दमकन्यायामन-
 मूयायामर्षाचीनात्रेरूपन्नः सोमोऽन्यः । तत्र क्रतूदक्षां ह वा अस्य मित्रावरुणौ ।
 एतन्न्यध्यात्मम् । स यदेव मनसा कामयते-ददं मे स्यादिदं कुर्वीयेति स एव क्रतुः । अथ
 यदस्मै तत्समृध्यते स दक्षः । “इति मित्रावरुणग्रहयागीयवाजिधुतः (शत, ४।४४)
 प्रसिद्धस्याध्यात्मिकस्य दक्षस्य प्रसूत्यां चतुर्विंशति धर्मा इष्यन्ते तदुक्तम्—“प्रसूत्यां
 जहिरे दक्षश्चतुर्विंशतिकन्यकाः । अद्वा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिर्मेघा पुष्टिस्तथा क्रिया
 ॥ १ ॥ शुद्धिलज्जा घृणुः क्षान्तिः सिद्धिः कान्तिरयोदरी ॥ पत्न्यर्थं प्रतिजन्ना-
 ह धर्मो दाक्षायर्षोरिमाः ॥२॥ स्यातिः स्मृतिश्चानमूयाप्रीतिः क्षान्तिश्च मृततिः । ऊर्जा
 स्याद्वा स्वधा तद्वत् संभूतिश्च सती तथा ॥३॥ एकादशपर्यस्तेता, स्यात्वाद्या जगद्गुः
 पृथक् । भृग्यङ्गितोऽत्रयस्तद्वत् पुलस्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठोऽग्निश्च पितरो मरीचिश्च
 भयस्तेषां”—इति । एषानपि पुत्रर्षाणां विष्णोः प्रथमांशे सप्तमाध्याये दृष्टव्याः ।
 श्वेत्तमप्रवृत्तिश्चायः सोमोऽध्यात्मं महाप्राप्तं स्मर्यते पुराणेषु । आध्यात्मिकत्वाविशेषे-
 ऽप्येतां सोमो परस्परतो मिथेते । अथ याजेतां मद्राग्नकर्दमयोर्दीहिर्षा मानुरी
 भयतः । ती च मिथेते । अत एवास्य द्वितीयसोमस्य कन्या मद्रा नाम्नी स्मर्यते ।
 अन्यथा प्राचीनात्रेर्भाष्यास्तु दक्षस्तु मद्राग्नपुत्रीष्वेकस्या मद्रानामयाः सोमजननी-
 त्वात् तत्सोमदुहितुरपि मद्रानामकरणमसमभ्रसं स्यात् । सोमदुहिता ज्येष्ठा मद्रा
 पृथ्व्यपतिम्रानुत्तम्यस्य भाष्यांसात् तामेकदा यदणोऽपजहारंति यथानयं
 भारतानुशासनपर्यणि दानधर्मे पयनान्नसंवादे स्मर्यते :—

“मद्रा सोमस्य दुहिता रूपेण परमा मता ।
 यस्यास्तुल्यं पतिं सोम उतप्यं समपश्यत ॥ १ ॥
 तत आहूय सातप्यं दद्याद्येयं दक्षिणीम् ।
 भाष्यांशं स तु जप्ताह विधिघट् भूरिदक्षिणः ॥ २ ॥
 तां त्यजामयत भीमान् यरणः पूर्वमेव ह ।
 स आगम्य घनप्रस्थं यमुनायां जहार ताम् ॥ ३ ॥
 जलेऽवरस्तु इत्या तामनयन् स्वपुरं प्रति ।
 परमानुत्तमं वाशं पृथुसहस्रानुददम् ॥ ४ ॥
 न हि मयतरं निक्षिप्त् तस्मादन्यत्पुरोसमम् ।
 प्रासादं तस्मिन्निष्ठं दिव्यैः कर्मैश्च शोभितम् ॥ ५ ॥
 अथा स्यात्तमुत्प्राप्य ततः पत्न्ययमर्दनम् ।
 तत्पुत्रा नारदान् सयमुत्प्राप्यो नारदं तदा ॥ ६ ॥
 प्रोवाच गच्छ प्रदि त्वं यत्नं परमं ययः ।
 मद्रास्यामुञ्च मे भाष्यां यस्मान् तां हतयानमि ॥ ७ ॥
 लोचपाशमि लोचानां न लोचस्य पितुर्मयः ।
 सोमं दक्षा मे भाष्यां मया पापहृताय वै ॥ ८ ॥

नारदात् तद्वचः श्रुत्वा ततस्तं घरणोऽग्रवीत् ।

ममैवा सुप्रिया भीरुर्ननामुत्प्लुमुत्सहे ॥ ६ ॥

इत्युक्तो वरुणेनाय नारदः प्राप्य तं मुनिम् ।

वतप्यमग्रवीद्वाप्यं नातिदृष्टमना इव ॥ १० ॥

गले गृहीत्वा क्षितोस्त्रि वरुणेन महामुने ।

न प्रयच्छति ते भार्यां यत्ते कार्यं कुरुष्व तत् ॥ ११ ॥

नारदस्य वचः श्रुत्वा क्रुद्धः प्राज्वलदक्षिराः ।

अपिवत् तेजसा चारि विष्टभ्यं स महातपाः ॥ १२ ॥

अपि क्रुद्धोऽग्रनीद्रमिमुतथ्यो ब्राह्मणोत्तमः ।

दर्शयस्व स्थलं भट्टे पट्सहस्रशतं हृदम् ॥ १३ ॥

ततस्तद्दीरणं जातं समुद्रश्चावसर्पितः ।

* तस्माद्देशाग्रदीं चापि प्रोवाचासी द्विजोत्तमः ॥ १४ ॥

अदृश्यागच्छ भीरु त्व सरस्यति मरुत् प्रति ।

अपुण्य एव भवतु देशस्य कस्यवा शुभे ॥ १५ ॥

तस्मिन् संशोपिते देशे भद्रामादाय चारिपः ।

अद्विच्छरणं गत्वा भार्यामाङ्गिरसाय ताम् ॥ १६ ॥

प्रतिगृह्य तु तां भार्यामुतथ्य, सुमनाभवत् ।

मुमोच च जगद्, खाद्वरणं चेष हैहय ॥ १७ ॥ इति (१५५)

अत्र पाठेऽग्रक्षिराशब्दौ सोमोतथ्यामिप्रायेणोक्तौ तयोः शब्दयोस्तद्वंशधर-
मात्रसाधारणत्वं दर्शयतः ॥ यमुनाकूले वनप्रस्थनास्त्रि प्राप्ते स उतथ्यो निवसति-
स्मेति गम्यते । एतद्वनप्रस्थानेयं संप्रतिकाले 'पाणीपथ' नास्ति प्रसिद्धमस्तीति समा-
वयामः । वरुणपुरं तु वनप्रस्थादस्मादक्षिणपश्चिमतः साक्षाद्वायिशत्यक्षांशतुल्ये
पादोन्नततुर्थांशदेशीयपश्चिमदेशान्तरमस्मिन् देशे संभाव्यते । यद्यन्यस्य वरुणस्य
मुख्या राजधानी 'बाहीक' नगरादक्षिणतः समुद्रान्तर्गते क्षुद्रद्वीपविशेषे कचिदा-
सीत् तथापि यथेदानीं कश्मीरमहाराजस्य श्रीनगरं जम्बूनगरं चेति राजधानीद्वय-
मुपलभ्यते एवं पुरा देवयुगे देवानामसुराणां च प्रायेण नगरत्रयं नगरद्वयं वा
निवासस्थानं बहूनि च विहारस्थानानि भवन्तिस्मेति भूयसा वेदपुराणयोर्नियम-
दर्शनादस्यापि वरुणस्य सिन्धुनदात् प्रतीच्यां प्राच्यां चोभयतो दिशि स्थानद्वय-
मुपपद्यते । एतद्वरुणपुरसंबन्धेनैव भरतवर्षाद्वहिर्घां दक्षिणपश्चिमतः समुद्रपार-
स्थानां सुदूरवर्तिनामप्यसुराणामिह सिन्धोः पूर्वदेशे भरतखण्डे यातायातप्रवृत्ति-
रासीत् । या चेदानीं सिन्धुशतदू संगमस्थानात् पूर्वतो महती मरुस्थली दृश्यते तत्र
पुरा युगे पूर्णोर्वराभूमिरासीद्वह्नि चाग्रधनसमृद्धानि वरुणपालितानि जनपदन-
गराण्यासन् । पट्सहस्रशतहृदो जलाशयप्रायश्चायमतिरमणीयो देश आसीत्
किन्तु कर्दमदौहित्रसोमसमसमय एवोतथ्यमुनितप प्रभावाद्वा प्रकृतिविपर्ययाद्वा
जलानां निःशेषपरिशोषणात् पट्सहस्रशतहृदानां विध्वंसादयमित्यमीरिणप्रान्तोऽ-
भूत् । समुद्रश्चैतत्स्थानादक्षिणतोऽपसृप्तोऽभूत् । बालुकास्तूपौघप्रवर्षणान्च सर-

स्थत्यादयः कतिपयनद्योऽप्यन्तरतोऽन्तर्हिता अमवन् । तमेतमीरिणप्रायमपुण्यदेशं
वरुणाक्षया समागत्य हिरण्यकशिपुर्महावलिष्टोऽसुरराजः पुनरपासयत् । कश्यपपुरं
च मूलस्थानं स्वराजधानीनगरं कृत्वाऽप्रदेशे न्यवसत् इति देवासुरप्यातां विस्त-
रतो व्याख्यातम् ॥

“ हिरण्यकशिपोः किञ्चित् प्राचीनोऽयं कर्मदौहित्रः सोमः । ततोऽप्यत्यासन्न-
पूर्वः स भद्राश्वदौहित्रः सोम इति पूर्वापरप्रसङ्गपर्यालोचनादवगम्यते । तद्वि-
सोमद्वयसत्त्वे सोमसम्बन्धेन यदूर्ध्वं किञ्चिद्वक्ष्यामस्तदिति वृत्तं पूर्वेण सम्बद्धमुत्तरेण
वेति सन्दिग्धमपि यथाशक्यं निर्द्धारयितव्यम् ॥

ग्राहणः पुत्रोऽयमग्निस्तावद् ग्राहणो महर्षिरेवासीन्नक्षत्रियो राजा या । अतएव
ग्राहणपुत्रत्वावस्य चन्द्रस्यापि ग्राहणत्वमेव युज्यते । किन्तु पश्चादयं ग्राहप्रसादादु-
त्तरदिक्पालत्वं लेभे ।

“ द्विजानां पीरुधां चैव नक्षत्राणां ग्रहेः सह ।
यमानां तपसां चैव सोमं राज्येऽभ्यपेचयत् ॥

इति ग्राहणष्टाष्टुर्गोर्गनचरस्य चन्द्रस्य ग्राहणादीन् प्रत्याधिपत्यव्यवस्थानपद-
मुप्य भूमिष्ठस्य नरविधस्य चन्द्रस्यापि देवेषु गन्धर्वांश्च प्रति, मनुष्येषु ग्राहणान्
प्रति, पशुषु शशादीन् प्रति, धीरुस्त्रोपधी. प्रति, धर्मेषु यज्ञतपांसि प्रति च लोकपा-
लत्वं ग्राहणाऽक्रियत् । ततोऽसौ राज्येऽभिषिक्तत्वात् क्षत्रियत्वेन प्रसिद्धोऽभूत् ।
अत एवायमेकत्र धृती ग्राहणस्पर्थादिचर्गे पठितत्वाद् ग्राहणत्वेनैवाभिमतोऽपि पश्चाद्-
भ्यत्र धृती लोकपालत्वमभिमानेन क्षत्रियचर्गे भूयाने “ग्राह या अग्निः क्षत्रं सोमः” इति

कौपीतकिञ्चुते. (६ । ४) ॥ “पान्येतानि देवत्रा क्षत्राणि—इन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः
पा. आ. नै. ई.
पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति । तस्मात् क्षत्रात् परं नास्ति । तस्माद् ग्राहणः क्षत्रि-
यमधस्तादुपास्ते राजसूये”—इति याजिश्चुते ॥ (१४ कां । ४ अ. । २ । ग्रा.) एते
व्यार्ष्टा क्रमेण पूर्वपश्चिमयोरुत्तरदक्षिणयोर्याप्यग्नयेयोरनेष्टुर्देवानयोरधिपतय आ-
सन्निति दिक्पालत्वमप्येषामाप्यातं भवति ॥ पर्जन्योऽयं मेघोत्पादको पापुविशेषः ।
अग्निर्दिविध. धृती व्याख्यातः । शिवश्च घोरश्चेति । तत्र घोरोऽयमग्निरत्र यमश्चन्देना-
ख्यातः ॥ एषामभिमानिनो देवा इह लोकपाला विवक्षिताः ॥ (म. ८)—(प्र. पू. ११)

यद्यपि रात्रिषु मानस्यग्राहणष्टादिषु ऋषयोऽप्यनेके लोकपाला स्मर्यन्ते—सुधर्मा
प्राच्यां, शंक्पदो दक्षिणस्यां, केतुमान् प्रतीच्यां, हिरण्यरोमा चोदीच्यामधिपतय
इति ॥

पूर्वेण दिक्पालमयाम्यपिञ्चग्राहा सुधर्माणमरातिहेतुम् ।
ततोऽभिर्गं दक्षिणतश्चकार सयैभ्यर्गं शंसपदमिधानम् ॥ १ ॥

स केतुमन्तं च दिगीशमीशश्चकार पश्चाद् भुवनाण्डगर्भः ।

हिरण्यरोमाणमुद्गदिगीशं प्रजापतिर्देवसुतं चकार ॥ २ ॥

अद्यापि कुर्वन्ति दिशामघीशाः शत्रून् दहन्तस्तु भुवोभिरक्षाम् ।

चतुर्भिरेभिः पृथुनामवेयो नृपोऽभिषिक्तः प्रथमं पृथिव्याम् ॥ ३ ॥ इति (मांस्थेऽअ.)

नैपां दिक्पालत्वमेवासील्लोकपालत्वमप्येषां स्मर्यते—

“सुधर्मा स तु वैराजः प्रार्ची दिशमुपाश्रितः ।

लोकपालः स धर्मात्मा गौरीपुत्रः प्रतापवान् ॥ १ ॥

स वै शंखपदः श्रीमान् लोकपालः प्रजापतिः ।

दक्षिणस्यां दिशि रतः काम्या दत्ता प्रियव्रते ॥ २ ॥

रत्नाद्विराट् भजनयन्मार्कण्डेयी यशस्विनी ।

प्रतीच्यां दिशि राजानं केतुमन्तं प्रजापतिम् ॥ ३ ॥

हिरण्यरोमा पर्जन्यो मारीच्यामुदपद्यत ।

आभूतसंल्लवस्थायी लोकपालः स वै स्मृतः ॥ ४ ॥ (ब्रह्माण्डे पूर्व. ११ अ.)

तथापि नैतावता देवानामष्टानामिन्द्रादीनां दिक्पालत्वं लोकपालत्वं वा व्याह-
र्यते । भिन्नार्थत्वात् । तथा हि—त्रिविधं राज्यशासनं भवति—स्वेच्छातन्त्रं, नीति-
तन्त्रं प्रजातन्त्रं च । तत्रादौ स्वेच्छातन्त्रस्यैव खुष्टिरासीत् । स्वेच्छाचारेण शासनं
कुर्वतो वेनस्य महाराजस्य दुःशासनप्रक्रियया परिकुद्रास्तदानींतना धर्माधिकारिणो
यिद्वांसो महर्षयस्तं वेनं यिनिपात्य, तस्य स्थाने पृथुं राजानमभ्यषिञ्चन् । वेनेन
सहैव ते स्वेच्छातन्त्रशासनस्याप्यन्तं चक्रुः । राज्यशासनाय च ते धर्मानुकूलां
नीतिं निम्नाय तस्या एव नीते, परिरक्षार्थं पृथुं राजानं कृत्वा तन्नीत्यनुसारेणैव
राज्यं कर्तुमेनमाज्ञापयन् । तदित्थं नीतितन्त्रशासकानां राज्ञां प्रथमोऽयं राजा
पृथुरभूदिति कर्त्तव्यं स प्रथमराजत्वेनाभिपूयते भूयसा पुराणेषु यथाऽग्नेयाष्टादशे—
राजसूयामिषिकानामाद्यः स पृथिवीपतिः । पृथुर्वैभ्यः प्रजा, सर्वा ररक्ष क्षत्रपूर्वजः”
इति ॥ तत् समये राज्यप्रबन्धे भूयान् संस्कारः परिष्कारश्चोपपेदे । तद-
नुसारेणैवाखिलपृथ्वीनाथस्यैक उग्रस्य पृथोरस्य शासनाधीनायामस्यां पृथिव्यां
सुधर्मशंखपदादयश्चत्वारः प्रान्तशासका अकल्प्यन्त । ते च पृथोराज्ञावशंवदा एव
तत्तत्प्रान्तशासनं नीत्यनुसारेण कुर्वन्तिस्म । तेषामेव प्रान्तशासकानां प्रबन्धेनैतेषु
प्रान्तेषु ग्रामखर्बटनगरजनपदादयः कृषिकर्माणि तदर्थः क्षेत्रकेदापदयः कर्षकाणां
स्वामिनश्च दायव्यवस्था, पशुचारार्थमरण्यभूमयः संसरणानि मार्गरक्षकाश्च व्यव-
स्थिता अभवन् । नातः पृथोः पूर्वमेपां स्वरूपं किञ्चिद् व्यवस्थितमासीत् । तत्का-
लिकप्रान्ताधीशानां सुधर्मादीनां प्रकल्पितामिव्यवस्थाभिरैवाद्यापि तत्तत्प्रान्तेषु सर्व-
लोकव्यवहाराद् भुवोभिरक्षा भवतीति मात्स्यपुराणादिवचनाभिप्रायो गम्यते । तथा
वेते चत्वारो दिक्पाला लोकपालाः पृथुराजसंयन्धिनाः पृथगेयासन् । इन्द्रादयस्त्वष्टौ
दिक्पाला देवलोकेश्वराश्च नगरे सुधर्मानाम्नां देवसभायां समेयाः सन्तः सर्व-
लोकशासका आसन् । एव चोपमेरौ प्रागज्योतिषनगरे ज्योतिष्मत्यां सभायां
समेया आसन् । एषां च प्रजातन्त्रशासनशास्त्रत्वासीदित्यन्यत्र प्रपञ्चितम् ॥

एषु चाष्टासु लोकपालेषूपदिकपालाश्चत्वारोऽग्निमृत्युवाय्वीशानाः साधारणा एव देवा ब्रह्मरूपया नियुज्यन्ते स्म । किन्त्वन्ये चत्वारो मुख्या दिक्पाला राजान एव सन्तो लोकपालपदे प्रतिष्ठाप्यन्ते स्म न तु अराजानः केचित् । तथा च देवराजः प्राच्याः, असुरराजः प्रतीच्याः, पितृराजो दक्षिणस्याः, गन्धर्वराज उन्तरस्या लोकपालो भवेदिति ब्रह्मरुताद् राजकीयन्यवस्थानियमात् पुरा देवयुगे लोकपालपदमेव सर्वाधिकारापेक्षयाऽऽयुच्चतमं प्रतिष्ठितं पदमासीत् । तत्राप्युपदिकपालापेक्षया मुख्य-दिक्पालानां विशिष्टं गौरवमासीत् । तत्र पूर्वपश्चिमलोकपालयोर्निद्रवरुणयोः संनिवेशे जातेऽपि तृतीयचतुर्थदिक्पालयोः स्थानं यावद्विक्तमासीत्, तस्मिन्प्रयसरे-ऽयमत्रिपुत्रश्चन्द्रस्तद्विदं मुख्यदिक्पालपदं प्राप्तुं कामयमानो ब्रह्माणमभ्यर्थयामास । किन्तु नाराजा दिक्पाला भवतीति नियमादयमात्रेयश्चन्द्रः साधारणदेवतया मुख्यदिक्पालपदं प्राप्तुं नार्हतिस्म । ततस्तादृशयोग्यतासंपत्त्यर्थं लोके प्रसिद्धयर्थं चैव ब्रह्मा चन्द्रमेतं दशदशे रवेऽध्यारोप्य सागरान्तां सर्वां पृथिवीं त्रिःसतकृत्यः परिघ्राम्य स्वकीयं ब्रह्मलोकमनयत् ॥ तत्रैतस्य चन्द्रस्य लोकपालत्वप्रदानाय ब्रह्मर्षादयो ब्रह्माणं प्रार्थयामासुः । तदुक्तं मात्स्ये प्रयागविंशाध्याये, पाद्मसूट्टौ च द्वादशाध्याये, ब्राह्मसप्तमाध्याये च—

“पुवानमकरोद् ब्रह्मा सर्वायुधधरं नरम् ।
 स्पन्दनेऽथ सहस्राश्वे वंदशक्तिमये प्रभुः ॥ १ ॥
 आरोप्य लोकमनयदात्मीयं स पितामहः ।
 तत्र ब्रह्मर्षिभिः प्रोक्तमस्मात्स्थामी भवत्वयम् ॥ २ ॥
 पितृभिर्देवगन्धर्वरोषधीभिस्तथैव च ।
 तेनीपधीशः सोमोऽभूद् द्विजेशश्चापि गच्छते ॥ ३ ॥ इति ॥

ततोऽयं चन्द्रो ब्रह्मप्रसादाद् गन्धर्वाणामधिपत्येऽभिषिक्तोऽभूत् । तृतीयलोकपालत्वं चास्मै प्रदत्तं । यद्यपि द्वेपिभिर्यज्ञमुख्यसाधनसोमबल्लीसमूलविध्वंसनाय प्रयतमानैरसुरैः कृतोपघातात् सोमोत्पत्तिप्रदेशानां हेमकूटादिपर्वतानां परिरक्षणार्थं मिन्द्रनिपुक्ताः पञ्चकोटिमिता गन्धर्वा हेमकूटगिरिबेतगिरिप्रान्तदेशानारभ्य दक्षिण-समुद्रं यावत् सिन्धुमहानदस्य दक्षिणकुलमारभ्य पश्चिमप्रान्तदेशानभिज्याप्य न्यच-सन् । तेषामेवानुरोधेनार्य गन्धर्वराजः सोमोपि तत्रैव देशे पुण्यक्रेतुनाम्नि पर्यते कश्चिद्राजधानीं निर्माय हेमकूटादिपर्वतेषु सोमोपधिपरिरक्षायां रदपरिकरो यभूव ॥

अत्रोत्तरदिक्पालस्य तृतीयत्वाप्यानादिन्द्रः पूर्वततो वरुणस्ततः सोमस्ततः पितृपतिस्ततोऽन्ये इत्येवं लोकपालानां प्रतिष्ठानक्रमो गम्यते ।

अथायं देवराजः शतं महायज्ञानाह्वयराज्ञां सम्राजां चाधिपतिः स्वराष्ट्रभक्षितुं कृतप्रयत्नोऽभूत् । तस्य तथालोप्रतिष्ठतेऽध्यवसायं विप्राय तदीर्षया तदानीमसुरा अपि सर्वे निजस्वामिन् वरुणमतियथेन राजभूयेन याजयामासुः । तेनायं वरुणो राजाऽपि सन् पश्चात् सम्राड् यभूव । “आहतां राजसूयस्य सम्राडिति ह विभ्रुतः”-

इति ग्राह्यपद्याध्यायोक्तेः॥अथ तदीर्घ्याऽयं गन्धर्वराजः सोमोऽपि राजसूर्यं यज्ञं कर्तुं-
मैच्छत् । किन्तु प्रबलप्रतापानां प्रचुरराजसत्ताकानामसुराणां साहाय्येनार्यं बल्लो
राजसूर्यं संपादयितुं पारयामास । न तथास्य गन्धर्वराजस्य सोमस्य राजसूर्यं
विधातुं संभारः सुलभ आसीत् । बहूनां हि राज्ञामध्यक्षो राजसूर्येन यष्टुमीष्टे न
साधारणो राजेति नियमात् । ततोऽयं तादृशयोग्यतालाभार्थमादौ सौकरवे क्षेत्रे
तपश्चरितुमारंभे । बलविशेषोन्नतिलाभार्थं त्रय एवोपायाः पुरात्वे विद्वद्भिर्निर्धार्यन्त
यज्ञस्तपो दानमिति—दानं दुर्बलं, ततो बलवत् तपः, ततोऽप्यतिबलीयानयं यज्ञः ।
स राजसूर्यं यज्ञं कर्तुं गन्धर्वान्नुवानस्तथ्यकरणबललाभार्थं यथाधिष्ठातारं विष्णुं परि-
तोषयितुं सौकरवक्षेत्रे तपश्चक्रे । तत्क्षेत्रमाहात्म्यमुक्तं चाराहे सप्तत्रिंशशताध्याये
पृथ्वीं प्रति—

विष्णुरुवाच ।

तत्र सौकरवे तीर्थे चन्द्रो विष्णुमतोपयत् ।
प्राप्ता च परमा सिद्धिः सोमतीर्थेऽन्यदुर्लभा ॥ १ ॥
यत्र तप्तं तपस्तेन सोमेन सुमहात्मना ।
पञ्चवर्षसहस्राणि एकपादेन तिष्ठता ॥ २ ॥
पञ्चवर्षसहस्राणि तथैवोर्ध्वमुखः स्थितः ।
एवमुग्रं तपः कृत्वा काप्तिमानभवच्च सः ॥ ३ ॥
ममापराधान्मुक्तश्च ग्राह्यपानां पतिस्तथा ।
तस्य चिह्नं प्रवक्ष्यामि सोमतीर्थस्य सुन्दरि ॥ ४ ॥
वैशाखस्य तु मासस्य क्षुद्रपक्षस्य द्वादशी ।
प्रवृत्ते चान्धकारे तु यत्र कश्चिन्न दृश्यते ॥ ५ ॥
सोमेन च यिना भूमिर्दृश्यते चन्द्रसप्रभा ।
अलोकहवैष दृश्येत सोमस्तत्र न दृश्यते ॥ ६ ॥
एतच्चिह्नं महाभागे क्षेत्रे सौकरवे मम ।
सोमतीर्थे विशालाक्षि एष वै विस्मयः परः ॥ ७ ॥ इति ॥

सहस्रशब्दः पूर्णार्थः । पूर्णानि दशवर्षाणि तपश्चक्रे इत्यर्थः । यत्तु मासस्ये
प्रयोविशे पात्रमुखौ च द्वादशे—

“ततः पात्रसहस्राणां सहस्राणि वक्ष्ये तु ।
तपश्चचार शीतांशुर्विष्णुध्यानैकतपरः ॥ १ ॥
ततस्तुष्टु भगवांस्तस्मै नारायणो हरिः ।
परं वृणीष्व प्रोवाच परमात्मा जनार्दनः ॥ २ ॥
ततो वज्रे वरान् सोमः शत्रूलोकं जयाम्यहं ।
प्रत्यक्षमेव भोक्तारो भवन्तु मम मन्दिरे ॥ ३ ॥

राजसूये सुरगणा ब्रह्माद्याः सन्तु मे द्विजाः ।
 रक्षःपालः शिवोऽस्माकमास्तां शूलधरो हरः ॥ ४ ॥
 तथेत्युक्तः स आजहो राजसूयं तु विष्णुना ।
 होतात्रिभृशुरध्वयुरुगाताभूच्चतुमुखः ॥ ५ ॥
 ब्रह्मात्मगमस्तस्य उपद्रष्टा हरिः स्वयम् ।
 सदस्याः सनकाद्यास्तु राजसूयविधौ स्मृताः ॥ ६ ॥
 चमसाध्वर्यवस्तत्र विभ्वेद्वा दशैवतु ।
 प्रैलोक्यं दक्षिणा तेन ऋत्विग्भ्यः प्रतिपादितम् ॥ ७ ॥

इति पाद्मसहस्राणां दशसहस्राणि तपः काल उक्तः । तेनापि दशैव वर्षाणि कालो लभ्यते । पद्मशब्दः पृथिव्यर्थः पद्मपुराणे व्याख्यातः । सहस्रशब्दस्तत्परिमित-पृथिव्यंशपरः । यथा पट्टयुत्तरनिशतोमिताः पृथिव्यंशा अहोरात्रानुरोधेन कल्प्यन्ते तथैव सूर्यसहस्रांशुभोगानुरोधेनास्यां सहस्रांशाः कल्प्यन्ते । तेषां च सहस्रमिताः सूर्यसहस्रांशुभिः संयोगा एकस्मिन् संवत्सरे संपद्यन्ते । तेन पाद्मसहस्राणामेकं सहस्रमेकः संवत्सरो नाम । संवत्सरान् दशेति स्पष्टं वक्तुमौचित्येपि परोक्षविधयार्थनिर्द्धारणं पौराणिकानां समयसिद्धमित्यूहम् ॥ शकलोकं जयाम्यहमित्यस्यामराय-त्यामिन्द्रघनुष्यद्विक्पालप्रतिष्ठां प्राप्नुयामित्यर्थः । यच्च ब्राह्मसप्तमे—

“तपस्तेषु महामागः पद्मानां दशतीर्दश ।
 ततस्तस्मै ददौ राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदांबरः ॥ १ ॥
 स तत् प्राप्य महाराज्यं सोमः सौम्यवतांबरः ।
 समाजहो राजसूयं सहस्रशतदक्षिणम् ॥ २ ॥

इति पद्मानां दशतयो दशोच्यन्ते । तत्र नैने पद्मदशतिशब्दौ संख्यावचनौ किन्तु पद्मानां सूर्यमण्डलभूमण्डलचन्द्रमण्डलानामंशुभिर्दारिण्यां दशतयोऽदशानामिदन्ताघातबन्धितः परिघट्टनानि तान्येकस्मिन् संवत्सरेऽष्टद्विकप्राप्यभिन्नाप्य संपद्यन्ते तथा च दशतयो दशेत्युक्त्या संवत्सराणि दशेत्येषायां निष्कृष्यते । युक्तं चैतत् । अन्यथा, स्वार्थसिद्धार्थमात्रलक्षणे सर्घपुराणवचनाज्ज्ञां परंपरयाह्वयार्थतया विरोधादप्रामाण्यं स्यादिति बोध्यम् ॥

इतरेषां राजसूये स्वाधीना राजान एव सर्वे कर्मकरा भवन्ति किन्तु चन्द्रशते राजसूये साधारणराजवर्गादप्यतिविशिष्टा देवा एव कर्मकरा बभूवुरिति वैशिष्ट्यं चन्द्रस्य सिद्धम् । तदित्यमयं चन्द्रोपि वरुणवत् पश्चात् सम्राडभवत् ॥

अर्थतस्मिन् राजसूयपक्षे समाप्ते वैशिष्ट्यमागतं तं चन्द्रं पट्तिष्टुं यथान्ये सर्वे ऋषयः पितरो देवा अमुरा मनुष्याश्चोपतस्थिरे तथैव दक्षपत्न्योऽपि तदानीमुपतस्थुः । तत्र नव देव्यः कामयाणाहताः सत्यस्तं चन्द्रं कामयामासुः । तदुक्तं मास्ये प्रयोविशाध्यायेऽग्निपुराणेऽप्येवं चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमाध्याये—

ततः समाप्तेऽचभृथे तद्रूपालोकनेच्छवः ।
 कामबाणागितताद्वयो नव देव्यः सिपेचिरे ॥ १ ॥
 लक्ष्मीनारायणं त्यक्त्वा सिनीवाली च कर्दमम् ।
 द्युतिर्विभावसुं तद्वत्तुष्टिर्धातारमध्ययम् ॥ ३ ॥
 प्रभा प्रभाकरं त्यक्त्वा हविष्मन्तं कुहः स्वयम् ।
 कीर्तिर्जयन्तं भर्तारं वसुमारीचकश्यपम् ॥ ३ ॥
 भूतिस्त्यक्त्वा पतिं नन्दिं सोममेवामञ्जस्ता ।
 स्थकीया इव सोमोऽपि कामयामास तास्तदा ॥ ४ ॥
 एवं कृतापचारस्य तासां भर्तृगणस्तदा ।
 न शशाङ्गापचाराय शपेः शस्त्रादिभिः पुनः ॥ ५ ॥
 संचयं समनुग्रहं ब्रह्मा चन्द्रं न्यधारयत् ।
 तथाप्यराजत विधुर्दशाद्या माययन् दिशः ॥ ६ ॥
 सौमः प्राप्याथ दुष्प्राप्यमैश्वर्यमृपिसकृत्तम् ।
 सप्तलोकैकनाथस्वमवाप तपसा तदा ॥ ७ ॥

एतस्मिन्नेव समये दक्षस्य महर्षेः पट्टिः कन्या आसन् । तामिरस्य सप्त
 जामातरोऽभवन्—चन्द्रः कश्यपो धर्मोऽङ्गिराः कृशाश्वो भार्गवोऽरिष्टनेमिश्च । तत्र—

“दक्षस्तु पट्टिकन्यास्तु सप्तविंशतिमिन्दवे ।
 ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ॥ १ ॥
 द्वे चैवाङ्गिरसे प्रादाद्द्वे कृशाश्वाय धीमते ।
 द्वे चैव भृगुपुत्राय क्षत्त्रलोऽरिष्टनेमिने ॥ २ ॥

इति सर्वपुराणप्रसिद्धाऽस्य चन्द्रस्य रोहिणीप्रमुखं नक्षत्रनाम्यः सप्तविं-
 शतिर्भार्या अभवन् । तासां रोहिणीप्रमुखनामकरणेन तदास्थे ध्योऽग्नि भवक्रे
 रोहिण्यामेव वसन्तसंपात आसीदिति गम्यते । तथा च रोहिण्या ज्येष्ठत्वादात्मिक-
 व्याचक्ष तत्रैवास्य चन्द्रस्य भूयान् प्रेमासीन्न तथान्यास्त्विति कृत्वा सर्वास्ता
 असंतुष्टा भूत्वा तारशबन्दापचारं स्वपित्रे दक्षाय प्रोचुः । सर्वास्तु तासु साम्येन
 वर्तयितुं दक्षेण भूयसा प्रथेध्यमानोऽप्यतिगर्वितः स चन्द्रो यदा न शिञ्चिदक्ष-
 वचनमन्धरुध्यत तदा क्रुद्धो दक्षस्तस्मै शपणं ददौ तदुक्तम् वाराहपञ्चविंशो—

ब्रह्मणो मानसः पुत्रो ह्यविर्नाम महायशसः ।
 तस्य पुत्रो मयत्सोमो वक्षजामावृतां गतः ॥ १ ॥
 याः सप्तविंशतिः कन्या दाक्षायण्यः प्रकीर्तिताः ।
 सोमपत्न्योऽतिमान्यास्तास्तासां श्रेष्ठा नु रोहिणी ॥ २ ॥
 तामेव रमते सोमो नेतरास्त्विति शुश्रुम ।
 इतराः प्रोचुरागाथ चन्द्रस्यासमतां पितुः ॥ ३ ॥
 दक्षोऽप्यसकृदागत्य तमुवाच स नाक्रुत् ।
 समतां सोपि तं दक्षः शशापान्तर्हितो भव ॥ ४ ॥ इति ॥

अस्या रोहिण्याः पुत्रोऽयमिति कृत्वा बुधो रोहिणेय उच्यते । यद्यपि बृहस्प-
तिपत्न्यास्तारायां गर्भजाऽयं बुधो न रोहिणीगर्भजस्तथापि सोमौरसोऽयं बुधः
सोमपत्नीषु ज्येष्ठत्वात् पट्टराज्ञा रोहिण्या एवायं पुत्रो नियम्यत इत्यतः स रोहिणेयः
प्रसिद्धोऽभूत् अन एवोक्तं ब्रह्माण्डपूर्वभागे दशमाध्याये शिवाष्टमूर्तिप्रसङ्गे—

“नाम्नाष्टमस्य महतस्तनुर्या चन्द्रमाः स्मृतः ।

तस्य वै रोहिणी पत्नी पुत्रस्तस्या बुधः स्मृतः ॥ १ ॥ इति ।

अथ सर्वलोकाधिनाथस्य ब्रह्मणो विराजः परमानुग्रहभाजनत्वादत्युन्नतलोक-
पालपदलाभाद् ब्राह्मणगन्धर्वीपथ्याद्युत्कृष्टाधिपत्याधिष्ठातृत्वाच्चैनं चन्द्रं भूवान् मद्
आचिवेश । अतिशयसुभगमूर्तितया स्त्रीधर्मप्रियत्वाच्चैनं नितान्तस्त्र्येणप्रवृत्तिं भूयान्मद्
आचिवेश । मदाघलेपाच्यासीं कार्याकार्यविमूढो भूत्वा तारां नाम गुरुपत्नीमप्येकदा
निर्लज्जा निर्भयश्चापजहार । अस्ति जलु देवानां पुरोधाः बृहस्पतिर्नाम । स हि
देवेन्द्रस्वाराज्यधुरन्धरो महामन्त्री प्रधानसेनाध्यक्षश्चासीत् । शस्त्रास्त्रशिक्षायां
नीतिशिक्षायां चैष सर्वेषां देवानां गुरुरासीत् । अत एवास्य देवलोके महती
प्रतिष्ठाऽत्यधिकश्च संमानः प्रयतन्तेश्च । तस्य च दयिता भार्याऽऽसीत् तारका नाम ।
तस्या मातापितृकुले विकेशीति नामासीत् । भर्तृकुले तु जुहुयति नामकरणं जातम् ।
तथापि लोकज्यघहारे त्वस्यास्तारेत्येव प्रसिद्धं नामासीत् । सा चैकदा यजमानस्य
घन्त्रस्य भवनं केनाप्यर्थेनाजगाम । तामर्थं रुपयौवनशालिनीं लुप्यधायं चन्द्रः
कामानुरो जातः । साऽपि तं मनोविकाराकारितविलक्षणवेष्टायन्तं हृष्टय सहसा
मदनाऽऽतुरा जाता । इत्थमभ्यान्यानुरागवशवर्तिनौ तौ क्रमशः प्रवृद्धयजातौ
परस्परस्पर्द्धया मदमत्तौ रंजान् । उक्तं च ब्राह्मे—

“तावद्वैर्यनिधिर्हानी मतिमान् विजितेन्द्रियः ।

यावत्स कामिनीनेत्रवागुरामिर्न वच्यते ॥ १ ॥

यिदोपतो रहःसंस्थां कामिनीमायतेक्षणाम् ।

विलास्य न मनो याति फस्य कामेषु यदयताम् ॥ २ ॥

अत एवचन्द्रपुण्यदर्शनं न कदाचन ।

कुलवध्या रहःकार्यं भीतया शीलविधुनेः ॥ ३ ॥

रममाणयोस्तयोः कतिचित् दिनानि तत्रैवातिक्रान्तानि । चन्द्रशूदे च निव-
सनयास्तस्यास्तारायाः सुमेति नामान्तरमक्रियतेति स्मर्यन्ति । ततस्तामनासाद्य
दुःप्तातां बृहस्पतिस्तारां गृहमानेतुं शिष्यं प्रेषयामास । किन्तु घेरोरुनां सा ताता
नायाना । ततश्चन्द्रः पुनः पुनः शिष्यं परावर्तयत । ततोऽतिकुञ्जो बृहस्पतिः स्वय-
मेवाजगाम चन्द्रं च स्मयमानमुवाच—“चन्द्र । किमिति दुष्टतं कर्म कृतवानसि ?
जानासि, त्वं मे यजमानो भवसि । तथाहं गुरुः । कथं नाम गुरुदारावयया भुक्ता
रक्षिता या—

“ब्रह्महा हेमहारी च सुरापो गुस्तत्पगः ।

महापातकिनो ह्येते तत्संमर्गां च पञ्चमः ॥ १ ॥”

रे दुराचार ! यदि त्वया ज्ञानादियमङ्गना भुक्ता ततो महापातकयुक्तस्य न देवसदनार्हः सांप्रतमवतिष्ठसे । अद्यापि मुञ्च मुञ्च तामिदानीं मम सदनं नयामि । नोचेत्—रे दुरात्मन् ! त्वां गुरुदारापहारिणं प्रथयिष्यामि । इत्येवं भाषमाणं दारापहारात् क्रोधान्धं गुरुमालोक्य स्मयमानो रोहिणीपतिरुवाच । भगवन् ! जहि क्रोधम्—

“अपकारिणि चेत् क्रोधः क्रोधः क्रोधे कथं न ते ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णां परिपन्थिनि ॥ १ ॥”

अपि च क्षमासारा हि ब्राह्मणा भवन्ति । ते यदि क्रोधयजिता धर्मशास्त्रज्ञा भवेयुस्तर्हि पूज्यन्ते । अथ चेत् क्रोधेनान्मयन्ते ततो दुराराध्यास्त्यज्यन्ते । तस्माच्छास्तो भय । धैर्यमवलम्ब्य स्वस्थाने वर्तते तारा नाकाण्डे पतिता । कामं सा ते गृहं स्थयमेवागमिष्यति । यजमानस्य गृहमिति मत्वा यदच्छ्रया तावद्ब्रैवावतिष्ठते । तावता का ते हानिः । इह सा सुखं लभते । कतिचिद्दिनानि सुखेनायस्थाय स्वेच्छयैवागमिष्यति । भगवन् ! भवान् धर्मं जानाति । भवतैव च पूर्वमुदाहृतोऽर्थं धर्मः कथमिदानीं न स्मर्यते ।

“न स्त्री दुष्यति जारेण न विप्रो वेदकर्मणा”

ततस्तावदिदानीं गच्छ । इत्येवमुक्तो गुरुरातुरोऽपि चिन्ताविष्टः स्वगृहं ययौ । कतिचिदेव दिनानि स्थित्वा किन्ताकलुपितान्तरः पुनरौपधीपतेः सदनमाससाद । किन्तु क्षत्रा प्रतिपिदोऽसौ हारदेशे एवातिरुपान्वितस्तस्थौ । चन्द्रोऽपि तत्र नापातः । ततो विवर्णो गृहस्पतिव्याकुलस्तत्रैव क्रोधं नाटयति । रे शिष्यापसद ! रे मूढ ! आदौ मातृभूतां गुरुपत्नीं हतवानसि । ततो गुरुवचनमतिक्रान्तवानसि । रे देवापसद ! अवारितद्वारोऽप्यहमिदानीं चारितो द्वारि निराकृतः । रे पापाचार ! अत्राप्यागत्य मां न प्रत्युपतिष्ठसे । अरे शूद्र ! किमिति भवने शेषे, बहिर्भव । देहि देहि मे कामिनीं नोचेदद्य शापं ददामि—

“करोमि भस्मसान्नूनं न ददामि प्रियां मम ।

कृतकर्मफलं मन्द ! नचिरत्तर्हि भोक्ष्यसे ॥ १ ॥”

इत्येवमादीनि क्रूराणि भाषणानि श्रुत्वा, चन्द्रः सत्वरं सदनाद् बहिराजगाम । हसंस्तमुवाच—किमिदमित्थं बहु वल्गसे । नेयमसितापाद्गी, सर्वशुभलक्षणा तव योग्या । काञ्चिदन्यां कुरूपां स्वसदृशीं स्त्रियं गृह्णाण । न पुनरीदृशी राजकुलयोग्या वरवर्णिनी मिथुकस्य गृहं स्थातुं युज्यते—

“यतिः स्वसदृशे कान्ते नाय्याः खलु निगद्यते ।

न त्वं जानासि मन्दात्मन् ! कामशास्त्रचिन्तिर्नयम् ॥ १ ॥”

यथेच्छं गच्छ दुर्बुद्धे ! नाहं दास्यामि कामिनीम् ।
यच्छक्यं कुरु, तत्कामं न त्रेया चरचर्णिनी ॥ २ ॥
कामार्तस्य च ते शापो न मां बाधितुमर्हति ।
न ददे न ददे कान्तां यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ३ ॥"

अथापमिथं शशिना प्रत्याख्यातो बृहस्पतिः स्तब्धशुन्धन्तगे निरुत्तरोद्गम-
व्यप्रताप्रस्तः क्रुद्धो रष्ट्रधाभूत् । यद्यप्ययं बृहस्पतिर्देवपुरोधा ऋषिजातीयो देव
आसीत् । चन्द्रस्तु गन्धर्वजातीयो देवः । ऋषिगन्धर्वदेवेषु च परब्रह्मप्रहर्षं नान्यन्तं
निन्दितं कर्मासीत् । ध्ययहारप्राप्तत्वात् । तथापि स्वधनापहरणवशात्पहणेपि
प्रकृतिस्वामाख्यादयात्मा विशुद्धः क्रोधक्रुपितो भवतीत्यतः स बृहस्पतिस्तदानीं
भूयो भूयश्चिन्तयामास—

"किं कुर्यां किं न वा कुर्यां कथं खी लप्स्यते मम ।
इदं वाच्यमवाच्यं वा हतं कवेदं स्वपत्रे ॥ १ ॥
अर्धनाशं मनस्तापं गृहे दुश्चेरितानि च ।
गञ्जनं चापमानं च मतिमान्न प्रकाशयेत् ॥ २ ॥
जन्मर्धं मैथुनं मन्त्रो गृहच्छिद्रं च यञ्जनम् ।
आयुर्धनापमाने खी न प्रकाशयानि सयंधा ॥ ३ ॥ (काशीखण्डे)

अथवा किमेतेन । नायमस्या नीतेरभावसत् । इह तु पदयामि—

"अपमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा तु पृष्ठत ।
स्वार्थमभ्युदयेत्प्राज्ञः स्वार्थं प्रशो हि सूर्यता ॥ १ ॥
उपायेन कृतेनैव जानद्भिः सान्यते फल्गुम् ।
पृथग्भिमानिनः शीघ्रं विपश्यन् विनोद्यमम् ॥ २ ॥

इत्थमध्यवसाय स बृहस्पतिः साहाय्यप्रार्थनार्थं दिवस्पतेर्मघोनः स्थानं प्रतस्थे ।
स च शचीपतिर्गुरुभागतमालोक्य अभ्युत्थानाभिवादनैः पायात्पांचमनोपादिभिः
स्यागतेः सम्पगर्हणां चक्रैः, प्रच्छेद्य च । शुरो !

"सशोक इय कस्मात्त्वं दुर्मना इय लक्ष्यसे ।
केनापमानितोऽसि त्वं नष्टं वाऽपहतं तव ॥ १ ॥
त्वदधीनमिदं सर्वं सैन्यं लोकाधिपः सह ।
का चिन्ता ते महामाग शीघ्रं कथय सुप्रत ॥ २ ॥

गुरुत्वाच्च—देवेश ! किं वदसि, अपं दुष्टा मा चन्द्रो मदीयां मायां
तारामपजहार । भूयसा प्रार्थितोऽपि न वदति । ततः किं करष्याणि । अपार्थं तमेव
नः शरणं यदि शक्यते साहाय्यं कुरु, किमनः परं वाच्यम् ॥ इन्द्र उवाच ।
हन्त कीदृशः कालधर्मः । मगधन् ! मा शार्कं कुरु, तथायं दामः सयंधा ते मायां ना-

नाय्य समर्पयिष्यति । तत्र तावद् दूतं प्रेषयामि, अथापि चेदय मदाकुलो न प्रत्यर्पयिष्यति तत्तर्हि नूनमर्हं देवसैन्यैः समावृतो युद्धं करिष्यामि किमिति स न दास्यति; भगवन् ! प्रसीद ।” इत्येवमाश्व्यास्य वृद्धश्च वा चतुर्विचक्षणं धार्तराष्ट्रं सोमाय प्रेषयामास । स च त्वरितश्चन्द्रलोकं गत्वा रोहिणीपतिमुवाच—

“प्रेषितोऽहं महाभाग ! दानेन त्वां विचक्षया ।
कथितं प्रभुणा यच्च तद् ग्रवीमि यथायथम् ॥ १ ॥
धर्मघोऽसि महाभाग ! नीतिं जानासि सुव्रत ।
अग्निः पिता ते धर्मात्मा न निन्द्यं कर्तुमर्हसि ॥ २ ॥
भार्यां रक्षया सर्वभूतैर्यथाशान्यमतन्द्रितः ।
तदर्थे कलहः कामं भविष्यति न संशयः ॥ ३ ॥
यथा तव तथाऽन्येषां यत्नः स्याद्धाररक्षणे ।
आत्मघत्सर्वभूतानि चिन्तय त्वं महामते ॥ ४ ॥
अष्टाविंशतिसंख्यास्ते कामिन्यां दक्षजाः शुभाः ।
गुरुपत्नीं कथं भोक्तुं त्वमिच्छसि सुधानिधे ॥ ५ ॥
स्वर्गे नृदा घसन्त्येता मेनकाद्या मनोरमाः ।
भुङ्क्ष्व ताः स्वेच्छया कामं मुञ्च पत्नीं गुरोरिदाम् ॥ ६ ॥
ईश्वरा यदि कुर्वन्ति जुगुप्सितमर्हंतया ।
अस्मास्तदनुपर्तन्ते ततो धर्मक्षयो भवेत् ॥ ७ ॥
तस्मान्मुञ्च महाभाग ! गुरोः पत्नीं मनोरमाम् ।
त्वन्निमित्तोऽयं देवानां कलहो न भवेद् यथा ॥ ८ ॥

इयं शक्रवचः श्रुत्वा सोमः किञ्चित् श्रोधाकुलो भूत्वा मह्या प्रत्यूचे । दूत ! त्वमिदं गत्वा यथायथमिन्द्राय मनुक्तमिदं ब्रूहि—

त्वमेक एव धर्मज्ञः कोन्योऽस्ति त्वद्विधः प्रभो ।
पुरोधा अपि ते तादृक् युषयोः सदशी मतिः ॥ १ ॥
अहो कासीदिदं ज्ञानमहल्यां भजतस्तव ।
पूर्यजानुजयोर्मार्त्यं भजतस्ते गुरोरपि ॥ २ ॥
परोपदेशे कुशलं भवन्ति बहवो जनाः ।
दुर्लभस्तु स्वयं कर्ता प्राप्ते कर्मणि सर्वदा ॥ ३ ॥
वृहस्पतिप्रणीतं तु शास्त्रं गृह्णन्ति मानवाः ।
को विरोधोऽत्र देवेश ! कामयानां भजन् स्त्रियम् ॥ ४ ॥
स्वकीयं बलिनां सर्वं दुर्बलानां न किञ्चन ।
स्थीया च परकीया च भ्रमोऽयं मन्दचेतसाम् ॥ ५ ॥
नेयं तारा तथा जीवे यथा मय्यनुज्यते ।
अनुरक्ता कथं त्याज्या धर्मतो न्यायतस्तथा ॥ ६ ॥

विरक्तैर्यं तदा जाता यदाऽसौ ते पुरोहितः ।
 संवर्तमायां चक्रमे चक्रमे ममतामपि ॥ ७ ॥
 सपत्नीसंभवं दुःखं वैधव्यादधिकं स्त्रियः ।
 मन्यन्ते नैव शोचन्ति तदानीं स्वहिताहितम् ॥ ८ ॥
 यः स्वयं व्यभिचारी स्यात्तस्य स्त्री व्यभिचारिणी ।
 स्त्रियं रक्षितुमिच्छेच्चेदनुज्येत तत्र सः ॥ ९ ॥
 न मन्त्रणाशतिर्भाव्यां शङ्क्या केनाऽपि रक्षितुम् ।
 केवलं सानुरागेण वृण्व्यो रक्षिता भवेत् ॥ १० ॥
 गृहारम्भस्तु रक्तायां विरक्तायां कथं भवेत् ।
 ईश्वरोऽसि सहस्राक्ष ! यदिच्छसि कुरुष्व तत् ॥ ११ ॥

अथैवमुक्तो वार्ताहरः शक्रसन्निधिमासाद्य यथोक्तं सर्वमिन्द्रायाचष्ट । तच्छ्रुत्वा
 तुरापाहपि क्रोधाक्रान्तो भूत्वाः गुरो साहाय्यार्थं सेनोद्योगं चक्रे । शुक्रस्तु वृह-
 स्पतेः पाष्णिप्राहेण वृद्धग्रवसा प्रवर्तमानमेघं विग्रहं ध्रुत्वा गुरुद्वेपादागत्य सोमस्य
 पाष्णिं जग्राह । स हि ताराजारमुधाच । "हे चन्द्र ! हे मारिष । मम वृद्धस्य ताराम् ।
 यदि चेन्द्रेण तव संग्रामो भविता, तदाऽहं ते मन्त्रशक्या साहाय्यं करिष्यामि ।"
 इति ॥ अङ्गिरस्तो लब्धविधः शङ्करोऽप्येधं गुरुद्वाराभिर्मर्शनमाकर्ण्य वृहस्पतेः पाष्णि-
 प्राहो भूरया साहाय्यमकरोत् । इन्द्रद्वेपाद्वरुणाऽपि सोमतां यभूव । वरुणसम्यन्धात्
 शुक्रसम्यन्धाच्च सर्वेऽप्यसुरा इन्द्रप्रतिपक्षे देवसेनाभिः सह योद्धुं सन्नद्धा यभूवुः ।
 तथा चाएतु लोकपालेषु सोमवरुणनिर्ऋत्यरुद्रयोऽप्येकतस्ततोऽप्ये—इन्द्राग्निम-
 रुद्रयायश्चेति पञ्चैकतो यभूवुः । अतः परं तारकासुरवद्देवदानवयोः प्रवृत्तः संग्रामो
 यद्वनि वर्षाणि यापदतिक्रान्तः । तद् दृष्ट्वा भगवान् ब्रह्मा हेशापशान्धं हंसधिमा-
 नाकटस्तं देशमाजगाम । राकापतिं प्राह च । मुञ्च गुरुमादयाम् नोभेद् विष्णुं समा-
 हूय संक्षयं करिष्यामि । भृगो ! तथापि सद्गदोपात् किं पापमतिजंता । विरमस्वैत-
 रसाहाय्यकर्मणः । ददातु गुरवे तारां चन्द्रः । ततो भुगुरपि शुक्रपिता तत्रागत्य
 तमौपधिपतिं निषेधयामास । हे अग्निनन्दन । तव पित्राहं प्रेषितः । गृहाण निदेशं
 "गुरोरेद्यैव भाव्यां मुञ्च" अथैवमाकर्ण्य पितृपितामहभौरयानुरोधेनासौ सुधाकरो-
 ऽनिच्छन्नपि गुरुपत्नीमन्तर्जनीमर्पयामास । अथ वृहस्पतिर्दयितामासाद्य द्वष्टः स्व-
 गृहं गयी । देवाश्च देव्याश्च स्वान् स्वान् गृहानाययुरिति सर्वं शान्तम् ॥

अथाहुः केचित् । इदं ताराहरणं गुरुदक्षिणाकालमुद्यानकालं स्वयंगताकालं
 चेति त्रिवारं कृतमिति पुराणालोकनादवगम्यते तथाहि चन्द्रस्तापदयमस्माद् वृह-
 स्पतेरपीत्य सर्पा विद्याः शिक्षासमाप्तौ किं मया गुरुदक्षिणार्थं दातव्यमिति गुरुं
 पप्रच्छ । न मया कश्चिदर्थोऽपेक्ष्यते । गुरुपत्नीं तु ब्रूहि सा यदिच्छति तत्सर्वं
 दत्त्वा समावर्तस्येति गुरुणाज्ञमश्नन्तोऽन्तर्गृहं गत्वा गुरुपत्नीं तारां पप्रच्छ । गुरुद-
 क्षिणार्थं किं मया देयमिति । इयं तु तारा गुरुगृहे भोजनाच्छादनादिना वा विषया-
 न्तरेण वा कष्टमापन्ना चिराय रुणसीत् । अतः साऽन्नवस्त्रादिचिशेषलामार्थं शिष्यस्य

चन्द्रस्य तव गृहे गन्तुमिच्छामीत्येव गुरुदक्षिणां कामयामासां चन्द्रोऽपि तां गृहीत्वा
 स्वगृहाननयत् । तामानेतुं कृतप्रयत्नायापि बृहस्पतये यदा चन्द्रस्तारां नार्पयत्,
 तदासौ बृहस्पतिः शुक्रं प्रार्थयामास । शुक्रस्तपसा शिवं समाराध्य तत्साहाय्येन
 चन्द्रं निर्मल्यं, बलात्तारामानीय बृहस्पतये समर्पयत् । तदेतद् गुरुदक्षिणाकालं
 ताराहरणमाप्यातं ब्राह्मणौतमी माहात्म्ये द्वाचरीतितमेऽध्याये—(ब्रा० गौ० मा०
 ८२ अ)

अग्निपुत्रो महातेजाश्चन्द्रमा इति विद्युतः ।
 सर्वान् वेदांश्च विधिवदनुवेदं यथाविधि ॥ १ ॥
 अधोत्य जीघात् सर्वांश्च विद्याश्चान्या महाभते ।
 गुरुपूजां करोमीति जीघमाह स चन्द्रमाः ॥ २ ॥
 बृहस्पतिस्तदा प्राह चन्द्रं शिष्यं मुदान्वितः ।
 मम प्रिया तु जानीते यत् तारेच्छति देहि तत् ॥ ३ ॥
 प्रष्टुं तां च तदा प्रायादुत्तरेण स चन्द्रमाः ।
 तारां तारामुक्तां दृष्ट्वा जगृहे तां करेण सः ॥ ४ ॥
 स्वयेदमप्रति तां लोभाद्वलादाकर्षयत्तदा ।
 उचितानुचितं किञ्चित् कामान्धो न ददर्श सः ॥ ५ ॥
 तावद्वैष्यानिधिर्हानी मतिमान् धिजितेन्द्रियः ।
 यावन्न कामिनीनेत्रवागुराभिनिबध्यते ॥ ६ ॥
 विशेषतो रहःसंस्थां कामिनीमाप्यतेक्षणाम् ।
 विलोक्य न मनो याति कस्य कामेषु वश्यताम् ॥ ७ ॥
 अत एवान्यपुरुषदर्शनं न कदाचन ।
 कुलधया रह कार्य्यं मीतया शीलविप्लुतेः ॥ ८ ॥
 विज्ञाय तत्परिजनात् सहस्रोत्थाय निर्गतः ।
 दृष्ट्वा तदुपकृतं कर्म बृहस्पतिरुदारधीः ॥ ९ ॥
 शशोप कोपाच्चाक्षिप्य बाग्भिर्विप्रियकारिभिः ।
 परामिभूतामालोक्य कान्तां कः सोढुमीश्वरः ॥ १० ॥
 जीवोऽपि देवैर्धुंयुधे तेन चन्द्रमसा रुपा ।
 न शपैर्हन्यते चन्द्रो न मन्त्रैर्नोपुधैरपि ॥ ११ ॥
 तदा चन्द्रस्तु तां तारां नीत्वा संस्थाप्य मन्दिरे ।
 युभुजे बहुवर्षाणि रोहिणीं चाकुतोभयः ॥ १२ ॥
 न जीयते यदा देवैर्न कोपैः, शापमन्त्रकैः ।
 न राजमिर्न ऋषिमिर्न साध्ना भेददण्डनैः ॥ १३ ॥
 यदा भार्या न लेभेऽसौ गुरु सर्वप्रयत्नतः ।
 सर्वोपायक्षये जीवस्तदा नीतिमथाश्नयत् ॥ १४ ॥
 अपमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा तु पृष्ठतः ।
 स्वार्थमुत्तरेण ब्राह्मः स्वार्थमंशो हि मूर्खता ॥ १५ ॥

एवं निश्चित्य मेधावी शुक्रं गत्वा न्यवदेयत् ।
 तभागतं कथिषांत्या संमानेनाभ्यनन्दयत् ॥ १६ ॥
 तस्मै च विस्तरेणाह भार्याहरणमादितः ।
 बृहस्पतेर्यचः श्रुत्वा कोपात् कविरथाऽब्रवीत् ॥ १७ ॥
 तदा भोक्ष्ये तदा पास्ये तदा स्वप्स्ये तदा वदे ।
 यदा नये प्रियां भ्रातस्तव भार्यां परादिताम् ॥ १८ ॥
 एवमुक्त्वा न जीवाय दैत्याचार्यो जगाम ह ।
 शिवमारोक्ष्य यत्नेन परं सामर्थ्यमातवान् ॥ १९ ॥
 सजीवोऽथ ययौ शुक्रस्तारया गत्र चन्द्रमाः ।
 घतंते तं शशापोर्च्यैः शृणु त्वं चन्द्र मे वचः ॥ २० ॥
 यस्मात् पापतरं कर्म त्वया पाप मदात् कृतम् ।
 कुप्रीभूयास्तत्तच्चन्द्रं शशापेयं कृपा कथिः ॥ २१ ॥
 कथिशापमदग्धोऽभूत् कुपुटोगी स चन्द्रमाः ।
 प्रादुः क्षयं न के नाम गुरुत्वामिस्त्रिदशः ॥ २२ ॥
 तन्वाज तां स चन्द्रोऽपि तारां नीत्वा कथिस्तदा ।
 पदयतां सर्वदयानां सत्कृत्य गुरवे ददौ ॥ २३ ॥

तदिदं प्राथमिकं तारापहरणम् । अत्र ताराया बृहस्पत्यन्तर्घेऽभावस्थानं चन्द्रा-
 क्रमणकालः । शुक्रो रुद्रस्यास्य पाणिग्राहावभूतान् । शुक्रस्तारां गृहीत्वा बृहस्पतये
 प्रत्यर्पयदिति विशेषो गम्यते ॥ १ ॥

अथार्य गन्धर्वराजश्चन्द्रः पूर्वकृतस्नेहानुस्मरणात् तारासक्तचित्तस्तस्माभार्यं
 चङ्क्रममाणः कथिदुद्यानगतामेतां तारामालीक्ष्य बलादिव हस्ते गृहीत्वा स्वयं बृहमा-
 निनाय, बृहस्पतिना पाच्यमानोऽप्यसौ चन्द्रो यदा नार्पयतिस्म, तदा बृहस्पत्यनुरो-
 धाद् गणसैन्यपुतो रुद्रः सोमेन सह युध्वा विनाशं कर्तुंमुद्यतोऽभूत्; तदानीं घोर-
 संग्रामायांजनं दृष्ट्वा पितामहः सीमं निरभःसंयत् । शशाप च । ततः पितामहच-
 नगीरवाच्चन्द्रानिच्छन्नापि तारां बृहस्पतये ददौ । तदिदमुद्यमकालं तारापहरण-
 माप्यातं मास्ये त्रयोविंशे पात्रघृष्टौ द्वादशाध्याये च—

कदाचिदुद्यानगतामपश्यदनेकपुष्पाभरणोपशोभात् ।
 बृहन्नितम्यस्तनमारखेदां पुष्पावमग्रेऽप्यतिदुर्बलाङ्गीम् ॥ १ ॥
 भार्यां च तां देवगुरोरनङ्गबाणाभिराभायतचाल्नेप्राम् ।
 तारां स ताराधिपतिः स्मरार्तः केदेषु जग्राह विचिक्रभूमौ ॥ २ ॥
 साऽपि स्मरार्तां सह तेन रमे तद्रूपकाल्या हतमानसैव ।
 त्रिरं विहृत्याथ जगाम तारां विधुर्यहीत्वा स्वगृहं ततोऽपि ॥ ३ ॥
 न तृप्तिरासीत् स्वगृहं तस्य ताराभुरक्तस्य सुखागमेषु ।
 बृहस्पतिस्तद्विरहाग्निदग्धस्तद्विधाननिष्ठैकमना यभूय ॥ ४ ॥

शशाक शार्पं न च दातुमस्मै न मंत्रशस्त्राग्निविपैरश्वैः ।
 तस्यापकर्तुं विविधैरुपायैर्नैवाभिचारैरपि वाग्धीशः ॥ ५ ॥
 स याचयामास ततस्तु देवं सोमं स्वभार्याधर्ममंगततः ।
 स याच्यमानाऽपि ददौ न तारां बृहस्पतेस्तस्य सुखपाशवद्धः ॥ ६ ॥
 महेश्वरेणाथ चतुर्मुखेन सार्धैर्मरुद्भिः सह लोकपालैः ।
 ददौ यदा तां न कथंचिदिन्दुस्तदा शिवः क्रोधपरो बभूव ॥ ७ ॥
 यो चामदेवः प्रथितः पृथिव्यामनेकैर्द्वारचितपादपद्मः ।
 ततः सशिष्यो गिरिशः पिनाकी बृहस्पतेः स्नेहवशानुवद्धः ॥ ८ ॥
 धनुर्गृहीत्वाजगत् पुरारिर्जगाम भूतेश्वरसिद्धजुष्टः ।
 युद्धाय सोमेन विशेषदीप्तस्तृतीयनेत्रानलभीमवक्त्रः ॥ ९ ॥
 तदात्स्ययुद्धं जगतां क्षयाय प्रवृद्धमालोक्य पितामहोऽपि ।
 अन्तः प्रविश्याथ कथंचिदंतत्रिवारयामास सुरैः सहैव ॥ १० ॥
 अकारणं किं क्षयरुज्जनानां सोम ' त्वयापीदमकार्यकार्यं ।
 यस्मात् परस्माद्दृष्ट्वाय सोम त्वया कृतं युद्धमतीव भीमम् ॥ ११ ॥
 पापग्रहस्थं भविता जनेषु शान्तोऽप्यल नूनमथो सितान्ते ।
 भार्यामिमामप्य वारुणतेस्त्वं न चायमानोस्ति परस्वहारे ॥ १२ ॥
 तथेति चोवाच हिमांशुमाली युद्धादपाकामवतः प्रशान्तः ।
 बृहस्पतिस्त्वामथ गृष्टा तारां हृष्टो जगाम स्वगृहं च रुद्रः ॥ १३ ॥ इत्यादि

ब्राह्मे सप्तमाध्यायेऽपीदमेवोक्तम्—(अग्नि० २७४ अध्यायेऽपि)

तस्य तत् प्राप्य दुष्टाप्यमैश्वर्य्यमुपसिक्तुतम् ।
 विषम्राम मतिस्तात विनयादनया हुता ॥ १ ॥
 बृहस्पतेः स वै भार्यामैश्वर्य्यमवमोहितः ।
 जहार तरसा सोमोऽवमत्याङ्गिरसः सुतम् ॥ २ ॥
 स याच्यमानो देवैश्च तथा देवर्षिभिर्मुहुः ।
 नैव व्यसर्जयत् तारां तस्मै चाङ्गिरसे तदा ॥ ३ ॥
 उशना तस्य जग्राह पाणिमाङ्गिरसस्य ह ।
 रुद्रश्च पाणिं जग्राह गृहीत्वाजगत् धनुः ॥ ४ ॥
 तेन ब्रह्मशिरो नाम परमाख्यं महात्मना ।
 उद्दिश्य देवानुत्सृष्टं येनैषां नाशितं यशः ॥ ५ ॥
 तत्र तद्युद्धमभवत् प्रत्यातं तारकामयम् ।
 देवानां दानवानां च लोकक्षयकरं महत् ॥ ६ ॥
 तत्र शिष्टास्तु ये देवास्तुपिताश्चैव ये द्विजाः ।
 ब्रह्माणं शरणं जग्मुर्वादिदेवं सनातनम् ॥ ७ ॥
 तदा निवार्य्योशनसं तं वै रुद्रं च शंकरम् ।
 ददावङ्गिरसे तारां स्वयमेव पितामहः ॥ ८ ॥

तदिदं द्वितीयं तारापहरणम् । तत्र तागयाः कचिदुद्यानप्रदेशेऽवस्थानं
चन्द्राभरणकालः । रुद्रश्च तस्य गृहस्पतेः पणिंम्राहो भूत्वा युद्धप्रवर्जोऽभूत् । ब्रह्मा
तु तारां गृहीत्वा गृहस्पतये प्रथमं यदिति विशेषो गम्यते ॥ २ ॥

पुराणान्तरे तु चन्द्रगृहे स्वयंगतायास्ताराया अपहरणं स्मर्यते । तत्र चन्द्रगृहे
प्रयुपस्थानं चन्द्राभरणकालः । शुक्रस्तु तत्र सोमस्य पणिंम्राहोऽभूत् । अथ रुद्रो
गृहस्पतेः । देवासुरयुद्धं चाभूत् । ब्रह्मा तत्र तारां गृहीत्वा गृहस्पतये प्रथमं यत् इति
विशेषो लभ्यते ॥ ३ ॥ तदित्यं त्रैधापहरणं सिद्धम् । परे स्यादुः— एकध्वेदम्-
पहरणं, न त्रैधा । केनचिन्मितिनाऽस्तुष्टया सप्त तारा गृहस्पतिगृहे वस्तुमनिच्छ-
न्ती त्रितया कचिदुद्याने पर्यटनयासीत्; तस्मिन्नेव समये गुरुदक्षिणादानाय
ताराभिप्रायं प्राप्तुं गृहस्पतेरुत्तरेण प्रविष्टेन चन्द्रेण तत्र तारापलम्भाद्विरमिष्यता
सा कचिदुद्याने दृष्टाभूत् । तत्र परस्परानुरागवशीरुता तारा चन्द्रसंमत्या स्वयमेव
चन्द्रगृहमाजगामत्येधं त्रिविधानामपि पुराणवचनानामेकार्थ्यं सपद्यते । यत्तु तारां
कचिच्छुक्रः प्रददौ कचिद्वा ब्रह्मेति नायमात्यन्तिको विरोधः । ब्रह्मणः प्रधानत्वेऽपि
शुक्रादीनामनुवर्तयितृत्वादुभयां तथा व्ययहर्तुं शक्यत्वात् । एवं युद्धाद्योजनसत्त्वे-
ऽपि ब्रह्मणा नियतित्यादिह युद्धं तदभावश्चैषुभयया शक्यते वक्तुम् । यत्तैकेन शुक्रो
गृहस्पतेः पक्षापातो यभूव, अन्यत्र तु सोमस्येति वैषम्यं दृश्यते तदेतिहासिकानां
ग्रन्थोपप्लव्णं भवेत् शुक्रपाप्यमाहकताधैषम्यमात्रेण नृथा ताराहरणत्रैविध्यफलपताया
अनौचित्यत् । तस्मादेकमेवेदं ताराहरणम् अत एवेनत्प्रमाणभूतायां वेदसंहिताया-
मकमेवेदमुपास्यानं ध्रुयते । तत्र ताराया जुहुरिति नामाख्यायते ॥ अपि चात्र
धुर्ता देवासुरयुद्धं नाख्यायते किंतु कवलं कतिपये दया महर्षयो मनुष्याश्च राजानः
समस्य सर्वे तत्र निर्णयं कृत्वा सोमापहतां गृहस्पतिजायां गृहस्पतये दापयामासुरि-
त्युच्यते । अपि च गन्धर्वद्रो महीदयनामराजधान्यां चन्द्राधिष्ठितायां गन्धर्वस्व-
राज्यधुरधरा राज्यध्ववस्थापकसमासदाऽकूपारः, सलिलः, मातरिभ्या, वीरुहराः,
राक्षो लोकपाला जासन् । ते सर्वेऽप्यमुष्मिन्ध्वद्रकर्तृके ब्रह्मजायानिरोधे विधुष्यात-
राः सन्तो विचारार्थं तत्र समितिं कृत्वा ब्रह्मजायानिरोधसंबन्धे नयानां व्यपहार-
नीतिं निर्माय तत्र व्यपस्थापयामासुरिति विशेषः ॥ तथाहि ऋग्वेदसंहितायां
दशमे मण्डले नयदातं सूक्तं तावदित्यमाधायते—(१० मं० १०६ सू०)

तेऽवदन् प्रथमा ब्रह्मकिल्बिषेऽकूपारः सलिलो मातरिभ्या ।

वीरुहरास्तप उग्रो मयो भूरापो देवीः प्रथमजा ऋतेन ॥ १ ॥

प्रथमा इत्यग्रगण्या मुख्यत्वेन स्थापिताः । प्रथमजा इति प्रतिष्ठितं-शुभ्रा वयसा
ज्येष्ठा वा । अकूपरादयस्तदानीं तनानां देवविशेषाणां संज्ञाः । किल्बिषमपराधः ।
ऋतेन सत्येन । ऋतस्येति पाठान्तरमाथर्वणे दृश्यते । अयमत्राभिसन्धिः । गृह-
स्पतिजायां गृहस्पतिगृहे सत्याः कदाचिद्रोजनाच्छादनादिषु विषयान्तरे वा
किञ्चित् कष्टमासीत् । तच्छ्रुते दग्धत्योरन्योऽन्यं कलहे संभवत्ते संकष्टा सा जाया गृह-
स्पतिं त्यक्त्वा पत्यन्तरचिकीर्षया सोमस्य गृहमाययी । तत्रैतस्मिन् दग्धयोः कलहे

वस्तुतः कस्यापराध आसीत् ब्रह्मणो-वा जायाया वेति विचारप्रसङ्गे भगवान् वेद-
पुरुषः प्रथमामृचं ग्राह । तत्र विचारार्थं प्रवृत्तेषु लोकेष्वग्रगण्या वृद्धा अकूपारादयो
देवविशेषाः सत्येनामिसन्धाय बृहस्पतेस्तथापराध इति पक्षेऽब्रुवन् न ब्रह्मपत्या
अपराध इति पक्षे ।

सोमो राजा प्रथमो ब्रह्मजायां पुनः प्रायच्छदहणीयमानः ।

अन्वर्तिता वरुणो मित्र आसीदग्निर्होता हस्तगृह्या निनाय ॥ २ ॥

अथ लोकमान्यः सोमो राजा स्वयमागतो ब्रह्मजायां गृहे नीत्वापि पश्चादाग-
ताय बृहस्पतये घृणामकृत्वा सौहार्थं प्रदर्श्य तां प्रायच्छत् । अत्रार्थं मित्रो वरुणो-
ऽग्निश्चेति त्रयो देवा अनुवर्तयितार आसन् । यथेयं ब्रह्मजाया ब्रह्मगृहं गच्छेत् तथा
यत्नमकुर्वन् । तत्रायमग्निदेवः सोमगृहेऽन्तर्निगूढां तां ब्रह्मजायां हस्ते गृहीत्वा बृह-
स्पतये दानाय बहिरानिनाय । इति ।

हस्तेनैव ग्राह्य आधिरस्या ब्रह्मजायेयमिति चेद्वोचत ।

न दूताय ग्रहो तस्य पपा तथा राष्ट्रं गुपितं क्षत्रियस्य ॥ ३ ॥

अथ सोमोऽयं गन्धर्वदेशे राजाऽऽसीदित्यन्यत्र श्रूयते । गन्धर्वेषु चान्योन्यानु-
रागेमात्रेण दाम्पत्यव्यवहारप्रथासीत् । तदनुसारेण परस्परानुरागं निमिस्तीकृत्य
सोमेन तत्र प्रमथेयं जाया न तु बृहस्पतेरित्येवं प्रख्यापिते यदा तस्या अभ्येपणाय
पुनरानयनाय वा सोमगृहे बृहस्पतेर्दूतः पर्यधावत्, तदा सोमस्यैवेयं जाया ; न
त्वत्र ब्रह्मजायास्तीति ब्रुवद्भिः सोमद्वारपालैः स दूतः प्रत्याख्यातो भवर्तत । किन्तु
पश्चात् स्वयं तत्रोपस्थितस्य बृहस्पतेः पाणिग्राहणां मित्रवरुणाग्नीनां प्रयत्नेन यदा
तस्याः सोमानुरक्ताया अपि पुराग्निसाक्षिकयाक्षिकविवाहकर्मणा वैदिकसंस्कार-
पद्धत्या संपादितं बृहस्पतिपत्नीत्वमेव निरधार्यत, यदा वाऽग्निदेवस्तां हस्ते
गृहीत्वा सोमगृहाद्बहिरानिनाय तदा बृहस्पतेः कायाग्निरतितरां प्रज्वलितोऽभूत् ।
प्रमथेयं जायेति यदतो शुक्रदारापहारिणः सोमस्यापराधं निरूप्य स विक्षुब्धान्तरो-
ऽभूत् । तस्मिन् प्रसङ्गे तस्य क्रोधं शमयितुं तत्र स्थिता देवास्तस्मै बृहस्पतये
मन्त्रमुचुः । ब्रह्मन् । यद्यत्र निर्णयार्थं प्रवृत्ताः सर्वे देवाः महर्षयश्चेकमत्येन ब्रह्म-
जायेयं, न सोमजायेत्यब्रुवन् ; तदा त्वया नूनमस्या हस्तेनैव सह स्वीयोऽयमाधि-
रपि ग्राह्यः । इमां स्वहस्ते गृह्णन्स्तन्निबन्धनमाधिमपि स्वहस्ते गृहाण । आधि
संहय संहृष्टः सपत्नीको गृहान् गच्छ ; नातः परं क्रुद्धस्वेति भावः । सामस्य हि
दोषो नास्ति, पपा तु भार्येव दूताय त्वयाः प्रदिताय संमुखतो न तस्ये । अथवा
ग्रहो प्रत्यावर्तनकर्मणि दूताय दूतसहगमनाय नैवोपतस्ये । प्रदेयेत्याथर्वणपाठे तु
दूतसहगमनाय ग्रहेया प्रत्यावर्तनीयेषा न तस्ये इत्यर्थः । तेन ताराया एवार्थं दोषो-
स्ति ॥ गृहमागतायास्तु तस्या गृहे संरक्षणं क्षत्रियस्य धर्म्मो भवति । तथा कृते
क्षत्रियस्य राष्ट्रं गोपितं भवति । अन्यथा त्वार्तानामाश्रयदानाभावादाधितपरि-
त्यागाच्च राष्ट्रमरक्षितं विनश्येत् । तस्मान्नैवं तारायाः संनिरोधे चन्द्रस्य दोषः संभ-
वति इत्यर्थः ॥

देवा गन्त्यामवदन्त पूर्वं सोमं क्रुपयस्तपसे ये निगेदुः ।

भीमा जाया ब्रह्मणस्योपनीतां दुर्धो दधाति परमे व्योमन् ॥३॥

अपि च गृहस्पते । देवाश्च सप्तर्षयश्च ये तपसे सत्यानुसन्धानायात्र निगेदुः
त सर्वं भवद्भागमनात् पूर्वं एतस्यां योषिति विषये भवितव्यमब्रुवन् । यदस्मिन्
सोमकर्तृके ब्रह्मजायाहरणे पश्चात् भूयान् कलहः संभाव्यते इत्यतो सीमा भयंकारी
परिणामे ह्येकाकारिणी हीयं ब्राह्मणस्य जाया सोमेनोपनीताऽस्ति । तामेव सोमः
परमे व्योम्नि त्रैलोक्येऽपि निगूहितुं दुःशमन्यां गृहेषु धत्ते । महामहिम्नो हि ब्रह्मणो
जायां न बहुतिथं स्वगृहे स्थापयितुं शक्नोति इति भावः । तपसेस्थाने तपसेति
तृतीयापादोऽस्याधर्षणे ॥

ब्रह्मचारी चरति वेचिपद् विपः स देवानां भवत्येकमङ्गम् ।

तेन जायामन्वधिन्दद् गृहस्पतिः सोमेन नीतां जुह्वं न देवाः ॥४॥

अथ परस्परानुरागनिबन्धनेन गान्धर्व्येण विवाहप्रकारेण्यं सोमस्यैव जाया
कस्मान्नाभ्युपेयते इति चेद् ब्रूयात् । तत्र देवा ध्रुवतं एव गृहस्पतिः पुरा ब्रह्मचारी
चरति, विद्याहमकुर्याण एवास्ते किन्तु स पश्चात् विपो वेचिपदिति यत् यजमानो
देवानामेकमङ्गं भवति । देवा हि स्वकर्तव्यं यज्ञमनेन कारयितुमस्मै पीरोहित्यम-
वदुः । ततश्चैव यजमानानां देवानां प्रतिनिध्ये प्रतिष्ठापितो देवानां मुख्यमङ्गं
भवति । अपत्नीकश्चाद्दर्शरीरात्मा यज्ञं कर्तुं न शक्नोतीत्यतस्तेन देवानां यज्ञक-
र्तृत्वेन हेतुना देवप्रेरितो गृहस्पतिपरिमां सोमोपनीतामेव योषितं जायामन्वधिन्दत्
देवा जुहमिष । विद्याहार्यमाहुतिप्रदानादिमे देवा यथा जुहमन्वधिन्दन् तथा
यामिसाक्षिकयज्ञस्तंस्कारोपनीतस्य दाम्पत्यसम्बन्धस्य गान्धर्व्योद्वाहेनापलापो
न शक्यते कर्तुम् । गान्धर्वविवाहापेक्षया याज्ञिकविवाहस्य दृढबन्धनत्वात्
मायल्यात् तस्मिन् पूर्वगृहे पश्चात् गान्धर्वविवाहप्रयोगायोगात् । तस्मादियं
ब्रह्मजायैव न सोमजायेति सर्वेऽब्रुवन् ॥

पुनर्व देवा अददुः पुनर्मनुष्या उत ।

राजानः सत्यं कृण्वाना ब्रह्मजायां पुनर्ददुः ॥ ६ ॥

अथास्मिन् जायानिमित्ते विवादे निर्णयार्थं समुपेता देवर्षयो मनुष्या राजा-
नश्च प्रातिस्विकसादयदानेन सत्यं कुर्वन्तस्मां सोमात् प्रत्यारुण्य ब्रह्मणे प्रददुः ।
इमां ब्रह्मणो जायां मन्यामहे न सोमस्येत्येवं ते सर्वे प्रत्येकं सत्यमकुर्वन्ति ॥

पुनर्दाय ब्रह्मजायां कृत्वा देवैर्निकिलिपम् ।

ऊर्ध्वं पृथिव्या मन्तायोरुगायमुपासते ॥ ७ ॥ इति ।

समाप्तं ब्रह्मजायापहारचरितार्थानम् । अतः परमेष्ठं धर्मव्यवस्थादाने स्वानु-
मतिं प्रदर्शयितुं वेदपुरुषस्तमर्थं प्रशंसति ; अन्येऽपि लोका एवंपिथे ब्रह्मजाया-

विवादे प्रसक्तो देवेच्छिन्ननिर्गन्तव्यः कृत्वा अपराधं परिशोधय, ब्रह्मजायां ब्रह्मणे पुनर्दत्त्वा पुनर्विवादोपशमनाय तस्यै योगक्षेमनिर्वाहोपयुक्तां पृथिव्यूर्जं संविभाज्य यहाँ कीर्तिं भजन्ते । यदि कश्चित् पुरुषः स्वपत्न्यै भोजनाच्छादनादिकं न दद्यात् तदर्थं च कलहे यदि कृष्टा भार्या गृहं परित्यज्यान्वत्र गच्छेत् तदा तामानीय परपुरुषं स्थापयेयुः । तन्निर्वाहयोग्यं तु पत्युः पृथिव्या आर्यं तस्यै पृथगिव दापयेयुः । न पृथ्वीमेव दापयेयुः । अवलायाः स्त्रिया लुपिकर्माऽक्षमत्वात् । तदित्थं विवादे तच्छमनाय व्यवस्थां प्रवर्तयन्तो यशोभाजो भवन्तीति मन्त्रार्थः ॥

अथाथर्वणसंहितायामपि पञ्चमकाण्डे सप्तदशे सूक्ते तदिदं ब्रह्मजायापहरण-
मुद्येदवदाज्ञायते । किन्तु तत्रैतदुपास्यानानन्तरं गार्ग्यराज्यव्यवस्थापकसमासङ्गि-
रूपारादिभिरष्टाभिरां कपालेर्देवमनुष्यराजैः कृता ब्रह्मजायापहरणसंवन्धिनी व्यव-
हारणीतिरपि एकादशभिर्द्वाग्भिः प्रदर्श्यते । तथा हि—

यामाहुस्तारकैषा विकेशीति दुच्छुनां ग्राममवपद्यमानाम् ।
सा ब्रह्मजाया चिदुनोति राष्ट्रं यत्र प्रापादि शश उल्कुपामान् ॥ १ ॥
ये गर्भा अवपद्यन्ते जगद् यच्चापलुप्यते ।
घीरा ये वृहन्ते मिथो ब्रह्मजाया दिनस्ति तान् ॥ २ ॥
नास्य जाया शतवाही कल्याणी तल्पमाशये ।
यस्मिन् राष्ट्रे निरुध्यते ब्रह्मजाया चित्या ॥ ३ ॥
न विनर्णः पृथुशिरस्तस्मिन् वेश्मनि जायते ।
यस्मिन् राष्ट्रे निरुध्यते ब्रह्मजाया चित्या ॥ ४ ॥
नास्य क्षत्ता निष्कग्रीवः सूनानामेत्यग्रतः ।
यस्मिन् राष्ट्रे निरुध्यते ब्रह्मजाया चित्या ॥ ५ ॥
नास्य भेतः कृष्णकर्णो धुरिपुको महीयते ।
यस्मिन् राष्ट्रे निरुध्यते ब्रह्मजाया चित्या ॥ ६ ॥
नास्य क्षेत्रे पुष्करिणी नाण्डीकं जायते विसम् ।
यस्मिन् राष्ट्रे निरुध्यते ब्रह्मजाया चित्या ॥ ७ ॥
नास्मै पृश्नि विदुहन्ति यस्या द्रोहमुपासते ।
यस्मिन् राष्ट्रे निरुध्यते ब्रह्मजाया चित्या ॥ ८ ॥
नास्य धेनुः कल्याणी नानहवान् सहते धुस्म् ।
विजानिर्यत्र ब्राह्मणो रात्रि वसति पापया ॥ ९ ॥
उत यत् पतयो दश स्त्रियाः पूर्वे अभ्राह्मणाः ।
ब्रह्मा चेद्वस्तमग्रहीत स एव पतिरेकधा ॥ १० ॥
ब्राह्मण एव पतिर्न राजन्यो ॥ वैश्यः ।
सत् सूर्यः प्रत्युपेत्य पञ्चभ्यो मानवेभ्यः ॥ ११ ॥ इति ॥

अत्र सूक्ते वस्या ब्रह्मजायायास्तारेति विकेशीति च नामद्वयमधिकं लभ्यते ।
ग्राममागतां दुच्छुनां राज्यस्थानत्वापादकजनपदविभ्वंसनीयदुःशुनरुपां यामि-

मामपहत्य गृहेऽचरोधितां ब्रह्मजायां तारका विवेशीत्याहुः । मा ब्रह्मजाया संपूर्ण
राष्ट्रमुपतापयति । कीदृशं तदुपतापनमिति चेदुच्यते राष्ट्रं ये गर्भा अवपद्यन्ते गर्भ-
पाता भवन्ति- गर्भं वा शिशवो म्रियन्ते, यच्च जगदप्लुप्यते । मनुष्यमृत्यवो
भवन्ति । चौर्थं वा भवति गृहादिकं पतति । भूकम्पाद्याघातादकथन भूमिभागो
रसातलं याति । ये वा वीर्यः परस्परं विद्रोहादिसन्ति । एतत्सर्वं ब्रह्मजायाप-
हरणदोषादेव संभवति । अथ राष्ट्रं निरुद्धेया ब्रह्मजायैव तान् सर्वान् दिनस्तीति
विप्रः । यस्मिन् राष्ट्रे ब्रह्मजाया चिन्तया शोचन्ती चिन्तया शोच्यमाना वा
निरुध्यते तत्र राष्ट्रे स्त्रियः सुखं न शोके न धीरा जायन्ते, न क्षेत्रे साध्वन्मुत्पद्यन्ते,
न घृषो बलवान् भवति । यदि क्षत्रियों राजा, बलादिव ब्रह्मजायां स्वान्तः पुरे
निपृक्षीयान् स्वस्त्रियं च कुर्व्यात्, सत्पतिश्च ब्राह्मणस्तद्वै यदि निःस्त्रीकृतया चित्रया
परिहृन्नाति, तदास्य राज्ञो राष्ट्रं नश्यतीत्यर्थः ॥ इति राज्ञोऽस्येच्छाचारिणाक्रम-
समालोचनात्मकं गन्धर्वदेशीयं लाकसमाप्तमथर्ववेदे प्रदर्शितम् ।

अथ द्वाभ्यां धर्मनीतिव्यवस्थां कल्पयन्ति । अग्राहणस्त्रियाः द्वाभ्यां
पुनर्विवाहाः दास्यन्ते कर्तुम् । ब्राह्मणस्त्रियास्त्वेक एव पतिः स्यान्नवस्थाः द्वितीयो
भर्ता स्यात् । अग्राहण्या ब्राह्मणः पतिः संभवति, क्षत्रियादिरपि । ब्राह्मण्यास्तु
ब्राह्मण एव पतिर्न क्षत्रियो चेदयो वा । “पञ्चभ्यो मानवेभ्यः”—इत्येवमुक्ताः
पञ्च मानवास्तु—ऋषयः पितरं देवापुराः नित्यं व्योना मनुष्याश्चेत्येवं द्रष्टव्याः ।
सर्व एव पृथिव्यां नराः पुरा देवमुने एतरेव पञ्चभिविभागैर्विभक्ता आसन् ।
त एव पञ्चजनाः पञ्चगुण्यश्चाच्यन्ते स्म । नागमुपगोदिसंश्रामिः प्रसिद्धा नरजातय-
स्तेष्वंगयाना उच्यन्ते । गन्धर्वयक्षादयस्तु द्यवानया द्येयैवान्तर्भाव्यन्ते इति
नाध्यातिः ॥ तथा चैतासु पञ्चस्वपि मानवजातिरिष्टं व्यवस्था क्रियते इति, ता प-
र्यन् । गन्धर्वजातोया गन्धर्वाणां राजाऽयं सोमो यद्यपि ब्राह्मणानामपि राजाऽसीत्
“सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेति” मन्त्रध्वणान् । तथापि न त्वेव स्वयं ब्राह्मण
आसीदित्ययमर्थो अथर्ववेदे ब्रह्मजायायां अग्राहणः पतिर्न संभवतीत्येवमुपि समाजे
सर्वोपालम्भनादवगम्यते ॥ तथा च राज्यभारान्यादयं सोमः क्षत्रियः प्रत्येत्यः ।
इत्थं च समायां सर्वं कुर्यात्तः सद्देशेदेवैस्तु विभिन्नेष्ववस्थायां ब्रह्मजायापहरणं
पराकृतं मत्संयामासुः । राजा च लाकमतानुमाराश्च यस्मिन्त्यं, न तु लोकमत-
विरुद्धमन्यत एव च राजा सा ब्रह्मजाया पुनर्ब्रह्मणे प्रत्यर्प्यतेति शोच्यम् । तदित्य-
भिदं ताराहरणोपायानमस्मिन् सूक्ते निर्दिष्टं भवति ।

परे त्वाहुः—मनुष्यविषयस्य गृहस्पतेस्तारां नाम मानुषीं पर्णां मनुष्यविषयः
पश्चम चन्द्रोऽपजहात्येयं स्य ताराहरणोपायानस्य तात्पर्यं नोपनेयम् । गुरुपन्थ-
पहरणकर्त्तव्योऽयन्निरुद्धकर्त्तव्यः सादृशकर्मकृत्त्वेन चन्द्रस्य पन्थद्वयितु-
मनर्हत्वात् । यस्तु तस्तु चेदसंहिताज्ञातोपायानानां यजानिषत्तस्मान्
नाराहरणोपायानात् “सचास्मिन् हस्यति चन्द्रोऽप्रहणेनं शत्रुभोगसम्यग्निश्चिश्चिद्
विहानिकं रहस्यं विगतं भवति न” तु मनुष्यवर्तितम् । तयो हि पञ्चविधं तापप्रज्ञं
भवति—ताराहणं, तारापूहनं, यज्ञहणं, गानिहणं, सांपातिकहणं

चेति । तेषु घासन्तसंपातारब्धप्रात्यहिकचन्द्रगत्यचच्छिन्नप्रदेशात्मकं हि संपातिक-
नक्षत्रं तदष्टाविंशतिसंख्यम् । तच्च संपातविन्दोरस्थिरतया नातीवोपयुक्तमित्यु-
पेक्ष्यते ॥ ५ ॥ अष्टाभिजित्पूर्वपार्श्वत आरभ्य प्रात्यहिकन्यूनाधिकगत्या गच्छन्धन्द्रः
सप्तविंशतिदिनैः २७, ऊनविंशतिदण्डैः १६, सप्तदशपलैः १७, सप्तपञ्चाशद्विपलैः
५८, एकविंशत् प्रतिविपलैः ३१, सर्वां पृथ्वीं परिक्रम्य पुनः प्राक्तनं स्थानमाया-

दि० घं० मि० से०

तीति नियमो दृश्यते (२७ । ७ । ४३ । ११, ५) तथाचैवं प्रात्यहिकगत्यचच्छिन्ना
अष्टविंशतिविभक्ता आकाशप्रदेशाः श्रवणादीनि गतिनक्षत्राण्युच्यन्ते । ते च प्रदेशा
न्यूनाधिकाः स्युः । सर्वापेक्षया चाभिजिन्नक्षत्रप्रदेशाऽत्यल्पमात्रः संपद्यते । पूर्णा-
होरागत्यनवाच्छिन्नत्वात् ॥ ४ ॥ अथ रेवत्यन्तांशः कोपि स्थिरविन्दुर्नियम्यते ।
तत आरभ्य क्रान्तिवृत्तौ कलाष्टशत्यवच्छेदेन कृतास्तुल्याः सप्तविंशतिविभागा एव
स्वदेशनक्षत्राणि । तान्धारम्भकविन्दोः स्थिरत्वादधिचालीनि ॥ ३ ॥ अथैवामेव
देशनक्षत्राणां स्थानपरिचयार्थं तत्तत्प्रदेशस्थेस्तारापुञ्जैर्यथासंभवं मूर्तयोऽदिवनी-
भरणीकृत्तिकादयः प्रकल्पिता अभवन् । अश्वमुखारुतिरादिवनी । मधुमक्षि-
फारुतिर्मधुकोशारुतिर्वा भरणी । कृत्ता शरत्विशेषः । इत्येवमुत्तरा अप्यू ह्याः ।
पर्यां ताराजुजानामन्वक्षतया तदुपलक्षिता द्युप्रदेशा अप्यञ्जसा विज्ञाता भवन्ति ता
पतास्तारापुञ्जकल्पितारुतयः समप्रदेशनक्षत्राणामिव विषमप्रदेशनक्षत्राणामपि
योधिकाः संभवन्ति । नक्षत्रयोधकत्वाच्चपामपि ताराग्युद्धानां नक्षत्रसंज्ञा । तेषु
च द्यूहेषु एकैका योगतारा भवति । सैव मुर्या नक्षत्रताराऽध्यवसीयते ॥ २ ॥
एवमेकैकताराणामप्यचलानां नक्षत्रसंज्ञा क्रियते । न क्षरतीति द्युपत्तेरास्येव
तारासु नक्षत्रशब्दो मुख्यः ततस्ताराग्युहेषु प्रदेशेषु च समविषमेषु भाकः प्रवर्तते ॥ १ ॥
भतिनक्षत्रवर्तित्पूलठारोपपन्नं ज्योतिस्तु तत्तत्प्रदेशवद्वतामुपकल्पयन्ति । तद्यथा—

मेषाः क्रमादश्विनमासिधातुक्षपेशरुद्रादितिजीवसर्पाः ।

पिता भगश्चार्थमकक्षसूर्यस्वष्टा च वायुश्च सहन्द्रबह्वी ॥ १ ॥

मित्रेन्द्ररक्षासि जलं च विश्वे ब्रह्मा च विष्णुश्च धनुर्जलेशः ।

अजैकपादप्यहिषुच्य एवं पूयेति बोध्याः क्रमतोऽश्विनीतः ॥ २ ॥

तथा च पुष्यतारायाः स्वामी बृहस्पतिः सिध्यति । सोयमर्थाचां संप्रदाये
सुध्यकयन्धुर्नामाच्यते । तस्यैव पुष्यस्थानीयस्थूलज्योतिष्त्वात् । बृहस्पतिर्ध्वं च
तस्य मन्त्रश्रुतिस्वारस्यादुपपद्यते । तथा हि—

“स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति ना बृहस्पतिर्दधातु” —

इति मन्त्रे खमण्डलस्य चत्वारि केन्द्रस्थानानि दृश्यन्ते । बृद्धश्रवा इन्द्रश्चि-
न्नात्यन्तारूपः कौशिकमूर्तिः । ततः पट्भान्तरे रेवत्यात्यन्तारूपः पूषादेवः ।
अथ नयत्यंशान्तरे श्रवणात्यन्तारापुञ्जरूपः सुपर्णमूर्तिस्तादर्थ्यः । अथानामृक्षाणां

समाहारस्तृप्तं यलोपदृष्टान्दसः । तत्कल्पितः पक्षी तार्क्ष्यः । ततः पञ्चमांशरे बृहस्प-
तिरित्याह । स च तत्रान्यसंभवास्तुल्यकथनगुरोरेव सिध्यति ॥ छिविधो हि चन्द्रबृह-
स्पत्यादयो नामाख्यायन्ते । चराः स्थिराश्चेति । चरा ग्रहाः प्रसिद्धाः ॥ स्थिरेषु
चन्द्रां मृगशीर्षनक्षत्रे स्थूलतारात्मको दृश्यते । पंचमयं पुण्ये तुल्यकथनगुः स्थिरा
बृहस्पतिर्नाम । स हि पुण्यतापस्वामी भवति । रुचिकारो हिणोपुष्यामघाचिना-
धीनां कतिपयनक्षत्रयोगताराणां चन्द्राच्छाद्यत्वसिद्धान्तादेतामपि बृहस्पतिस्वामिकां
पुण्यतापमयं चन्द्रधरन् कदाचिदाच्छादयति । तत्राहनि बृहस्पतिगृहं गतश्चन्द्रो
एवंतां तारां मुहुर्के । बृहस्पतिसहचरो मृगव्याघ्रश्चात्र रुद्रां बृहस्पतिपन्नपात
भवति स चन्द्रमसा युभ्यन् खरत्वाद्बलवत्याच्च तद्वलमपकर्षयति ॥ तदेतदेवं पश्य-
न्त आचार्याः कौतुकादिषेदं ताराहरणोपाख्यानमुपकल्पयन्तिस्म ॥ इत्येकः कल्पः ॥१॥

अपि च—पुनर्वस्येकपादसहितं पुण्यक्षेत्रे कर्कराशिर्भवति । स च बृहस्पते-
रुच्चराशिर्निगम्यते ॥

“मेषो वृषोऽथ मकरः कन्या कर्को क्षपस्तुला ।
सूर्यादीनामुच्चमानि तेष्वेते बलिनो ग्रहा” इत्यभियुक्तोक्तेः ॥

तत्रापि पञ्चमांशरूपं पुण्यादिपादमध्यं परमोच्चस्थानं ग्राहुः ॥ अथ पुनरस्यैव
कर्कस्य चन्द्रः स्वामी भवति ।

“राशिनाथा. क्रमेणाहुः शनिर्मकरकुम्भयोः ।
धनुर्मीनपतिर्जीवो मेषशुक्रिभयोः कुजः ॥ १ ॥
शुक्रो वृषतुलस्वामी कन्यामिधुनयोर्बुधः ।
कर्कस्वामी चन्द्र एव सिंहस्थामी रविःस्त्वः ॥२॥” इत्यभियुक्तोक्तेः ।

तथा च बृहस्पतिविलासस्थानस्य तारामयस्य चन्द्रस्याभिक्रमोपपादनात्
तादृशप्रतिपत्त्याधारेणापीदं ताराहरणोपाख्यानमुपकृतं भवति ॥ २२ ॥

अपि च—अयं खलु बृहस्पतिद्वादशभिः संवत्सरैः संपूर्णं ममण्डलं मुहुर्के ।
तावता कालेनायं सूर्यः साधिकद्वादशवारं परिक्रममाणो भवति । तथा च सूर्यणा-
मर्दितो बृहस्पतिरस्तं गत्वा यदि रुचिकार्यामुदयं गतः संवत्सरकालं दृश्यते ।
तदासीं कार्तिको नाम संवत्सर उच्यते । पुनरस्तं गत्वा मृगशीर्षपुंदिरो मृगशीर्ष
संवत्सरं कुर्वते । एवं क्रमेण पौषमाघादयः संवत्सराः स्युः । द्वादशभिर्मासैरेकं
चान्द्रवर्षमिव द्वादशभिर्वर्षैरेकं बार्हस्पत्यं वर्षं भवति । पञ्चमिध्वान्द्रवर्षैरेकं चान्द्र-
युगमिव च पञ्चभिर्बार्हस्पत्यवर्षैरेकं पष्टिवर्षात्मकं बार्हस्पत्ययुगं भवति । क्षयमाप्ता-
धिक्रमासवद्देहापि लुप्तान्द्राधिकवर्षं भवतः । संवत्स्रित्यं कृता सर्वा कालव्यवस्था
पुरातनैर्गणितपण्डितैरादौ बृहस्पतिसूर्यसंबन्धेनैव दृष्टासीत् । तेनादौ बृहस्पति-
संबन्धेनैव कार्तिकादिग्रहानां नक्षत्रोपलसिताः कालविभागा उपलब्धा आसन् ।

अत एवायं बृहस्पतिरेव तदानीं सर्वनक्षत्रतारास्वामितयादौ निर्णीतोऽभूत् । किन्तु तत्पश्चात् कालक्रमेण सेयं सर्वा कालन्यवस्था सूर्यचन्द्रसंयन्धेनापि दृश्यते स्म । ततो बृहस्पत्यपेक्षया चन्द्रसंयन्धादेवेतेकार्तिकादिनामान् कालविशेषास्तत्तद्रणितन्यवस्थां ध्यायत्येव सुप्रसिध्यन्ति ॥ तेन बृहस्पतिमुक्तास्तारा पश्चाच्चन्द्रमुक्ता अभूवन्ति येन मेवार्थमुपलक्ष्यतत्ताराहरणोपायान्मुपलक्ष्ययामानुरिति पद्याम् ॥ ३ ॥

अत्रोच्यते—संभवत्येवमिदमाधिदैविक विज्ञानं किन्तु नैतावता मनुष्यचरितं नाभूदिति शक्यं वक्तुम् । आधिभौतिकार्थमभितानामेव सतामाधिदैविकानामध्यामिकानां चार्थानामितिहासविधयोपपादनस्य चेदे भूयसा दृष्टव्यात्—“तदुक्तं विज्ञानभाष्ये”—

यथा दुग्धं च मक्तं च शर्करा च सुमिश्रितम् ।

कल्पितं देवभोगाय परमाश्रं सुधोपमम् ॥ १ ॥

तथा त्रेविध्यभाषणं ध्रुतिभेदं सुखामकम् ।

नयते ब्राह्मणाश्रित्यं ब्रह्मानन्दं परात्परम् ॥ २ ॥ इति ॥

युक्तं चेत्तन्—अथवा तनाकूपारसल्लिप्तातरिश्वादीनां राजमन्त्रिणां समितिं पूर्वकं ब्रह्मजायापहरणविषयकं यवस्थाकरणमुद्देश्यं देवाः कल्पितमानर्थक्याद्व्याकुल्येति । यत्वेयं सत्यपोरूपेणादिवेदस्य सादित्यं पौरुषस्य च प्रसज्येतेति केचिदाक्षिपन्ति तद्वत् । आधिदैविकविज्ञानमात्रोपपादनेऽपि तादृशार्थानां जगदन्तर्गतत्वाजगत्सृष्ट्यपेक्षयापि पूर्वंस्मिन् वेदे तदुल्लेखायोगात् तावतापि वेदसादित्याक्षेपस्य तादृचस्यान् । भविष्यदर्थोपपादनं वेदऽस्तीति चेन्मनुष्यचरितस्यापि भविष्यदर्थस्य तत्रोपपादनं समवतीति तुल्यमतम् । वस्तुतस्तु विज्ञानार्थकस्य विद्यारूपस्य वेदस्यापोरूपेणादित्यसि द्रान्तेऽपि तादृशायापपादकवेदप्रस्थाप्तरुस्य वेदस्य मनुष्यचरितत्वेनैवोपपादितत्वात्तद्वेदस्य एवायमाक्षेप इति विरम्यते ॥ यस्तु चन्द्रस्य गन्धर्वराजस्य तादृशदुराचरणकर्तृत्वं नोपपद्यते इयादुस्तद्व्यसत् । सदाचारदुराचारयोर्मनुष्येषु स्वाभाविकतया प्रवर्त्तमानत्वात् । ऐतिहासिकैश्च यथाभूतदृष्टान्तप्रदर्शकेरापामरसादवराजं च व्यक्तिगतनिरुपस्थोत्कृष्टत्वादिपक्षपातानपेक्षयैव प्रवर्त्तमानैः सम्राजोऽपि चन्द्रस्य दुराचरणादिदोषाणामवश्यप्रदर्शनीयत्वात् । महामहिमभाजोऽप्यस्य चन्द्रस्य गुरदरापहरणाविमहापातकसंयन्धादस्मिन्नेव जन्मनि कुष्ठरोगपीडाग्रस्तत्वं स्मर्यते । अन्ते चायं चन्द्रो राजयक्ष्मणा महारागेणाक्रान्तो गन्धर्वनगरे एव प्राणस्तित्याज । अत्युग्रपुण्यपापानामिदं जन्मनि फलोदयसंभवात् ॥ तथाहि—

त्रिभिर्वर्षस्त्रिभिर्मासेस्त्रिभिः पक्षैस्त्रिभिर्दिने ।

अर्भुर्लट् पुण्यप्रापैरिहैव फलमश्नुते ॥ १ ॥ ३

धर्म एव इतीहान्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ॥

इति हि धर्मसूत्रकारे स्मरन्ति । तथा च तद्वर्त्तमानाचरणप्रभावाद्वायं चन्द्रः पूर्वं यथा परमेष्ठ्यर्भुमुपलेभे तथैवायं पश्चाद्वर्त्तमानचिन्तनात् परमं कुष्ठरोगक्षयो-

गादिस्मृतासमावेति गम्यते ॥ अनप्य च परमैश्वर्यप्राप्तावपि ततो मद्मानमोह-
दम्माहङ्काराद्यनर्थमस्पृशन्नि मदाचात्माचरन्नि मदा धर्म एवाश्रयणीया नाधर्म ।
धर्म एव हि सर्वेषामभ्युदयाय सपद्यते ।

तस्यैतस्य चन्द्रस्य जन्माद्याख्यानं प्रदश्यते ब्राह्मे—(७ —

एतत् सोमस्य यो जन्म कीर्तितं कीर्तिवर्द्धनम् ।
धन्यमायुष्यमातोऽयं पुण्यं संरूपमाधरम् ॥ १ ॥
सोमस्य जन्म ध्रुवैव पापेभ्यो विप्रमुच्यते ।
यंशमस्य मुनिश्रेष्ठा ' कीर्त्यमान निराधन ॥ २ ॥

॥ इति चन्द्रराजचरितं समाप्तम् ॥

—०—

बुधः ४

अस्य चन्द्रस्य बुध पुत्र जासीत् । स च बृहस्पते पत्न्यां ताराया चन्द्र-
धीर्याहुदपदत् । तथा हि गुह्यनीमिमां तारां गृहीत्वाऽयं चन्द्रो रद्रशुक्रादि-
प्रतिष्ठितस्य तारफामयबुद्धस्यान तर् यदा ब्रह्मपितामहवचनात्पुनर्बृहस्पतये प्रयर्पयत्
तदानीमिदं तारा गर्भं यासीत् । बृहस्पतिवचनान्तरेण नागं तं गभामिदीपास्तस्ये
न्याज । ततोऽतिसुन्दरं पुत्रं एषा गृह्यमानस्तं बालं प्रहीतुमाप्नो बृहस्पतिः पितृ-
पूजानन्मोदिनस्कारं कर्तुं मन्त्रतः । तच्छ्रुत्वा परिमृदयन् स्वपुत्रं ननु तत्रागत्य
पुनर्बुद्धाय ससजे । “न चायं तत्रपुत्रोऽस्ति मम वीर्यसमुद्भव । जातस्मादिकं कार्यं
कथं न कृतवानसि” — इत्येवं चन्द्रेणाक्षितो बृहस्पतिरूच—क्षेत्रिण पुत्रो भवतीति
धर्मव्यवस्थानादयमनुरूपो ममैव पुन संभवति न तवेति । तद्विषयं पुनर्विवादं संजात ।
बुद्धार्थं पुनरागतानां दृष्टवानवाना समरंयोगे महानिब मरंभ समभूत् ।
ततोऽमुं बुद्धं शमयितुमुपस्थितो ब्रह्मा तारावचनादस्य बालकस्य चन्द्रपुत्रवं
निर्णय चन्द्रार्थं समर्पयामास । अथ चन्द्रस्त्वं गृहीत्वा ‘बुध’ इति नामकरणं कर्त्ते ।
तदुक्तं ब्राह्मे—

“तामन्त प्रसवा दृष्ट्या नुद्ध माह बृहस्पति ।
मदीयाया न ते योनीं गभा धार्य कथचन ॥ १ ॥
श्रीकास्तमवमासाय गर्भं सा चोत्ससर्ज ॥
जातमात्र स भगवान् देवानामक्षिपद्रु ॥ २ ॥
ततः, संग्रयमापन्नास्तारामृषु सुपेत्तमा । —
सत्यं ब्रूहि सुत वस्य सोमस्याथ बृहस्पते ॥ ३ ॥
गृह्यमाना यदा देवैर्नाह सा विबुधान् किन् ।
तदा तां गृह्णामास्य कुमारो दस्युहताम ॥ ४ ॥

तं नियार्य तदा ब्रह्मा तारां पप्रच्छ संशयम् ।
 यदत्र तर्ह्यं तद् ब्रूहि तारे । कस्य सुतोऽस्ययम् ॥ ५ ॥
 उवाच प्राञ्जलिः सा तं सोमस्येति पितामहम् ।
 ततः पितामहो ब्रह्मा वदौ सोमस्य बालकम् ॥ ६ ॥
 तदा तं मूर्ध्नि चाप्राय सोमो राजा प्रजापतिः ।
 'बुध' इत्यकरोऽनाम तस्य बालस्य धीमतः ॥ ७ ॥
 प्रतिकूलं च गगने समस्पृत्तिष्ठते बुधः ।
 उत्पादयामास तदा पुत्रं वै राजपुत्रकम् ॥ ८ ॥ इति ॥

भास्त्रेपे तु बुधोऽप्यात्मानं सोमपुत्रत्वेनाभ्युपगममेत्याह (२७५ अ०)

तामन्तःप्रसवां दृष्ट्वा गर्भं त्यजामवीदुर्यः ।
 गर्भस्त्यक्तः प्रदीतोऽथ प्राहाहं सोमसंभवः ॥

यद्यपि क्षेत्रिणः पुत्रो भवति न बीजिन इति मानवं धर्मशास्त्रमस्ति—“तथैवा-
 क्षत्रिणो बीजं परेक्षेत्रप्रवापिणः । कुर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न बीजी लभते फलम् ॥ ६११ ॥
 फलं त्वनभिसंप्राय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा । प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थं बीजाद् योनिर्ग-
 रीयसी ॥ ६१२ ॥ त्रियाभ्युपगमात् त्वेतद्बीजार्यं यत्प्रदीयते तस्येह भागिनी दृष्टौ बीजी
 क्षेत्रिक एव च ॥ २१४३ ॥ ओषघाताहतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति । क्षेत्रिकस्यैव
 तद्बीजं न वत्ता लभते फलम् ॥ ६१४४ ॥ इति मनुस्मरणात् ॥ तथापि तस्या धर्म-
 नीतेर्मनुष्याधिकारेण विहिताया गन्धर्वेष्वनधिकारात् प्रजापतिवचनाच्चासी बुध-
 सोमस्यैव पुत्रः प्रत्यपद्यत । न त्वस्य बृहस्पतेः । यद्येव बृहस्पतिपुत्रोऽभविष्यत् स
 तर्हि प्राज्ञाणांऽभविष्यत् । सोमपुत्रत्वाच्चैव बुधो गन्धर्वाणां राजपुत्रः
 क्षत्रियः सप्तपद्यतेति बोध्यम् ॥ चन्द्रस्तं बुधं नीत्वा ज्येष्ठत्वान्मुखायै स्वधर्मपत्न्यै
 रोहिण्यै सप्तर्ष्यामास । ततोऽसी बुधो रोहिणेय इत्युच्यते ॥ यत्तु बापुपूर्वार्धे
 द्वितीयाध्याये नैमिषक्षेत्रमाहात्म्ये “यत्र सा गोमती पुण्या सिद्धचारणसेविता ।
 रोहिणी सुपुत्रे तत्र ततः सौम्योऽभवत् सुतः” इति नैमिषक्षेत्रे रोहिण्या गर्भं बुध-
 जन्मोक्तं, तेन तत्रैव रोहिण्यै समर्थं जातसंस्कारविधानं प्रतीयते । रोहिण्याः
 पुत्रत्वेन प्रस्थानस्यैव ततः प्रसवत्वेनाभिप्रेतत्वात् । न तु वस्तुतस्तस्य रोहिण्या गर्भं
 जन्मासीत् । ताराहरणोपास्थानविरुद्धत्वात् ॥ गन्धर्वदेशादतिदूरदेशे नैमिषक्षेत्रे
 जातसंस्काराय गमने को हेतुरिति चेत् तत्र ब्रूमः—चन्द्रग्रहादानीतायास्तापयाः
 शुद्धयर्थं गीतम्यां गङ्गायां शायश्चित्तार्थमागमनं तावदुक्तं ब्राह्मे गीतमीमाहात्म्ये—

ततः क्षुतिः सुरगनाह गीतम्यां भक्तितस्त्रियम् ।
 स्नानं करोतु जीवेन ताप पूता भविष्यति ॥ १ ॥
 तथाकरोच्च वै तारा भर्त्रा स्नानं यथा विधि ।
 तदमृतं सकलाघौघध्वंसनं सर्वकामदम् ॥ २ ॥ इति ॥

तथा च गोतमीम्नानोक्तयेव गोमतीतीरेऽपि नैमिषश्रेष्ठे गतया तास्यैव शुक्र-
वचनाद्भर्म्यागे तस्यैव स्वपुत्रं ग्रहीतुं चन्द्रस्यागमनं संभाव्यते । तत्रैव च तत्रिरा-
चन्द्रेण जातसंस्कारादिकरणमपि संभाव्यते इति विज्ञेयम् ॥

अनेन हि बुधेन सर्वप्रथमं हस्तिशस्त्रं निर्माय लोके प्रवर्तितमिति मात्से
चतुर्विंशत्याये पादमे मृष्टिखण्डस्य द्वादशाऽध्याये च स्मर्यते ॥

नारोदगहिनिष्क्रान्तः कुमारश्चन्द्रसन्निभः ।

गन्तः सोमस्य पुत्रत्वादाजपुत्रो बुधः स्मृतः ॥ १ ॥

सर्वाधंशात्त्रविज्ञोमान् हस्तिशस्त्रप्रवर्तकः ।

स चक्रे राजपुत्रोऽयं विधुतं गजवैद्यकम् ॥ २ ॥

यद्यपि पालकाप्यमुनिना प्रणीतमेकं गजशस्त्रमिदानीमुपलभ्यते, न तु
बुधप्रणीतं राजपुत्रीयं गजशस्त्रमचत्वे कापि प्रसिद्ध्यति । तथापि सर्वतः पूर्वभिदे
गजविज्ञानं गन्धर्वदेशे बुधनैव राजपुत्रेण प्रदर्शितमिति पुराणपर्यालोचनादवगम्यते ।
कालदोषाच्च तत्रप्रचार्यं संभाव्यते । एवमपि चन्द्रराजपुत्रस्य बुधस्य तादृशापूर्ववि-
धोन्नायकत्वेन निरतिशयमनीयामात्मोक्त्यं मुख्यकनुपपद्यते ॥

गन्धर्वराजपुत्रत्वात्तदनस्य बुधस्य 'राजपुत्र' इति नामान्तरं भवति ॥ एतदंश-
जातत्वादेव तु चन्द्रवज्यानां क्षत्रियाणां राजपुत्रसंज्ञा प्रथमं प्रवृत्ता । सा पदवान्
सर्वविधप्रश्रियज्ञातिधिययतया निर्विशेषमज्ञानान् प्रवच्यते इति संभाव्यते ॥

स एव बुधो राजपुत्रोऽत्यन्तं विद्वान् सुन्दरश्चासीत् । हास्यप्रियो बालवध-
पलप्रकृतिरप्युद्धतश्चासीत् । स पदाविन्मृगयां गतः कुमारवतोपान्त्यप्रदेशमाज-
गाम । तदानीं तस्मै वेपमाह पादमे मृष्टिखण्डाद्यम् ॥

“विदिष्टाकारवामुण्डो मकण्डलपुस्तकः ।

श्रेणुदण्डरतावेशः पवित्रकखनित्रकः ॥ १ ॥

छिन्नरूपः क्षिप्तो ग्रह निगदन् कर्णकुण्डलो ।

बहुभिन्नार्थिभिर्बुक्तः समित्पुष्पकुशोदकैः ॥ २ ॥

न हि तत्र वनोपान्त्यप्रदेशे कांविदेकाकिनीं नवर्गाचनमपलां त्रियमकम्माद्-
पश्यन् ॥

(इला)

केयमासीदिति जिज्ञासायामस्याः परिचयमत्र मतभेदेन वक्ष्यामः ।

इयमिला नाब्री राजकुमारी प्रतिष्ठानपुराधिष्ठानुः सुद्युम्नस्य, महाराजस्य ज्येष्ठा भगिन्यासीदिति तावदेके व्याचक्षते ।

तथाहि—पुरा देवल्लोके द्वादशादित्या नाम देवजातिविशेषाः सूर्यापरनाभानः केचिदासन् । तेषु विवस्वान् नामैको देवानां कुलविशेषः प्रसिध्यति स्म । तत्र कस्यचिद्विषस्वतः सूर्यापरनाभः श्राद्धदेवो यमर्धेति द्वौ पुत्रौ बभूवतुः । ब्रह्मणः प्रसादात्तु तयोरयं श्राद्धदेवो मनुर्भवत् । यस्याधिष्ठातृत्वे मानुषी प्रजा ध्रियते । स प्रशास्ता मूलपुरुषो मनुरित्युच्यते । मनुरिति यमस्य मनुष्यप्रजाशासकत्वनियन्धना भवत्याधिकारिकी संज्ञा । यथा चायं मनुर्मनुष्यलोकानामध्यक्ष आसीत् । एवमयं यमोप्यन्यो वैवस्वतः पितृलोकानामधिष्ठाताऽऽसीत् । तथा च परिल्लवधुतौ श्रूयते—“मनुर्वैवस्वतो राजा । तस्य मनुष्या विश आसते इत्यथोत्रिया गृहमेधिन उपसमेता भवन्ति । यमो वैवस्वतो राजा । तस्य पितरो विशः । त इम आसते इति स्थधिरा उपासमेता भवन्ति”—इति ॥ गृहमेधिनाम श्रोत्रिपत्त्वमेव च तदावे ऋषिः पितृदेवतिर्य्यङ्मनुष्यात्मकेषु पञ्चविधमनिवेपु मनुष्याणां लक्षणमासीदित्यप्यनया धृत्यावगम्यते । तेषां च मनुष्याणां लोको भरतखण्डे खल्विरावतीनिर्गमस्थानादक्षिणभूभागः सर्वोऽपि पुरा युगे नियत आसीत् इति पुराणे निर्धार्यते । अयं तु मनुः रुक्तरुदुषु देवल्लोके तदासीत् । अतो मनुष्याणामेषां प्रशासनाय वैवस्वतो मनुस्तस्मिन्नेव मनुष्यलोके राज्यं कर्तुं स्वपुत्रान् प्रस्थापयामास । इत्वाकुः, नृगाः, धृष्टः, शार्व्यातिः, नरिष्यन्तः, प्रांशुः, नाभमेदिष्टः, कर्षदः, पृथग्रः, सुद्युम्नश्चेति दशैते तस्य वैवस्वतस्य श्राद्धदेवस्य मनोः पुत्रा आसन् । इतानामेका कया चेयमिदवाकुतोपि ज्येष्ठासीत् । त इष्टे दश भ्रातरो मानवा विवस्वतः सूर्यस्य पौत्रा इति कृत्वा पयाः मेघ वंशधराः सर्वे सूर्यवंश्याः क्षत्रिया उच्यन्ते । या चेयमिला नाब्री सर्वज्येष्ठा भगिन्याऽऽसीत्, तद्वंशधरा एव तु चन्द्रवंश्याः क्षत्रिया उच्यन्ते इति ऐतिहासिकानां समयो भवति । तेषु सर्वज्येष्ठः खल्वयमिदवाकुः स्वपितुर्मनोः श्राद्धदेवस्य देहत्यागानन्तरं भरतखण्डे समागत्य मनुष्यलोकसंवन्धिनीमिमां पृथ्वीं दशभ्रातृदायानुरोधेन दशधा व्यभजत् । तदुक्तं शिवपुराणोमासंहितायां षट्त्रिंशाध्याये—“प्रविष्टे तु मनौ तात दिवाकरतनुं तदा । दशधा तत्र तत् क्षेत्रमकरोत् पृथिवीं मनुः”—इति । अत्रेदवानुरपि मनुशब्देनाख्यायते।मनुपुत्रत्वात् । श्राद्धदेव एव वा मनुरिदयाकवे दशधा विभागायाश्चापयत् । तदनुसारेणायं दशधा विभज्य प्रधान राजधान्यर्थं गङ्गातः पूर्वस्यां दिशि कंचन भूभागं सर्वतः पूर्वमध्वनाज्ञा प्रस्तुत्य तत्रायोध्यां नाम नगरीं सर्वसमृद्धां रूपसम्पन्नां विनिर्माय तां निजराजधानीं प्रतिष्ठापयामास । मद्रामारतयुद्धकालात् पूर्वाणि प्रायेण सार्द्धद्वादशशतानि (१२५०) वर्षाणामतीत्य संभवत्यस्या अयोध्या नगर्या निर्माणकालः । तन्निर्मातुरिदवाकोयुः

धिष्ठितापेक्ष्यैकपञ्चाशत्तमत्वात् । शतिवर्षशतकस्य च प्रायेण चतुः पुरुषतयोन्मानात् तत्रायोध्यायामयमिन्द्राकुस्तावत् साध्रान्यायाभिषिक्तः सर्वगुणसम्पन्नः सप्त्राडिमां मनुष्यलोकसम्पन्निनोमासमुद्रान्तां पृथ्वीमेकक्षत्रामनुशशास । तस्याऽन्ये कनिष्ठा भ्रातरस्तत्र तत्र प्रान्तदेशेषु माण्डलिकाधिपतित्वेन विभज्य प्रतिष्ठापिता इक्ष्वाकुशा- सनाधीनाः स्वं स्वं राज्यं चक्रुः । तत्राऽयं सर्वकनिष्ठः सुद्युम्नोऽत्र दक्षिणपूर्वस्यां दिशि गयाप्रदेशमारभ्य समुद्रपर्यन्तभूमौ माण्डलिकाधिपतित्वं लेभे । भरतखड्गस्य मध्यभागे तुप्रसिद्धादस्यात् सिन्धुनदापश्चिमदेशे वाहीकनगर्यामयं सुद्युम्नो राजा ऽऽसीदित्यन्ये । अथ भगिन्या इलायाः स्त्रीत्वाद् भागायोग्यत्वेऽपि ज्येष्ठत्वाद् धैवस्व- तप्रियत्वादिक्ष्वाकुप्रभृतानां भ्रातृणामपि तस्यां निरतिशयसीहार्द्यसत्त्वादितरत्रात्ष- दक्ष्या अपि कश्चन भूभागो दायत्वेन परिकल्पितोऽभूत् । तथा चैयमिला प्रतिष्ठान- पुरोत्पलक्षिते भूभागेऽधिष्ठानत्वेनाभिषिक्तासीत् । किंतु इलायाः स्त्रीत्वाद् राज्यप्र- ष्ठाभ्रमतया तत्साहाय्यायेद्वाकोरजुमत्या सर्वकनिष्ठः सुद्युम्नोऽप्यत्र प्रतिष्ठानपुरे नियुक्तोऽभूत् । इलाया एव राज्यसिंहासने प्रतिष्ठितत्वेऽपि सर्वस्वत्र प्रजाशासन- प्रबन्धं सुद्युम्नस्याधिकारे प्रत्यपद्यत । अत एव तु पुराणेतिहासेषु कचिद्विदं प्रतिष्ठा- नपुरं सुद्युम्नस्य राजधानीत्युच्यते । कचिद्वा तस्य इलाया राजधानीति प्रतिहायते तदेतदुभयं समञ्जसं भवति ॥

अथ प्रतिष्ठानपुरास्यानम्—

तविदं प्रतिष्ठानपुरं कुत्रासीदिति चिन्त्यते । तत्र चतुर्धा विभक्तिपद्यन्ते ॥ १ ॥ प्रयागसन्निधावासीदित्येके ॥ २ ॥ दक्षिणदेशे दण्डकारण्ये इलस्य पुरसन्निधावा- सीदिति केचित् ॥ ३ ॥ हस्तिनापुरसन्निधावासीदित्यन्ये ॥ ४ ॥

सिन्धुनदात् पश्चिमप्रान्ते पञ्चकोशप्रदेशे तदासीदिति परे । तेषु प्रयागवादिनस्तावदाहुः—

“राज्यं स कारयामास प्रयागे पृथिवीपतिः ।
उत्तरे आन्धवीतीरे प्रतिष्ठाने मदायशाः ॥”

इति हरिवंशं ग्रन्थादिषु च स्मरणात् प्रयागासन्ने गङ्गाया उत्तरतीरे प्रतिष्ठान- पुरसंनिवेशो लभ्यते ।

यजुर्वेदभाष्ये ८ उपोद्घाते ३ पादे ६६ अ०) उत्तरे यामुने तीरे—इति पाठो दृश्यते ।

लैङ्गेऽपि—

“उत्तरे यमुनातीरे प्रयागे मुनिसंघिते ।
प्रतिष्ठानाधिपः श्रीमान् प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठितः ॥”

इत्येवं पठ्यते । तत्र ज्ञान्द्वीतीरे यमुनाशब्दो लेखकप्रमादादपपाठः । अथवा प्रयागे द्वयोरेवसंगमना जालुधुत्तरस्य यमुनातोऽप्युत्तरत्वं पश्यद्भिरविशेषात्तथोक्तम् । तथा चामाभ्यां ताभ्यामुत्तरत्वस्मरणात् त्रिवेणीसंगमस्थानात् साम्प्रतानुत्तरतः क्वचिदस्य प्रतिष्ठानपुरस्यावस्थानं संमान्यते ।

यत्तु 'प्रयागे प्रतिष्ठाने'—इति सामानाधिकरन्धेन स्मरणात् प्रयागस्यैव प्रतिष्ठानत्वं केचिदाशङ्कन्ते तद् भ्रान्तम् । ययातिचरितं माधव्याः प्रतिष्ठानतः प्रयागे गमनस्मरणात् तयोर्मित्तदेशत्वोपपत्तौ । प्रयागे इति तु सामीप्ये सप्तमी । गङ्गायां घोष इतिचल्लाक्षणिकव्यपदेशा वा ।

अथवा प्रकृते प्रयागशब्दो नैकनगराभिप्रायः प्रयुज्यते । अपि तु नाना नगर-खेटखण्डग्रामसमूहात्मकमण्डलाभिप्रायो द्रष्टव्यः । राजशासनानुरोधेन प्रकल्पिते प्रयागमण्डले प्रतिष्ठानस्याप्यन्तर्भूततया प्रयागे प्रतिष्ठानव्यवहारोऽपि साधुपपद्यते । मण्डलसदृशभावश्चेतत् प्रयागसंबन्धेनोक्तः । पाश्चात्तीयस्यैकव्यवहारोऽध्याये"—

“प्रयागं तु विशेषेण स्वयं रक्षति यासवः ।

मण्डलं रक्षति हरिर्द्वैप्यं सह सुसंमतम्” ॥

इति, तथा च बहुविस्तृत संनिवेशस्य प्रयागस्य नाना विभागात्मकतया मुख्य-प्रयागनगरात्सोमाप्रान्तवर्तिनोऽस्य प्रतिष्ठानस्य प्रयागनगरमित्येवं प्रयागमण्डलान्तर्गतत्वं चेत्पुनरप्यपि व्यवहारः शक्यते कर्तुम् ।

अथाऽन्ये कंचिद् विशेषमप्यत्रावक्षते । तथाहि त्रिविधं प्रयागं शिष्यते । मण्डलात्मकं नगरात्मकं ग्रहक्षेत्रात्मकं च । तत्र प्रयागनगरात् पूर्यतः कुण्डत्रयोपेतं यहवेदीस्थानं ग्रहक्षेत्रं नाम प्रयागं भवति । तन्मुख्यः तत्संबन्धेनैव नगरं प्रयागं तत्संबन्धेन च मण्डलमपि प्रयागं भवतीति द्रष्टव्यम् । यत्रेदानीं गङ्गाप्रवाहो दृश्यते । ततः किञ्चिदुत्तरेण पुरात्वे गङ्गा प्रवहतिरम् । तस्या घर्तमानप्रवाहस्थाने पुरापुरो कुण्डत्रयोपेता ग्रहणो यहवेदी विनिर्मिताऽऽसीत् । तदात्वे ग्रहणा प्रकृष्टं धार्मिकवर्ता दूरदूरे पञ्चवेद्यो व्यधीयतः—

“प्रयागो मध्यमा वेदिः पूर्वा वेदिर्गङ्गाशिरः ।

विरजा दक्षिणा वेदिरन्तफालदायिनी ॥ १ ॥

प्रतीर्वा पुष्करा वेदिलिभिः कुण्डैरलंकृता ।

समन्तपञ्चके तूक्ता वेदिरेवोत्तप तया ॥ २ ॥

आसमन्ताघाजनानि पञ्च पञ्च च सर्वतः ।

समन्तपञ्चकं नाम धर्मस्थानमनुत्तमम् ॥ ३ ॥

इति (वा. २२ अ०) घामनपुराणे ध्याविशेषाध्याये तदुक्तेः । समन्तपञ्चकं कुक्षेत्रम् । वेद्या हि चैतानिकव्यवस्थान्धिनः सर्गाः आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नि-

संयोगात् कुण्डत्रययुक्ता भवन्ति । तेनैतस्यां मध्यमायामपि चेदां कुण्डत्रयमासीत् ।
कालान्तरे गङ्गाया तत्कुण्डत्रयमाक्रम्य तन्मध्यभागेण प्रवाहः भवति इति नेदानोन्तानि
स्पष्टं दृश्यन्ते । तथा चाकं पात्रे (३ स्वर्गं स्व० ३६ अ०)

“तत्र त्रीण्यपि कुण्डानि तयोर्मध्येन जाह्नवी ।
प्रयागात् समतिक्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ॥ १ ॥
तपनस्य सुता तत्र त्रिषु लोकेषु विद्युता ।
यमुना गङ्गाया सादं सङ्गता लोकपाविनी ॥ २ ॥

एतन् द्वयोः कुण्डयोरुपरि गङ्गायमुनयोः सङ्गम उच्यते । एतीयन्तु
सरस्वतीकुण्डमिदानीमपि पृथगेव दृश्यते । तद्विषयं कुण्डत्रयोपेन महाविद्यात्मक
प्रयागं त्रिवेणासङ्गमस्थानस्थितं गृध्रमिति सिद्धम् । तदेव ब्रह्मणो देवयजनक्षेत्र-
त्वाद् ब्रह्मक्षेत्रं नामोपपद्यते । तस्य च ब्रह्मक्षेत्रप्रयागस्य नगरप्रयागं पश्चिमसीमा
भवति । कम्बलाभ्यतर्तीर्षं दक्षिणसीमा प्रतिष्ठान्तु पूर्वसीमा । तदुक्तम्—पार्श्वे
तृतीयवर्ण्डकचतुर्वारिशाध्यायं (३ । ४१ ।)

“आ प्रयागात् प्रतिष्ठानात् धन्वकी घातुकीदृशत् ।
कम्बलाभ्यतरो नार्गी नागाश्च बहुमूलिकाः ॥ १ ॥
एतत् प्रजापतिक्षेत्रं त्रिषु लोकेषु विद्युतम्” ॥ इति ॥

अत्र घातुकीदृशस्य भोगवतीति नामान्तरम् । “ततो भागवती नाम घातुके-
लीर्षमुत्तमम्” ॥ इति पात्राक्तेः ।

तेन प्रयागतोर्ध्वप्रतिष्ठानतीर्थभोगवतीतीर्थकम्बलाभ्यतर्तोर्ध्वधनुःसीमावद्वा
नेदिप्रयागः प्रदर्शितो भवति । तत्र कम्बलाभ्यतर्तस्य दक्षिणदिग्वर्तित्वं श्रान्तम्
कीर्णं सप्तत्रिंशत्पात्रे—

“कम्बलाभ्यतर्ती नार्गी यमुनावक्षिणे तटे ।
पूर्वपाथ्ये तु गङ्गायाखिलांशे रयातिमाश्रुप ॥
अथटः सर्वसामुद्रः प्रतिष्ठानं च विद्युतम् ॥ २ ॥
उत्तरेण प्रतिष्ठानं भागीरथ्यास्तु सन्वतः ।
हंसप्रपतनं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविद्युतम् ॥ इति ॥

एषा च प्रतिष्ठानादीनामभिधिर्मात्रायं द्रष्टव्यम्, ननु मयोदासीमाश्रयम् ।

“प्रयागे सुप्रतिष्ठानं कम्बलाभ्यतर्तपुर्वा ।
तीर्थं भोगवतीर्ध्वं त्रैलोक्यं प्रजापतेः ॥

इति पात्रे तेषां चेदीशरीरान्तर्गतत्वेनोपपादनात् । तस्मान्नगदप्रयागमित्रस्याप्ये-
तस्य प्रतिष्ठानस्य चेदीशप्रयागेकदेशत्वान्मण्डलप्रयागेकदेशत्वाच्च प्रयागशब्देन व्यपदेशो
न विरुध्यते । तेन प्रयागे गमनञ्च माधव्याः सङ्गच्छते ।

ननु पादमे—ऊनचत्थारिंशाध्याये—

“प्रयागं सर्वतीर्थेभ्यः प्रभावेणाधिकं प्रभो ।

ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिपुलोकेषु भारत” ॥

इति प्रयागप्रशंसासमुपक्रम्य—

“एधमेधा महामाग प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठिता ।

तीर्थयात्रा महा पुण्या सर्वपापप्रमोचनी” ॥

इदेषं प्रतिष्ठाने तदुपसंहारात् प्रयागप्रतिष्ठानयोरैक्यं प्राप्नोति । तत्कथं प्रति-
ष्ठानस्यैकदेशत्वमाख्यायते इति चेत्, अत्राच्यते—इह हि नानातीर्थव्यूहात्मकं
प्रयागसम्पन्निधन्यास्तीर्थयात्रायाः प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठा निर्दिश्यते । प्रयागाश्रितेषु सर्वेषु
तीर्थेषु गत्या सर्वान्ते प्रतिष्ठानं गच्छेत् । तत्र गतस्य प्रयागयात्रा सम्पूर्णा सम्पद्यते
इत्यभिप्रायः । तेन प्रतिष्ठानस्य प्रयागेकदेशत्वे सिद्धेऽपि सर्वथा प्रयागप्रतिष्ठानयो-
रैक्यमुपक्षेप्तुं न शक्यते । पूर्वोक्तानेकवचनैस्तथोर्मेदस्योपपादितत्वात् । नन्येव
मपि पूर्वं त्रिवेणीसंगमस्थानादुत्तरतः प्रतिष्ठानपुरसंक्षेपेण प्रतिष्ठातः ।

अयेदानीं प्रतिष्ठानस्य पूर्वसीमात्वमाख्यायते तद्विबुद्धमिति चेन्न ।
जाह्नव्या—उत्तरतीरे सन्निविष्टस्यैव प्रतिष्ठानस्य जाह्नव्याः पूर्वदिग्बर्तिगोपपत्तेः ।
तथाहि—‘उत्तरे जाह्नवीतीरे’—इत्यत्रात्तरशब्दो वामदिक्परः त्रिवेणीसंगमस्थाने
गंगाया दक्षिणपार्श्वे पश्चिमादागतया यमुनया सह संगन्तुमियं गंगादक्षिणाभि-
मुखी कथं चित् भूत्वा पश्चात् किञ्चित् पश्चिमघाहिनी भवति । तत्रैतस्यां
प्राच्यामेव तदुत्तरं कुलं सम्पद्यते । तस्मादक्षिणामिमुखप्रवणायाः गङ्गायाः प्राच्यां
व्रिंशि नाति दूरं प्रतिष्ठानपुरमासीदिति सिद्धम् । तत्र त्रिवेणीसङ्गमस्थानादुत्तर-
स्यामेव दिग्गुपपद्यते इति न केषांचिद्वचनानां विरोधः सम्भवति । यत्तु
इदानीन्तनाः केचन विद्वांसो विद्वन्नाम्ना प्रसिद्धं नगरं प्रतिष्ठानपुरमाहुः तदसत् ।
तस्य पुरात्वे पार्थिवप्रती नाम्ना प्रसिद्धतया प्रतिष्ठानत्वासम्भवात्—इति दिक् ।

इत्थं च सर्वथा भरतखण्डस्य मध्यभागे प्रतिष्ठानसत्ता निर्विवादं लभ्यते ।
अत एव पयातिर्नाड्यः प्रतिष्ठानाधिष्ठाता स्वपुत्रं पूरुं प्रतिष्ठानेऽभ्यासनं प्रतिष्ठाप-
यन् स्पष्टमाचष्टे ।

“गंगायमुनयोरमध्ये कृत्स्नोऽयं विषयस्तव । मध्ये पृथिव्यास्तं राजा भ्रात-
रोऽन्याधिपास्तव इति (मात्स्ये ३६ अ०) । अन्या अपि ते देशा भ्रातृणमिथं
विभज्यन्ते । यथोक्तं धैष्णवे—

“दिशि दक्षिणपूर्वस्यां तुर्वसुं च समादिशत् ।
प्रतीच्याञ्च तथाद्रुहं दक्षिणायां ततो यदुम् ॥
उदीच्यां च तथैवानु कृत्वा मण्डलिनो नृपान् ।
सर्वपृथ्वीपतिं पूरुं मोऽभिमिष्य वनं ययौ ॥ इति ॥

लंके यथा—

“सप्तद्वीपां ययातिस्तु जित्वा पृथ्वीं सप्तागराम् ।
व्यमजत्त्रिधा राज्यं पुत्रेभ्यो नाहुपस्तदा ॥ १ ॥
अभिमिष्य ततो राज्ये पूरुं ससुतमात्मनः ।
दिशि दक्षिणपूर्वस्यां तुर्वसुं पुत्रमादिशत् ॥ २ ॥
दक्षिणायामथो राजा यदु ज्येष्ठं न्ययेज्यत् ।
प्रतीच्यामुत्तरस्यां च द्रुहं चानु च तानुमी ॥ ३ ॥ इति ॥

अत्र मध्यराज्यं पूर्ये, दक्षिणपूर्वराज्यं देवपानीपुत्राभ्यां, पश्चिमोत्तरराज्यन्तु
शर्मिष्ठापुत्राभ्यामित्येवंप्रकारेण पुत्रेभ्यस्त्रेधा राज्यविभागो द्रष्टव्यः । अथवा व्यमजत्
पञ्चधा राज्यमिति द्रुपदस्याने लेखदोषात् त्रिधादानः पश्यते सोपपादः ।

“सप्तद्वीपां ययातिस्तु जित्वा पृथ्वीं सप्तागराम् ।
व्यमजत् पञ्चधा राजा पुत्रेभ्यो नाहुपस्तदा ॥ १ ॥
अभिमिष्य ततः पूरुं न राज्ये सुतमात्मनः ।
दिशि दक्षिणपूर्वस्यां तुर्वसुन्तु न्ययेज्यत् ॥ २ ॥
दक्षिणापरतो राजा यदु ज्येष्ठं न्ययेज्यत् ।
प्रतीच्यामुत्तरस्यां च द्रुहं चानु च तानुमी ॥ ३ ॥

इत्येवं ग्रन्थाष्टे रूपं पञ्चशब्दोत्प्लेखान्; तर्धवीचित्याय । तथा च गङ्गायमु-
न्नात्तरालदेशाधिष्ठानुरस्य पुरोत्पद्यं प्रयागासन्ने प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठानं संमान्यने,
नत्ययत्र ॥

यत्तु पञ्चकोशप्रदेशे पुष्कलावतीसन्निधाने इतिनापुरसन्निधाने वा प्रतिष्ठान-
मासीदिति केचिद्वाहुः तदेतन् परास्तम् । पुष्कलावत्यास्तावद् गान्धारदेशे सन्नि-
धिष्ठतया प्रतीचीदेशत्वेऽपि मध्यदेशाव्यामावान् । पूरुमहाराजाय तु मध्यदेशराज्यं
दत्तमित्यप्यस्य प्रतिष्ठानेन मध्यप्रदेशो भवितव्यं, न प्रतीचीदेशो । तत्रद्रुहो राज्यसन्नि-
देशस्याप्यातपान् । यत्तु गान्धारदेशस्य मध्यदेशं प्रकृत्य ततः प्रतीच्यां द्रुह-
राज्यसन्निवेशः प्रकृत्यतामिति पक्षिद् प्रयान् । तत्सुष्ठम् । द्रुह्यंराज्यसम्पन्नैय
गान्धारदेशस्य नामकरणान् तस्य द्रुह्यदेशाव्यावयमान् ॥

तथादि—द्रुहोर्हं पुत्री सेतुनेन यभूयतुः । भेतोः शरणावासीन् । तस्य
गान्धार—इति मास्येऽष्टचक्रादिशो व्याख्यातम् ॥

“द्रुणोस्तु तनयौ शूरौ सेतुः केतुस्तथैव न ।
सेतुपुत्रः शरद्व्रास्तु गान्धारस्तस्य चात्मजः ॥ १ ॥
स्यायने यस्य नास्तीऽसौ गान्धारविषयो महान् ॥”

इति—शरद्व्रातोऽङ्गारसेतुरिति नामान्तरम् । तथा चोक्तम् हरिवंशे—

“द्रुणोस्तु तनयौ राजन् यमुसेतुश्च पार्थिवः ।
अङ्गारसेतुस्तत्पुत्रो भूतां पतिरुच्यते ॥
अङ्गारस्य तु दायादो गान्धारो नाम भारत ।
स्यायते यस्य नास्तीऽसौ गान्धारविषयो महान् ॥२॥ इति (१ । ३२)

तद्विषयं गान्धारस्य द्रुणदेशाद्ये निर्णयति यस्मात् प्रदेशादस्य प्रतीयत्यर्थं तस्मिन्मध्यमे गङ्गायमुनात्तराले प्रदेशे प्रतिष्ठानं सम्मात्र्यते, न तु पञ्चकोशप्रदेशे ।

अपिच दुष्यन्तमागता शकुन्तला दुष्यन्तस्य पृथ्वीलोकवासित्वमाख्यायान्तरिक्षचारित्वं प्रत्याचष्टे ।

“क्षितावदसि राजेन्द्र अन्तरिक्षे चराम्यहम् ।

आवयोरन्तरं पश्य मेरुसर्पपयोरिव ॥” (महाभा० आदि० ७५) इति ।

यदि दुष्यन्तनगरं गजसाहयं प्रतिष्ठानं वा पञ्चकोशस्थाने संनिविष्टमभविष्यत्, तदाम्तरिक्षचारिणां गन्धर्वाणां विषयेषु संनिविष्टस्य तस्यान्तरिक्षान्तर्गतत्वापत्तौ दुष्यन्तस्याभ्यन्तरिक्षचारितया तदन्तरोपपादनसङ्गतं स्यात् । तस्मात् प्रयागस्थाने प्रतिष्ठानं न पञ्चकोशस्थाने, इति सिद्धम् ॥

एवं हस्तिनापुरसन्निधानेऽपि प्रतिष्ठानं नैवासीत् । तस्य गङ्गायमुनान्तरालवर्ति-
त्येऽप्युत्तरदेशतया मध्यदेशत्याभावात् । अपि च हस्तिनापुरं तावत् कुरुमहाराजस्य वृद्धप्रपितामहेन हस्तिना राज्ञा विनिर्मितमित्याहुर्ऐतिहासिकाः ॥

यथोक्तम्—मांस्ये पञ्चादो (५०)

“बृहत् क्षत्रस्य दायादो हस्तिनामा यभूव ह ।

नेनेदं निर्मितं पूर्वं पुरं तु गजसाहयम् ॥” इति ॥

तद्विषयं हस्तिना निर्मितेऽपि हस्तिनापुरे हस्तिनस्तत्रावस्थानं नासीत् ।
हस्तिप्रगौत्रस्य संवरणस्य प्रतिष्ठानेऽवस्थानस्मरणात् ॥

तथाहि—चामनपुराणैकविंशोऽध्याये संवरणस्य वैभ्राजवने तपतीदर्शनात्
कामानुरस्य प्रतिष्ठानं गमनं स्मर्यते—

“सोमवशोऽवभयो राजा ऋक्षा नाम महाबलः ।
कृतस्यादौ समभयद् ऋक्षात्संवरणोऽभवत् ॥ १ ॥
स चाप्यारुह्य तुरगं प्रतिष्ठानं पुरोत्तमम् ।
गतस्तु मेरुशिखरं कामचारी यथामरः ॥ २ ॥ इति ॥

अपि च भविष्योत्तरे संवरणाय राक्षे सनत्कोकं कोटिहोमविधान
भीकृणः प्राह—

“राजा संवरणं पूर्वं प्रतिष्ठाने पुरोत्तमे ।
बभूव स महाभाग शस्त्रास्त्रकुशलो यवी ॥”

इत्यादिना । विधानपारिजाते द्वितीयस्तत्रोऽप्येतदुक्तम् । तेनास्य राक्ष-
संवरणस्य प्रतिष्ठानपुरवासित्वं विज्ञायते । तस्य पुत्रस्तु कुर्वाणं हस्तिनापुरप्रान्तं सर्व-
स्ववशे कृत्वा कुरुनाहलनात्ता कुरुक्षेत्रनात्ता च प्रसिद्धं कारयामास । स एव च
पूर्वां राजधानीं परित्यज्येदं हस्तिनापुरं राजधानीत्वेन प्रकल्पयामासेत्याहु-
रिति-
हासिकाः । यथोक्तं मात्स्ये पञ्चाशे (५०)

“ऋक्षात् संवरणो जशे कुरु, संवरणात् तत् ।
यः प्रयागमतिक्रम्य कुरुक्षेत्रमकल्पयत् ॥ १ ॥
गङ्गापङ्कते तस्मिन्नगरे नागसाहचरे ।
त्यक्त्वा विषभुर्नगरं कौशाम्ब्यां नु निवत्स्यति” ॥ २ ॥

इति । तेन पूरुरवसमारभ्य संवरणान्ता, पीरवा प्रयागे राज्यं चक्रुः ।
कुमारभ्याधिसीमं हृत्मान्ता, कौरवा हस्तिनापुरे राज्यं चक्रुः । विवशुं तयारभ्य
क्षेमकान्ता कौरवा, कौशाम्ब्यां राज्यं चक्रुरित्येवं त्रिधा कृत्वा पीरवचंश्यानां
राज्ञामिमास्तिन्नो राजधान्याऽवधार्यन्ते । इत्थं च प्रतिष्ठानाधिष्ठातुं संवरणस्य
पुरेण कुरुणा प्रयागपरित्यागेन हस्तिनापुरस्य राजधानीकरणात् प्रयागस्यैव
प्रतिष्ठानं लभ्यते, नतु हस्तिनापुरस्येति सिद्धम् ।

सैषा प्रथमा प्रतिपत्तिराख्याता ॥ १ ॥

दण्डकारण्ययादिनस्तथाह—

“प्राप्य पुंस्त्यं स सुद्युम्न परं हर्षमुपागतः ।
महाम्युदयसिद्धधर्ममथमेधं वकार स ॥ १ ॥
चतुरर्धं यत्नं राज्यं दण्डकेऽस्थापयत् तदा ।
इत्थं पुरनात्ता नु विख्यातं तद्विलापुत्रम् ॥ २ ॥
यिनताभ्यं पुंस्त्यजातं तत्र राज्येऽभिषिच्य स ।
प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठाप्य तमैलं धनमापयौ ॥ ३ ॥

इति ब्राह्मण्यचनाय दण्डकनाम्ना सुप्रसिद्ध दक्षिणात्यप्रदेशे सुघुप्तस्य
बायप्रान्तं राष्ट्रमासीत् । अत एव तद्राष्ट्रं सुघुप्तः स्वपुत्रेभ्यो विनताभ्यगयात्कलेभ्यः
पुकरवसे च विभज्य दत्तवान् ।

“उत्कलस्योत्कलं राष्ट्रं गयराष्ट्रं गयापुरी ।

तथैव विनताभ्यस्य राष्ट्रेऽभूत् पश्चिमे स्थितिः ॥ १ ॥

इति स्मरणात् । तत्र मगधोत्कलाभ्यां पांड्यमे प्रदेशे इलस्य पुरं नाम नगरं
निर्माय तत्र विनताभ्रमभिपिच्य तत्सन्निधाने प्रतिष्ठानं नामान्यनगरं प्रतिष्ठापितं
तत्र च पुकरवसं नामैलं प्रतिष्ठाप्य सुघुप्तो वनं जगामेत्यर्थो विज्ञायते । एतदेव
सत्यं प्रतीयते । तथा हि स्त्रीत्ये पुकरवसः पुंस्त्वे तु विनताभ्यगयोत्कलानां
स्मरणाच्चतुर्षु सुघुप्तपुत्रेषु सत्सु विनताभ्यादीनामिह पूर्वदक्षिणदेशे इलस्यपुरगयो-
त्कलनाम्न्यो जगम्यो दीयमानाः स्युः । पुकरवसस्तु मगधवर्देशेऽतिदूरे प्रतिष्ठानपुरं
दत्तं स्यादिति न समञ्जसमवकल्पते । तस्मादिलस्य पुरसंनिहितं दक्षिणात्यं
प्रतिष्ठानपुरमेवास्य पुकरवसो राजधानीनगरं स्यादिति युक्तमुपपत्त्यामः । प्रसिध्यत-
इवेति द्वे नगरे अद्यापि दक्षिणापथे—इलस्य पुरं च प्रतिष्ठानं चेति । तत्तुलं जिनप्रम-
सुरि विरचिते तीर्थकल्पे—इह भारते धर्मे दक्षिणखण्डे महाराष्ट्रदेशावतंसभूतं श्री
मत्प्रतिष्ठानं नाम पत्तनं विद्यते इति । तच्च पयठण (पैठण) इति लोके प्रसिद्धम् ।
मगधवर्देशे हस्तिनापुरग्रामे मयागस्थाने च प्रतिष्ठानपुरमप्रसिद्धमिति दिक् ॥ सैषा-
द्वितीया प्रतिपत्तिराख्याता ॥ ३ ॥

अथ हस्तिनापुरवादिनः प्राहुः । सार्द्धद्विमिते पूर्वदेशान्तरे किञ्चिदधिकोनविंश-
दशान्ते (२६ । १) च संनिविष्टमिदं तावद्वर्तितानापुरं केन विनिर्मितमित्यत्र
मतच्चतुष्टयं भवति । कुरणा हस्तिना गुरूणा पुकरवसा चेति । तत्रैते गुरुहस्तिकुर
वस्त्राप्रोऽप्युक्तोत्तरविशेषप्राज्यधीसमर्पकत्वेनैतन्नगरपरिष्कारकर्तार एवासन् ।
नगरनिर्माता तु सर्वादौ पुकरवा एवासीदिति सिद्धान्तः । यत्तु कुरवर्यं प्रयागपरि-
त्यागेन हस्तिनापुरे निवासं स्वके इत्याहुः । तस्य कुरुसमये सर्वथा प्रतिष्ठानराज-
धान्या निःशेषविध्वंसोऽभूदित्यत्र तात्पर्यम् । अत एव तत्कुरोरुत्तरैषां प्रतिष्ठानेन
सह सम्बन्धो न स्मर्यते । अथ यत्पुनरिदं नगरं हस्तिना महाराजेन प्रतिष्ठापित-
मित्येतिहासिका । केचिदाहुः, तदपि भ्रान्तिमात्रम् । हस्तिनः प्रशंसा वा । हस्ति-
नोऽप्यतितरां पूर्वस्मिन् कालेऽस्य नगरस्य विद्यमानत्वात् । तथाहि—हस्तिनो
बृहस्पतितामहस्य शकुन्तलागर्मजातस्य दीप्यन्तेर्मरुतस्य हस्तिनापुरे मात्रा सहागमनं
स्मर्यते । यथोक्तं महामारते आदिपर्वणि शकुन्तलोपाख्याने—

“तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे प्रतिष्ठानं महौजसः ।

शकुन्तलां पुरस्तस्य सपुत्रां गजसङ्घयम् ॥ १ ॥

आजगाम ततः सुभ्रूदुप्यन्तं विदिताद् यनात् ।

सह वैमैत्र पुत्रेण ब्राह्मणस्यमतेजसा ॥ २ ॥

इति । एनेन दुष्यन्तस्य हस्तिनापुरवासित्वमर्द्धा विज्ञायते । तथा च दुष्यन्ता-
दपि प्राचीनेन केनचिद् राज्ञा हस्तिनापुरं प्रतिष्ठापितमिति प्राप्नोति । तत्र केचिद्वाहुः
पुरुषेदं प्रतिष्ठापितमिति । तथाहि । ययातिपुत्रस्य प्रतिष्ठानपुराधिष्ठातुः पुरोहो
भाष्ये आस्ताम्—पौष्टिः कौशल्या चेति । तनेयं पौष्टी ज्येष्ठा प्रवराऽतिप्रिया
स्वाधीनपतिका चासीत् । कौशल्या त्वपरा सुमधुरप्रकृतिः कनिष्ठाऽऽसीत् ।
किन्तु सन्तानोत्पत्तौ कौशल्यागर्भजो जनमेजयः सर्वज्येष्ठः सर्वगुणसंपन्नोऽतितपो
राज्ञः प्रियोप्यासीत् तस्मै राज्यं दातुमिच्छतापि राज्ञा मातृतो ज्येष्ठमनुकूलं
प्रवीरय राज्यं देयं न जनमेजयायेति पीष्टीदुराग्रहेण वशवर्तिना सता प्रतिष्ठान-
पुरासनं पीष्टेयायैव संपर्पितम् । ततो विरक्तचित्तो जनमेजयः स्वमनोविनोदाय
मृगायाध्याजेन हिमवतदेशमाजगाम । तत्र गङ्गाया दक्षिणे तीरे हिमालयवनोपान्तात्
परिवृष्टमाणानां हस्तिनां संप्रहालयः कञ्चिदासीत् । तत्र कौतुकादागतस्य
जनमेजयस्य हस्तिन-शान्ते मनःप्रति दृष्ट्वा तद्विहायार्थं तमेव हस्तिप्रानं हस्तिनां
पुरमित्याप्याय नगररूपेण स पुरुः परिणमयामास । तदेव हस्तिनां पुरं कालेन
हस्तिनापुरं हस्तिनपुरं नागपुरं नागसाहच्यं गजसाहचरमित्यादिभिः शार्ङ्गव्यपदि-
श्यतेस्म । अर्पितहस्तिनापुरं राजधानीत्वेन प्रकल्प्य तत्रायं जनमेजयस्तनुजः
प्राचीत्वतो वा पितुः पुरोरनुग्रहेण राज्यसिंहासने प्रतिष्ठापितोऽभूत् । तदारभ्य
प्रवीरवंशधराः प्रतिष्ठाने, जनमेजयवंशधरास्तु हस्तिनापुरे विमग्न्य राज्यं चक्रुः ।
अत एव जनमेजयादयस्तनस्य चतुर्दशस्य दुष्कृतस्यापि हस्तिनापुरेऽयस्थानमुप-
घने । यत्तु दुष्यन्तादप्ययस्तनस्य नवमस्य जनमेजयवंशधरस्य राज्ञः संवरणस्य
प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठानं स्मर्यते । नैतावता प्रतिष्ठानस्य प्रधानराजधानीत्वमास्पेयम् ।
अचिरेणैव कालेन पीष्टेयानां घंशविच्छेदात् प्रतिष्ठानराज्यस्यापि जनमेजयवंश-
धराशतैर्वसिद्धौ जनमेजयवंशधरानां तत्रापि यथेच्छमयस्थानेऽपि हस्तिनापुरस्यैव
प्रधानराजधानीत्वेनाभिप्रेतवादिता ।

अत्रेदमुच्यते । जनमेजयेन हस्तिनापुरं विनिर्मितमित्यर्थस्तावत् प्रामाणिक-
मतीयते जनमेजयादपि पूर्वेषां पुरुषयातिप्रभृतीनां हस्तिनापुरेऽयस्थानस्मरणात् ।
पीरुवसस्याधोनागपुरेऽयस्थितस्य संनिधौ नद्वयस्य सदारस्य गङ्गाभाष्यानाञ्च ।
यथोक्तं पाद्ये (२।१।७।२)

“वेन्द्रेणापि स दिव्येन स्थन्दनेन धरेण च ।

नागाह्वयं पुरं प्राप्तः सर्वशोभासमन्वितम् ॥ १ ॥ इति ॥

न चायुनैव नागपुरं विनिर्मितमित्यर्थः कचिदुपलभ्यते । तस्मात् ततोऽपि
पूर्वस्य पुरवत्स, कालेऽप्यस्य हस्तिनापुरस्य सत्ता गम्यते । हस्तिनापुरावातिदूरे
गङ्गाधाराखनखलयोः समीपवर्तिनि पुच्छामनि वस्तिमग्निं पर्वने पुरवत्स उपपत्तेः ।
तथाहि महामारुते घनपर्वणि नवतितमेऽध्याये उद्गीष्यपुण्यभूमिधर्षणमसंगे गङ्गा-
धाराकनकज साभिध्येन पुरवर्षनः स्मर्यते—

“विभेद तरसा गङ्गा गङ्गाद्वारं युधिष्ठिर ।

सन्तकुमार कौरव्य पुण्यं कनखलं तथा ॥

- पर्यंतश्च पुरर्नाम यत्र जात पुरुरवा ” ॥ इति ॥

तेन स्वजन्मभूम्यां नातिदूरे दक्षिणतः स्वरजधानो हस्तिनापुरीं निर्माय तत्र तदवस्थानं सामञ्जस्येनोपपद्यते । तथा च पुरुरवसमारभ्यापि सीमदृष्ट्यपर्यन्तानां पटपञ्चाशत् पुरपाणामिदं हस्तिनापुरमेव राजधान्यासीदिति प्राप्नोति । एवं स्थिते प्रतिष्ठानपुरस्य राजधानीत्वसमर्पकाणि सर्वाणि वचनानि व्याकुप्यन्ते । एकैकस्य विदुरदेशान्तरेण राजधानीद्वयानुपपत्तेः । तस्मादहस्तिनापुरमेवेदं प्रतिष्ठानपदवाच्यं स्यात् इत्यभ्युपगम्यन्ताम् । अथवास्तु भिन्नं भिन्नं पुरद्वयम् । अर्थात् हस्तिनापुरस्य सन्निधाने प्रतिष्ठानपुरसन्निवेशोऽभ्युपगम्यन्तम् । तत्र हस्तिनापुरराजतः पूर्वं प्रतिष्ठानस्यैव प्राधान्यमासीत् हस्तिनापुरं तूपनिवेशमात्रं राक्षो विहारं स्थानं संभाव्यते । अथ कालेन राक्षसध्वनिवासानुरोधेन हस्तिनापुरराजेन साधुसंस्कृतं परिष्कृतं चेदं हस्तिनापुरं प्रधानराजधानीरूपेण परिणतं अभूत् ।

प्रतिष्ठानं त्वप्रतिष्ठितं भूत्वा क्रमेण कुरुसमीपे सर्वथा चित्तप्रवेशाभूदिति विज्ञायते, महाभारतयुद्धकाले तस्य राजकीयोपनिवेशतया कुत्राप्यनुल्लेखात् । पुरावे तु प्रतिष्ठानपुरस्यैव राजधानीत्वेऽपि तत्रत्यानां महाराजानां मनोविनोदनार्थं चिराय नागपुरेऽप्यवस्थानसंभवात् तत्रैवायममहाराजसमीपे नहुपस्य दुष्यन्तसमीपे भरतस्य धागमनं सामञ्जस्येनाप पद्यते हस्तिनापुरसन्निहितस्य प्रतिष्ठानस्यासत्त्वात् तदतिवादेव च तत्समीपवर्तिनि हिमवत्प्रदेशे चेत्रस्थवनशरवणकुमारयनादौ सुद्युम्नादीनां प्रतिष्ठानपुराधिष्ठातृणां महाराजानां भूयसा मृगयाविहारार्थं यातायातं संभाव्यते । अथ पुरावे बाहुदानदीतीरे शङ्खलिखितयोरश्रमद्वयमासीत् । तत्र मिथिलापूर्वस्थाया कौशिक्या पूर्वतो वा बधूसरा नाम नदी बहते ततोऽपि प्राच्यामनतिदूरे बाहुदान्यासीदिति केचिदाहु । वस्तुतस्तु हिमालयात्तिष्ठता भूमिला नाम्ना वृद्धराती नाम्ना वा नदी काचिदवधप्रदेशे प्रवहति । सा पुरावे बाहुदाना नाम्ना प्रसिद्धासीदिति तर्कयति । तत्कूलस्थस्य लिखितमुने सुद्युम्नसमीपे दण्डधारणार्थं गमनमैतिहासिकैः स्मर्यते । तदप्यत एव साधूपपद्यते । ये तु गान्धाऋदेशे पुष्कलावतीस्थाने प्रतिष्ठानपुरं सम्भावयन्ति तेषामेतद्विरुद्धम् । पुष्कलावत्या अतिदूरे सन्निविष्टतया समीपवर्तिनो नपतीन् विहाय तत्र सुद्युम्नसमीपे लिखितानुधावनस्य निर्हेतुकत्वापत्तेः । तस्मात् हस्तिनापुरमेवेदं प्रतिष्ठानपुरं तत्समीपे वा कचिदासीत् प्रतिष्ठानपुरमित्यभिसंदेहः ।

यत्तु हस्तिनापुरसन्निहितस्य प्रतिष्ठानस्य मध्यदेशत्वं नोपपद्यते-इत्याहु-
तत्तुच्छम् । गंगाधमुनातरावर्तिनः सर्वस्यापि प्रदेशस्य प्रकृते मध्यदेशत्वविषयक्षणादप्यतः । श्रूयते चैतरेयकथितौ पुरायणेऽप्यस्य कुरुपंचालदेशस्य मध्यदेशत्वम् । “प्राच्या दिशि ये के च नौच्यानां राजानो येऽप्राच्यानाम् । उदीच्या

दिशि ये के च परेण हिमवन्तं जनपदा उत्तरकुरवः उत्तरमद्राः । भ्रघायां मध्य-
मायां प्रतिष्ठामां दिशि ये, के च कुरुपंचालानां राजानः स्ववशीशीनराणाम् ।
राज्यायैव तेऽभियिच्यन्ते, (ऐ० ८ । ३ । २) इति मात्स्ये चतुर्दशशताध्याये भुवनकोशो-
ऽप्येवं कुरुपञ्चालदेशस्य मध्यदेशत्वमाश्रयात् । तास्वमे कुरुपञ्चालाः शाल्याश्चैव
सजांगलाः—इत्युपक्रम्य—‘मध्यदेशा जनपदाः प्रायशः परिकीर्तिताः’—इत्युपसंहारात् ।
भार्कण्डेयकौमादिष्वपि तत्तथैवाभ्युपगम्यते । तदनुसारेण वृहत्संहितायामपि
भारतवर्षीयकूर्मविभागप्रकरणे—‘गजाह्वयद्वेतिमध्यमिदम्’—(वृ० सं०, १४ अ०)—
इति यद्वक्ष्य हस्तिनापुरस्य मध्यदेशत्वमभिप्रेति ।

यत्तत्तरस्यां मनचे राज्यं पित्रा दत्तं तदिदं गंगायमुनाभ्यां साम्येनो-
त्तरवर्तिनि हिमालयप्रान्ते ऋचिदाम्नीदिति न भ्रमित्यन् । “प्रतीच्यामुत्तरस्यां
च द्रुक्षुं चानुं च तालुभौ”—इत्येवं सहैव तयोर्विनियोगेन सहयोगे-तापर्व्या-
वधारणाम् । द्रुक्षुराज्यत एवोत्तरवर्तिनि देशोऽनुराज्यमनापगमात् । प्रयागादुत्तर-
वर्तिनि हिमवत्प्रदेशे त्वनोः स्वराज्यं नैवेप्यते । तद्वंशधराणां म्लेच्छप्राप्य-
स्मरणादिमालयदक्षिणप्रांतीयभूमिकासु तु म्लेच्छराज्यविस्तारप्रसिद्धेः । अथ
यदुक्तं, प्रयागे जाद्वयीक्षान्दं प्रतिष्ठानं—इत्युक्तेः प्रयागासन्ने प्रतिष्ठानमिति,
तदपि नास्माकं विरुद्धते । हस्तिनापुरसन्निहितस्यापि प्रतिष्ठानस्य । देयप्रयाग-
सन्निधानेनोपपत्तेः । सति हि भरतखण्डे नव प्रयागाः गङ्गायमुनायोः सङ्गमे
तापदेकः स च सपादपञ्चविंशत्यक्षांशदेशीयः । अथ हिमवत्प्रान्तेऽलकनन्दा-
याः—मागीरधी, मन्दाकिनी, कर्णगङ्गा, नन्दगङ्गा, गङ्गाङ्गा, पातालगङ्गा,
विष्णुगङ्गा, सरस्वतीमिन्तरांस्तर क्रमेण संगमस्थानेषु देवगङ्गा, कर्ण, नन्द, गङ्गा,
पाताल, विष्णु, केशवपूर्वा अर्धं प्रयागाः प्रसिद्धयन्ति । ते नवै सपाद्विंशदक्षांशदे-
शीया भवन्ति । तेषु हस्तिनापुरसन्निहितस्य प्रतिष्ठानस्य प्रयागेणापि सन्निध्या-
मिधानादमुष्मात् हस्तिनापुरादुत्तरतो देयप्रयागान् विजित्यभिमतो जाद्वया
उत्तरे कुले ऋचिदाम्नीत् प्रतिष्ठानपुरमिति निष्कर्षेणापगम्यते । उत्तरदेशाद्
यामदिकपरः । गन्धारदेशे तु प्रयागसन्निधानं नास्तीत्यतः पुष्पज्वापनीस्थाने
प्रतिष्ठानसेत्ता नोपपद्यते—इति मिदम् । नैव तूर्ताया प्रतिपत्तिराख्याता ॥ ३ ॥
अथ पञ्चकोशयादिनः प्रादुः । पुरुरयस्मायदुर्धया गन्धर्विण्या सह
भूयसा रमणमाख्यायते । उर्ध्वया रमणोऽस्य गन्धर्वः त्रियमाणो भूयानुप-
द्रयोऽपि स्मर्यते । गन्धर्वादस्य यत्तानि सस्याद्वनविद्याप्रहणमुपदिश्यते ।
भापुःप्रभृतयः पुरुरयसोऽष्टौपुत्राः गन्धर्वलोकादिदिताः स्मर्यन्ते । गन्धर्वः
सह संरतवाधिस्यादुर्ध्वशीप्रसंगान्ध्यास्य पुरुरयसो मातृसम्यग्धरताया मानयता-
तोयतायाः पत्न्यामेव पितुर्गन्धर्वराजस्य वधस्य जानी प्रपेदेन च पश्चाद्
गन्धर्वयमाख्यायते । गन्धर्वाणां विहारस्थानेष्वेव गन्धर्वाङ्गणप्रमाणनन्दनपनादिषु
भूयसा विहारः स्मर्यते । इत्यस्य पुरुरयसो गन्धर्व सह संरतवाधिस्यदक्षिणादस्य
गन्धर्व देशायासितपमडा विद्यायते । तत्र के गन्धर्वदेशा—इति निरूपयितुं गन्धर्वा
एव तापद विविच्यन्ते । गन्धर्वास्तापद विविधा ध्वज्ये—दिव्य-गन्धर्वाः,

मर्त्यगन्धर्वाश्च । “विद्वावसुरभि तन्नो गृणातु दिव्यो गन्धर्वो रजसो विमानः”—(ऋ० सं० १० । १३६ । ४)—इति मन्त्रश्रुतौ गन्धर्वसम्बन्धेन दिव्यत्वविशेषणादेव मर्त्यगन्धर्वसत्ताप्रतिपत्तेः । तत्र दिव्यगन्धर्वाणामेकादशगणाः कौलिकशाखारूपाः आध्वर्यवधृतौ श्रूयन्ते । त एव च बह्विपुराणेषु गणभेदनामाख्याये स्मर्यन्ते—

“अभ्राजोऽह्नारिषं भारी सूर्यवर्चास्तथा कृधुः ।

हस्तः सुहस्तः स्वाञ्जेव मूर्धन्वाश्च महामनाः ॥

विश्वावसुः कुशानुश्च गन्धर्वैकादश गणाः ॥

इति । मर्त्यगन्धर्वास्तु द्विविधाः—अप्रतिष्ठिताः प्रतिष्ठिताश्च । तत्राप्यसंरोभिः सहिता नृत्यगीतादिव्यवसाया निन्नकक्षाका अप्रतिष्ठिताः । अमीषां मर्त्यगन्धर्वाणामष्टौ कुलशाखा आसन्—हाहा, हुहः, चित्ररथः, हंसः, विश्वावसुः गोमायुः, तुम्बकः कन्दी चेति अथ ये सभ्या देशशासनादिकर्तार उन्नतवृत्तयस्तदानीमासन्ते प्रतिष्ठिताः । एषां च प्रतिष्ठितगन्धर्वाणां जातिद्वयं महामारते (१ । ६५ । अ०) स्मर्यते—मौनेयाश्च प्राधेयाश्च । तत्र मौनेयाः षोडशधा विभज्यन्ते।भीमसेनः, उग्रसेनः, सुपर्णः, वरुणः, गोपतिः, धृतराष्ट्रः सूर्यवर्चाः, अर्कपर्णः, पर्जन्यः कलिः, प्रयुतः, भीमः चित्ररथः, सर्वविघ्नशी, शालिशिषः नारदश्चेति । एताः खलु मौनेयानां कुलशाखा भवन्तिस्म । अत्र नारदशब्दोऽप्ययं गन्धर्वकुलविशेषस्यैव प्रतिपादको द्रष्टव्यो न तु व्यक्तिविशेषपरोऽयं यद्वच्छाशब्दः । अतिप्राचीनान्मनुसमयादारभ्यमहाभारत-युद्धसमयं यावदनेकधा श्रुतानां नारदानामेकव्यक्तिकत्वात्सम्भवात् । प्राधेयानान्तु दशैव कुलशाखा आसन्—सिद्धः पूर्णः, बर्ही, पूर्णः, ब्रह्मचारी, रतिगुणः, सुपर्णः विश्वावसुः, भार्गुः, चन्द्रः, इति भेदात् । इत्येवमनेकशाखाविभक्तत्वाद्नेके तेषामभिजनदेशा निवासदेशाश्चाऽऽसन् । यथा मौनेयाः, गन्धर्वाः, पदकोटिसंख्याताः पाताले निवसन्तिस्म । पातालशब्दश्चेदानीममेरिकानाम्ना प्रसिद्धस्य देशस्य पुरायणे संज्ञाऽसौदिति सम्भावयन्ति । तत्र च पूर्वमनलवासुकितक्षकमेवान्, त्रिधा विभक्तानां नागवंशीयानां क्षत्रियाणां प्राधान्यमासीत् । किन्तु गन्धर्वास्तानि नागकुलान्यभिभूय प्रधानरत्नाधिपत्यमवृद्धन् ॥

ततोऽमिमूतेर्नागेः स्वकन्यां नर्मदां दत्वा संप्रार्थितः पुरुकुत्सो मान्धात्रः पाताले गत्वा सुचिरं निपुण्य गन्धर्वान् विनाश्य पुनर्नागप्राधान्यमस्थापयदिति विष्णुपुराणे चतुर्थांशे तृतीयाध्याये व्याख्यातम् विष्णुपुराणोक्तमेवार्थं स्मारयति भागवते नवमस्क सप्तमे—

“नर्मदां स्राष्टमिर्दत्ता पुरुकुत्साय थोरगे ।

तथा रसातलं नीतोः भुजगेन्द्रप्रपुत्तया” ॥

गन्धर्वानवध्रीत्तत्र) बभूवन् वै विष्णुशक्तिभृत् । इति

अथ प्रायेणगन्धर्वाणामभिजनदेशा गान्धाराः । सिन्धुनदादुमयपार्श्व-
वर्तिनः प्रदेशा एव हि गान्धारा उच्यन्ते । पिशाचलोकादूर्ध्वं गुह्यकलोकः, ततो गन्ध-
र्वलोकः, ततो विधाधरलोक इति—पीराणिक्तैः स्मर्यमाणतया गुह्यकप्रदेशसन्नि-
धान एव गान्धर्वप्रदेशस्योपेयान्त्यत्वात् । गुह्यकदेशश्चेदानीं 'लडाख' संज्ञया सुप्र-
सिद्धः । काश्मीरस्योत्तरप्रान्तो हाटकदेश एवाध्यवसीयते । अतस्तत्सन्निध्यात्
सिन्धुदेशा एवेते गान्धारदेशाः स्युः । एषु च गान्धारदेशेषु देवयुगादारभ्यैव ते
गन्धर्वा निवसन्ति स्म । तदात्वे सोमसाध्यानां मन्वानां प्रभायेण यलयत्तमैर्देवैः सह
युद्धं पराजिता असुराः कदाचित् सोमोत्पत्तिप्रदेशं समूलधातं विध्वंसयितुं कृत-
यत्ना यभूवुरिति तथाविधं तद्वधवत्सायं ज्ञात्वा देवेन्द्रः सोमोत्पत्तिसन्निधानं
गान्धारदेशे चन्द्रमसमग्निपुत्रं निवासयामास । सोमाग्नीषधीनामाधिपत्यं गन्धर्वा-
धिपत्यं च तस्मै दत्त्वा तं तत्र राजानमकरोत् । इह हि भूजवन्ययनादारभ्य सरस्वती-
सिन्धुनदसङ्गमपर्यन्तितु पर्वतारण्येषु भूयसा सोमलता उत्पद्यन्ते । सोमाध्याति-
तरां देवेन्द्रमिषा आसन् । यज्ञापकरणानि च तानि तदानीं महाप्राणि सधैः
साधारण्येनालम्ब्यानि सोमधेयद्रव्यानि यत्नतो रक्ष्याणि यभूवुः । अत एव तत्रपर्वत-
प्रान्ते भूयसोऽपद्यमानां सामलतानां परिरक्षणार्थं देवेन्द्रेण निपुका गन्धर्वजातय-
स्तप्रदेशे निवसन्तिस्मेति कियोपकीयधुती धूयते ॥

"गन्धर्वा इ वा इन्द्रस्य सोममप्सु प्रत्यापिता गोपायन्ति । त उह लोका मा ।
ते हातु मनांसि कुर्वन्ते"

नदीजलाघातादिशौर्यमाणाणां । सुधास्तुसिन्ध्यादिनदीषु प्रवहमानानां सोम-
सपञ्चानामप्रक्षार्यं तत्राप्यु निपुका गन्धर्वाः सन्ति स्वमायतब्ध तैऽतितरां स्वैराः
सन्तीत्यर्थः । राजनिपुक्तानामेषां भूतिरूपेण तत्र कानिचिद् भूमिक्षेत्राणि देवेन्द्र-
वत्तानि स्युः । किन्तु यथाते स्वयलवीर्यात् तद्देशाधिपतयो राजानाऽप्यभवन् ।
तथा च रामचन्द्रसमयेपि तिस्रः कोट्यो गन्धर्वास्तत्र देवो दापिताः स्मर्यन्ते-
तेषां च गन्धर्वाणां गान्धारेषु सुविस्तृते चारान्यं प्राधान्यं चैव रामचन्द्रभ्राता
भरतोऽपहृत्य तत्र गन्धर्वनगरस्थानं पुष्कलावती नाम नगरीं विनिर्माय स्वपुत्रं
पुष्कलं गान्धारदेशाधीश्वरं चक्रे । इति रामायणे वाल्मीकीये स्मर्यन्ते । तथाहि—

"इत्यचित्पथ कालस्य युधाजितोऽर्क्यो नृपः ।

स्वगुरुं प्रेषयामास राघवाय महात्मने ॥ १ ॥

प्रत्युद्गम्य च कातुहल्यः क्रोधागारं सहाजुजः ।

गान्धर्वं संपूजयामास यथा शत्रो वृद्धस्पतिम् ॥ २ ॥

उपविष्टं महामातुं रामः प्रष्टुं प्रचक्रमे ।

विमाह मातुलो वाक्यं यदर्थं मगधानिह ॥ ३ ॥

रामस्य भाषितं श्रुत्वा महर्षिः कार्पव्यवित्तरम् ।

वत्समाश्रुतसंकाशं राघवायोपचक्रमे ॥ ४ ॥

अयं गन्धर्वविषयः कलमूलोपशोभितः ।

सिन्धोरुभयतः पादर्थं देशः परमशोभनः ॥ ५ ॥
 तत्र रक्षन्ति गन्धर्वाः सायुधा युद्धकोविदाः ।
 शैलपस्य सुताधीर तिस्रः कोटया महाबलाः ॥ ६ ॥
 तान् विनिर्जित्य काकुत्स्थ गन्धर्वनगरं शुभम् ।
 निवेशय महाबाहो स्वे पुरे सुसमाहिते ॥ ७ ॥
 अन्यस्य न गतिस्तत्र देशः परमशोभनः ।
 रोचतां ते महाबाहो नाहं त्वामहितं यद् ॥ ८ ॥
 तच्छ्रुत्वा राघवः प्रीतो महर्षमातुलस्य च ।
 उवाच बाढमित्येव भरतं चाम्बवक्षत ॥ ९ ॥
 सोऽब्रवीद् राघव प्रीतः साञ्जलिप्रग्रहो द्विजम् ।
 इमौ कुमारौ तं देशं ग्रहणं विचरिष्यतः ॥ १० ॥
 भरतस्यात्मजौ घोरी तक्षः पुष्कर एव च ।
 मातुलेयसुगुप्तौ तु धर्मेण सुसमाहितौ ॥ ११ ॥
 भरतं चाग्रतः कृत्वा कुमारौ सबलानुगौ ।
 निहत्य गन्धर्वसुतान् द्वे पुरे विभजिष्यतः ॥ १२ ॥
 ग्रहपिम्बमुक्त्वा तु भरतं सबलानुगम् ।
 आज्ञापयामास तदा कुमारी चाभ्यपेक्षयत् ॥ १३ ॥
 नक्षत्रेण च सौम्येन पुरस्कृत्याङ्गिरःसुतम् ।
 भरतः सह सौम्येन कुमारीभ्यां विनिर्ययी ॥ १४ ॥
 अध्यर्द्धमासमुपिता पथि सेना निरामया ।
 हृष्टपुष्टजनाकीर्णा केकयं समुपागमत् ॥ १५ ॥
 ध्रुवा सेनापतिं प्राप्तं भरतं केकयाधिपः ।
 युधाजिद्रमसहितं परां प्रीतिमुपागमत् ॥ १६ ॥
 स निर्ययी जनौघेन महता केकयाधिपः ।
 त्वरमाणोऽभिचक्राम गन्धर्वान् केकयाधिपः ॥ १७ ॥
 भरतश्च युधामिच्च समेतौ लघुविक्रमैः ।
 गन्धर्वनगरं प्राप्ती सबली सपदानुगौ ॥ १८ ॥
 ततः समभवपुङ्गवः तुमुलं लोमहर्षणम् ।
 सप्तरात्रं महामीमं न चान्यतरणोर्जयः ॥ १९ ॥
 ततो रामानुजः क्रुद्धः कालस्याखं सुदाहणम् ।
 संवर्त नाम भरतो गन्धर्वेष्वभ्यचोदयत् ॥ २० ॥
 ते षट्पाः कालपाशेन संवर्तेन पिदारिताः ।
 सणेनाभिहतास्तेन तिस्रः कोट्यो महान्मनः ॥ २१ ॥
 हतेषु तेषु सर्वेषु भरतः केकयीसुतः ।
 नियेशयामास तदा समृद्धे द्वे पुरोत्तमे ॥ २२ ॥
 तप्तं तप्तशिलायान्तु पुष्कलं पुष्कलायते ।
 गन्धर्वदेशं रुचिरं गन्धारविषये च सः ॥ २३ ॥

निवेश्य पञ्चमिर्वर्षे भरतो राजधानुजः ।

पुनरायान्महायादुरयोध्यां कंकयीसुतः ॥ २४ ॥

तथाच भरताक्रमणात् पूर्वं युगे चितस्तानद्याः पश्चिमतः पञ्चगौरानाज्ञा सुप्र-
सिद्धं प्रदेशं यावत् संनिविष्टस्य सिन्धुमहानदोपलक्षितस्य प्रदेशस्य सिन्धुदेशत्वं
गन्धर्वदेशत्वं चोपपद्यते । अतस्तत्रैव कचित् प्रदेशे पुराऽस्य पुरुरवसः प्रतिष्ठान-
पुरमासीदिति संभावयामः ॥ २ ॥

अपि च तेषां गन्धर्वाणां वर्द्धमानपुरनाम राजधान्यासीदामस्यास्मिन् युद्धवि-
षंसात् तस्मिन्नेव स्थाने तत् प्रत्यासन्ने वा कचित् स्थाने पश्चात् पुष्कलावती नाम
नगरी भरतेन प्रतिष्ठापिता । सेयं पुष्कलावती पुष्करावती पुष्कलाग्रतः पुष्करावत-
मिति चान्यत्रान्यत्र पठ्यते । सैव तु मन्ये सिक्न्दरग्रन्थे पुकेला ओती, पाली
भाषा ग्रन्थे पुष्कला ओती, परिअन् ग्रन्थे पुकेल् इति पाली भाषायां पुक्कल् इति च
तस्मिन्निर्वातिनो लोका उच्यन्ते । एरियनग्रन्थे चैतस्याः पुष्कलावत्याः स्थाने पुराकाले
कस्यचिन्नगरस्यावस्थानमिष्टाश्वेन निर्दिश्यते । तदिदं हस्तिनगरं नाम प्रतिपद्यते ।
हस्ति=अस्ति=अष्टि=अष्ट इत्येवं हस्तिशब्दापभ्रंशरूपस्याष्टिशब्दस्य संभाव्यमान-
त्वात् । स्वात् नाम्नेदानां प्रसिद्धा सुयास्तुर्नाम नदी पञ्चगौराप्रदेशस्थया
गौर्या नद्या संयुज्यते । सा च सुयास्तुर्यत्र कुमया संयुज्यते ततः संगमस्थाना-
उत्तरो गौर्याः प्राक्कूले तदिदं हस्तिनगरं पुरासीत् । इदमेव हस्तिनगरं तन्नागाह्वयं
पुरं संभाव्यते यत्रावस्थितस्य गितुरायुमहाराजस्य संनिधी पुरा सदारो नहुपः
संजग्मे । यथोक्तं पाशे—

“येन्द्रेणापि स विद्येन स्यन्दनेन धरेण च ।

नागाह्वयं पुरं प्रातः सर्वशोभासमन्वितम् ॥

इदमेव च हस्तिनगरं तद् गजसाह्वयं पुरं स्यात् यत्र पुरा माया शकुन्तलया
सह भरतो वीक्ष्यन्तिः पितरमाजगाम । यथोक्तं शकुन्तलोपाख्याने महामारुते—

“शकुन्तलां पुरस्तृत्य सपुत्रां गजसाह्वयम्” ।

आजगाम ततः सुभ्रूडुष्यन्तं विदिताव्रणात् ॥ इति ॥

अस्यैव च हस्तिनगरस्य प्रातिरूप्येण पश्चादस्ती महाराजो मागीर्यीतीरे
कुन्ददेशे नवीनमन्यदपि हस्तिनापुरं विनिर्ममे । तदित्थं द्विषिधं हस्तिनगरमुपपद्यते ।
हस्तिराजतोऽर्वाचीनं कुन्ददेशे हस्तिराजतः प्राचीनं तु गान्धारदेशे इति । उभयं
चैवं हस्तिनगरं गंगाया उपकूले संनिविशते । तथाहि द्विषिधा जाद्वयी भवति ।
कुन्ददेशावाहिनी सुप्रसिद्धा मागीर्यीगङ्गान्या गान्धारदेशावाहिनी च गौरीनाञ्जी
गङ्गान्या तत्र गीर्ष्या गङ्गायाः कूले तत्राचीनं हस्तिनगरमासीदिति सिद्धान्तः ॥

ननु गान्धारदेशे गङ्गायाः प्रत्यासत्तिर्न प्रसिद्धपति । चतुर्णां स्रोतसां सप्तयोः

तसां मन्दाकिन्यादीनामेव वा गङ्गात्वेन लोके वेदे च प्रतिपन्नत्वादिति चेदत्रोच्यते
महाभारतभीष्मपर्वणे नवमाध्याये भारतवर्षस्थनदीगणनायाम्—

“वास्तुं सुवास्तुं गौरीं च कम्पनां सहिरण्वतीम् । वरां वीरंकरांचापि पञ्चमीं
च महानदीम्”—इत्येवं कतिपयनदीसहचारेण पठिता पञ्चगौराप्रदेशस्था सुवा-
स्तुर्नानदी गौर्या संयुज्य कुम्भयापि संयुज्यते । तत्रेयं गौरी गङ्गानाम्ना पुरा प्रसि-
द्धयतिस्म । अतएव गङ्गा सहस्रनामसु स्कन्दपुराणे गौर्या नाम निर्दिश्यते—गङ्गा
गंधवती गौरी गन्धर्वनगरप्रियेति (काशोख० २४ । ४६) । यत्तु गौरीं गौरवर्णां
पार्वतीं वा गौरीशब्देन कश्चित् प्रतीयात् तत्तुच्छम् । गन्धर्वनगरप्रियेति संनिहित-
पदीपस्थापिताया गन्धर्वनगरप्रत्यासन्नाया गौरीनद्या यलवदुपस्थितौ तस्यार्थान्तरे
तात्पर्योक्तयनायोगात् । तस्याश्च नद्या गङ्गानामत्वेनोपादानमवश्यं पुराणैर्गङ्गात्वेन
व्यवहारं स्मारयति । तस्या गङ्गात्वेनापि स्मरणादेव तद्वासन्नप्रदेशस्य जाह्नवप्रदेशेन
प्राचां व्यवहारं विभक्त्यौशकारो वसुदासः प्राह । जाह्नवीतीरस्थो जाह्नवप्रदेशः
खल्वद्यत्तनक्षुनारप्रदेशाद्वर्णुशब्देन वेदप्रसिद्धादुत्तरतः पञ्चगौराप्रदेशात् पूर्वतः
सिन्धुप्रदेशात् पश्चिमतः संनिविशते ॥ इति ॥ तेनैतस्या गौर्या एव नद्यास्तदा-
सन्नाया वा कस्याश्चिदन्यस्या जाह्नवीशब्देन वैदिकयुगे व्यवहार आसीदिति प्रती-
यते । ननु—“पुराणमोकः सख्यं शिवं धां युवानरा द्रविणं जहाध्याम्” इति हि
जाह्नवीतात्पर्येण जहाधीशब्दा वेद पठ्यते । विश्वामित्रस्य चैयमुक्तिरस्ति । तस्य च
पश्चाद्ब्रह्मर्षिभूतस्य पुरा राजत्वकाले गाधिपुरे महोदयनासि निवास आसीत् ।
तच्च पुरमवश्यं प्रसिद्धाया जाह्नव्याः कूले वर्तते इत्येतदभिप्रायेणैवैतस्य मन्त्रस्य
तात्पर्यं संभवति सुवास्तुनद्याः संनिहितायाः कस्याश्चिन्नद्या जाह्नवीत्वं न प्राप्नोतीति
चेत् । अत्रोच्यते । संभवत्वेयं तन्मन्त्रस्य प्रसिद्धजाह्नवीपरत्वं तथापि वर्णुप्रदेशादु-
त्तरप्रदेशस्य जाह्नवत्वमपि नतरामपहोतुं शक्यते । लम्बाकाः शूलकाराश्च बुलिका
जाह्नवैः सहैत्येवं (मार्क० ५४ । ४०) मार्कण्डेयपुराणवायुपुराणविष्णुपुराणादि-
पूद्बीच्यदेशानां गणनायां जाह्नवप्रदेशस्य पठितत्वाद् भारतवर्षोत्तरसोमासंनिधा-
नेन जाह्नवप्रदेशस्याभ्युपगन्तव्यत्वात् । न च तत्र पुस्तकान्तरे जागुडेः सहेति पा-
ठान्तरदर्शनाज्जाह्नवशब्दो भ्रान्तपाठ इति वाच्यम् । गौर्यागङ्गात्वस्य संदिग्धत्वेऽपि
सिन्धुनदस्य पुराणेषु स्पष्टं गङ्गात्वोपपादनात् तत्संभवेनापि तत्प्रदेशस्य जाह्नवत्व-
संभवात् । तथा चोक्तं पाप्मे तृतीये स्वर्गखण्डे तृतीयाध्याये, महाभारतभीष्मपर्वणि
पट्टाध्याये च—

“अभ्युत्तरेण कैलाशं मैनाकं पर्वतं प्रति ।

हिरण्यशृङ्गः सुमहान् दिव्यो मणिमयो गिरिः ॥ १ ॥

तस्यं पार्श्वे महर्दिव्यं शुभ्रं काञ्चनचालुकम् ।

रम्यं विन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ॥ २ ॥

‘द्रष्टुं भागीरथीं गङ्गामुवास बहुलाः समाः ।

तत्र दिव्या त्रिपथगा सप्तधा प्रतिपद्ये ॥ ३ ॥

पस्वोक्तसारा नलिनी पावनी च सरस्वती ।
जम्बूनदी च सीता च गङ्गा सिन्धुश्च सप्तमी ॥ ४ ॥
पता दिव्याः सप्तगङ्गास्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥ इति ॥

रामायणेऽपि बालस्य द्विर्जन्मार्जुनाख्याये—

“विससज ततो गङ्गा ह्ये विन्दुसरा प्रति ।
तस्यां विमृज्यमानायां समस्रोतोसि जहिर ॥ १ ॥
हादिनी पावनी चैव नलिनी च तथैव च ।
तिश्रः प्राचीदिशं जम्बुगङ्गाः शिवजलाः शुभाः ॥ २ ॥
मुच्यन्तेऽपि सीता च सिन्धुश्चैव महानदी ।
तिश्रश्चैता दिशं जम्बुः प्रतीची तु दिशं शुभाः ॥ ३ ॥
सप्तमी चान्वगात्तासा भगीरथस्य तदा ॥ इति ॥ ४ ॥

अतएव गौरीसंख्यादा सिन्धुसंख्याद् वा गङ्गाया गान्धारीयमाहुः । यथोक्तं
सहस्रनामानु—“गान्धारी नर्मदासु गतिप्रणतिप्रदा” (काशी ख. २६/६१)
इति ॥

न च भागीरथ्याः अलकनन्दायां मन्दाकिन्या वा गङ्गाया गान्धारिदेशस्थाव
इत्येते । नापि गान्धारीति—नामकरणमसम्प्रदायमात्रं वाक्यं युज्यते । तस्माद्
गान्धारिदेशेऽस्मिन् गङ्गाया जाड्य्याः प्रत्यासत्तिरनुमीयते । अपि च पञ्चकोरा इति
प्रसिद्धमण्डलस्य पञ्चगौर्यं एकं शक्यते ॥

तेन तद्विशेषः सादृश्यात्मकणानुरूपेण तत्रत्यानां पञ्चानां व्योतसा गौरीत्यं
पुनः व्यपहतमासीदिति प्रतिमा कुतस्यते । पञ्चभिर्गौरीभिः इत्यस्य देशस्य पञ्चगौरी-
व्योपपत्तेः तत्र तुहा मासुसतु सुवारतु गौरी कुमा—नाम्ना पञ्चव्योतसा गौरीत्यं
प्रतिपन्ने प्रकृताया गौर्या गौरीव्यतिरिक्तनामान्तरं न्यक्तं घट्टयेद्व्यते ॥

तत्र पञ्चकोशप्रदेशस्य जाड्यकव्यथानुपपत्त्या तत्रप्रदेशस्थायाः कस्याश्चि-
न्मया जाड्यवोद्ये वाच्ये तस्या गौर्या दप जाड्यवीन्ये स्वरसत उपपद्यते । तया चैत-
स्या गौर्या नद्या घामे कृते प्राशुक्यंदिशश्चोपपन्नं हस्तिनगरं आड्य्या उच्यते कृते
सम्पद्यते ॥

नहुपप्रत्यागमनसमये च हस्तिनगरेऽपस्थितस्या शुभहादाजस्य प्रतिष्ठानपुराधि-
शातृष्यं मन्यते तेनैतद् द्विविधमपि नगरं तस्यायोर्निवासस्थानं गम्यते । अथद्वयं
चैतन् नगरस्यमतिप्रख्यासम्प्रसन्नविधिं विज्ञायते । अथवा पुराणेषुसुराणां राजकीय-
नियमानुसारेण श्राव्यः सर्वेषामेव प्रतिष्ठितानां राजां पुरजयं पुरवीयं वा राजधानीत्येन
सन्निविष्टं प्रत्यतिष्ठ । जन्मादयादृश्यापि पुरुषस्यो गन्धर्वराजस्य पुरजयं राजधा-
न्याऽऽसीत्—प्रतिष्ठानं धर्ममानं हस्तिनगरं चेति । अन्यासंस्थान्येव वीरानि श्रीन

पुराणि भवेयुः । स्वेच्छयाऽन्यतमे पुरे यथा कालं राजाऽवतिष्ठते स्म । तथा चैषां
त्रयाणामत्यासन्नत्वनियमात् तस्या एव जाह्नव्या उत्तरे कूले कचिदस्य प्रतिष्ठान-
स्यापि सत्ता लभ्यते ।

अपि च—आसीत्पुरायुगे गणशब्देन प्रसिद्धानां केवाञ्चिज्जातिविशेषाणां
हिमवत्प्रदेशे सन्निवेशः । दैव्ये युगे ते गणा रुद्राधीना आसन् । प्रमथार्घ्यप्रतिगणैरुप-
हृता काचिद्देवसेनाऽप्यासीत् । तेषामध्यक्षो रुद्रपुत्रो विनायक आसीत् तेनासौ
गणेश इत्युच्यते स्म । तेषामेव गणानामपकृष्टतया केचिज्जातिविशेषा गणसैन्याद-
पेता वा उत्तरे कालेऽपगणशब्देन प्रसिद्धा भूत्वा पञ्चाच्छब्दाऽपम्रंशवशादफगा-
नशब्देन प्रसिद्धा बभूवुः । तेषामेव किञ्चिद्राज्यसंख्यामण्डलं महाभारतयुद्धकाले
गणराष्ट्रशब्देनाख्यातमासीत् । ते चेमेऽनार्यजातीयं गणं देवयुगादारभ्येदानीं
यावद् ध्रुवणा एकस्मिन्नेव पार्श्वप्रदेशे तिष्ठन्ति । ते च पूर्वं रौद्रा रुद्रोपासका
आसन् । कालक्रमेण धर्मव्रष्टा भूवेदानीं महम्मदमतानुयायिनो श्लेच्छधर्माणो
दृश्यन्ते । एषामेव केचिदरण्यवासिनोऽसभ्याः पुरा देवयुगे भूयसोपद्रवकरणस्वामा-
व्यादपराधिनः सन्तः पश्चात् श्लेच्छप्रचलितमापायामपम्रंशवशादफरीदिन उच्यन्ते
स्म । अपराधिन एवैते भापादोपादफरीदिनः स्युरिति मन्यमानहे । तेषामेव केचिद्दे-
शिर्वंशधराः क्रमेण सभ्या भूत्वा प्रतिष्ठानपुरवासित्वात् प्रतिष्ठानशब्देन प्रसिद्धाः
पश्चात् पठानशब्देन व्यपदिश्यन्ते स्म । प्रतिष्ठाननगरध्वंसोत्तरमन्येते प्रतिष्ठानशब्देनै-
व चिरात्प्रसिद्धेरथापि पठानशब्देनैवोच्यते । तत्राऽफरीदिनो नामापराधिनस्तेऽ-
पकृष्टमत्वात् रौद्रत्वाच्च दस्युप्रायाः 'अद्यापि तत्रैव श्वेतगिरिस्तीपे घने निव-
सन्ति । अफगानत्वेन प्रसिद्धास्तु सभ्यतामागता ग्रामनगरादि निर्मातारो राज्यशा-
सनान्तर्गताः कथंचित् साधुकृत्ययस्तिष्ठन्ति । तत्रैतेषां दस्युप्रायजातिविशेषाणां
मपराधिनामत्रैवोज्जिहानप्रदेशे पर्वतप्राये निपथपर्वतापूर्वतो गान्धारप्रदेशोत्तर-
सीमासु भूयसा सञ्चारः पुराकालादिदानीं यावदृश्यते । वर्तमानकालवत्
पुरादेवयुगेऽप्येते विशालप्रदेशादारभ्य लद्दाख शब्देन प्रसिद्धं हाटकप्रान्तं यावत्
सन्निविष्टा आसन् ।

अफरीदिसंज्ञयेदानीं प्रसिद्धानां तेषामपराधिनां पुरा दैव्ये युगे सिन्धुनदप-
श्चिमप्रान्तवासिभिः कुत्स—दशधुर्ध्वत्रेयादिमिरार्थ्यभूपालैः सह भूयान् विरोध-
क्रमेणाऽऽसीत् । तत्र—कुयव—शुण्—पिमु—मृगयादयः केचिद् दस्यवस्तेषां भूपा-
लानां सर्वस्वमपजहुः । ततः कुत्साभ्यर्पणतया तदानीं धैकुण्डो नाम देवेन्द्रः स्वर्गाधी-
श्वरः स्वर्गादागत्य तान् वृयवादीभिहत्य कुत्सादीनां सर्वस्वं कुत्सादिभ्यः प्रत्यर्प्य
रक्षां चक्रे—इत्येतत् कुत्सांपात्यानां घेदप्रसिद्धमृगवेदे प्रथममण्डले त्रयस्त्रिंशे
पट्पञ्चाशे त्रिशतचतुःशते द्वादशशते वा सूक्ते, चतुर्थमण्डले तु षोडशे सूक्ते
तथा दशममण्डलस्थोनपञ्चाशे सूक्तेऽन्यत्रान्यत्र च देवेन्द्रयाक्यात् कुत्सयाक्याद्
यामदेवहिरण्यस्तूपादिबाभ्याच्चाध्यवसीयते । तदेतदिह स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेषां सूक्तानां
तात्पर्यार्थमात्रं पूयक् संकलय्य प्रदर्शयते—

सिन्धुनदस्य पश्चिमप्रान्तेऽस्मिन् गंधर्वदेशे प्रचलितभाषायां 'अर्गनदार'-
नाम्ना सुप्रसिद्धा काचिदनुमी नाम नदी बहति । तस्याः कूले पुरा युगे वेतसु
नामा कश्चिज्जनपद आसीत् । तस्याधिष्ठाता कथंरुक्नायकः कश्चिदासीद्राजपिः ।
तस्य पुत्रः कुत्सो नाम राजपिः क्षत्रियोऽपि सन् कविर्महाविद्वानासीत् । स हि
सिन्धुकूलनिवासिभिर्वसिष्ठ—श्रुतय्य—नय्यप्रभृतिभिर्ग्रहपिभिः साकं संभूय
सूर्योपासनायमं प्रवर्तमानः उपसः सूर्यस्य भवाञ्च तत्त्वविज्ञानार्थं सूर्य्य नाम
कश्चिदधिष्ठानं सरस्वतीकूले विनिर्भवे । पुरा युगे द्वे सरस्वती प्रहर्षिजुष्टे यभू-
षतुः प्राचीसरस्वती सिन्धुसरस्वती च । तत्र शतद्रुः प्राच्यां प्राची सरस्वती
एवमेवा संयुज्यते । अथ वितस्तासिन्धोरन्तरे सरयूसहिता काचिसरस्वती
बहति । सा सिन्धुयोगात् सिन्धुसरस्वतीनाम् ।

सरस्वती सरयुः सिन्धुरमिर्मिहो महीरवसा यन्तु यक्षणीः । देवीरापो
मातरः सुदयिष्यो घृतयापयोमधुमधो अर्चत । (मं० १० सू० ६४)

इति मन्त्रे तस्या पयोत्लेखात् । अद्यापि तासां तपोपलभ्येष्ट । अस्याः
सरस्वत्याः काश्मीरादुत्तरतो हिन्दुसरोवरं पयोत्पत्तिस्थानमिति भास्वये
(१२० । ६४) व्याख्यातम् । पारसीकानां ग्रन्थे चैयम्—'हरकु इति' शब्देनो-
द्दिश्यते । एतस्या एव सरस्वत्याः कूले कुत्सनिर्मापितं सूर्यमन्दिरमा-
सीत् । तदभिप्रायेणैव स्कन्दपुराणे प्रभासखण्डे गान्धारदेशे क्षोभणादित्यो
नाम देवता निर्दिश्यते क्षोभणादित्यस्य तत्पान्थत्ययोः सन्देहोऽप्यत्र पुरा
सूर्याधिष्ठानमासीदिति ऋग्वेदस्य प्रथममण्डलस्य चतुश्चात (१०४)
सूक्तपाश्यादध्ययसीयते । तत्राऽप्ययं सूर्यप्रतिभा सम्भाव्यते । अन्यथा
नैतदधिष्ठानं सूर्यशब्देन तत्र व्यपदिष्टमभाष्यत् । वृहस्पतिर्धैतस्मिन्—अधिष्ठाने
ब्रह्माऽसीत् । तदनुगामिनोऽप्ये प्रलोकमण्यकुर्वन् तत्राऽधिष्ठाने सूर्यं द्यात् प्राव-
र्तिप्रकाराधिशेपरूपाया उपसस्तथा सूर्यविम्बप्रभासस्य तथा दिवानकं वा चन्द्रा-
दिषु धार्यं वा प्रतिनिविष्ट्यापूतानां सूर्य्यगथाञ्च सम्यग्धेन विज्ञानानि विज्ञानुं
एतद्विदुः । घोपासनाधिशेपाः प्रवर्तन्तेस्म । किन्तु धैतिकप्रभे धैतमनादधाना
अप्रज्ञाणः केचन दृश्ययस्तेषां कुत्सादीनां शत्रवो यभूषुः । अत्युग्रमृत्तवो
पिष्टोद्ग्रहानां युद्धाय सन्नद्धा इत्यापरायणाः अतिदुष्टास्त एषाफरोदिशब्देन
भेच्छमापायां प्रसिद्धाः । अपराधिनो दृश्यवः पूर्वपुण्यदेषाश्च काश्मीरात् पश्चिमो-
त्तरे सुषिप्रप्रचारे दुर्गमपर्वतप्रान्तेऽतिनिगूढिताद्वानाङ्गे श्येतगिरिः पूर्णोपत्यका-
प्रदेशे भूपसा निवसन्तिस्म । अनेकधेनिविमलानां तेषां सन्निहृष्टपिष्टा
अनेके प्रभास्तत्र तत्रातिनिगूढे पार्थत्यप्रान्ते कश्चिदासन् । तेषां दार्मः सुरभि-
तास्ते प्रामाः हतप्रयत्नीरप्यधिगन्तुं दुःशक्मासीत् । अपि येषां प्रदेकधेनोर्ध्व-
कये प्रगुता महावीरा आसन् । ते यथा—शम्बरः, कुय्यः, शुग्गः, पिङ्गः, मृग्यः, सु-
गुगुषोः, अहिः, रोहिर्गः, प्यंसः, गुग्गः, र्मदिमः, वेराः, यद्गुभिः, सुगुर्गिः, पुर्गिः
अर्गः, इत्यादयः । शम्बरयोषां सर्वप्रधानः । कुय्यादयोऽपि सर्वे स्वगन्धर्मास्तत्र-

सद्ग्रामप्रमुखा आसन् । तदनुगामिनो लक्षाधिकसंख्या दस्युजातीयाः सर्वेऽपि दासा उच्यन्तेस्म । तेषां दासानां बलेन बलवन्तस्ते शम्बरकुयवाद्योऽप्युग्रकर्माणो दुराधर्पा यभूवुः । एत एव सर्वे साभिष्यवशात् गन्धर्वदेशां सिमिरार्यैः सह तत्तत्कर्मसु विशिष्य विद्रोहमाचरन्तो बहुधा श्रूयन्ते । तत्रैव प्रान्ते दशघुर्नाम कश्चिद्राजाऽसीत् । दैवत्रेयश्चाऽयः कश्चिदासीत् तावुमौ सुचिरमेभिर्दस्युभिर्नियुध्य पराभूतौ यभूवतुः । अथ तेषु मृगयः श्रुतवाणं पडगृभिः शुष्णश्च स्वयम्—देश पौरुषसमायुमहाराजं—चुमुरिधुनिश्च दभीतिराजर्षिं तथा तुर्वीति ध्वसन्ति पुरुषान्ति च—पिपुर्मृगय शूशुवांश्च ऋजिश्चानं वैदथिनं च भूयो भूयो बहुभिः प्रकारैः काले काले प्रपीडयामासु । कुयव, शुष्ण, पिप्र, तुप्र, स्मदिभश्चैत्येते दुष्टा अपराधिनो दस्यवो यदादाकर्म्येषां कुत्सवसिष्ठादीनां तत्सूर्यमधिष्ठानं विनाशयामासु । कुत्सस्य गृहामिजनवासस्थानादीनि नगरग्रामक्षेत्रशस्यादीनि गवाश्चपद्मादीनि परिभोग्यान्मवस्त्रादीनि जीवनोपयोगीनि वेशभूषणपरिच्छदादीनि च सद्यस्वमेवापहत्यैनं वेतसजनपदाभिष्कासयामासु । सिन्धुवादिप्रस्रग्नेभ्यो, जलग्रहणमध्येते कुत्सवसिष्ठादयो न कतुं पात्यामासु । कुयवोऽयमतिदुष्टात्मा वेतसजनपदाकुत्समपसार्य तस्मिन् जनपदे रक्षकतया तुप्रस्मदिभौ नियोजयामासु । तथेपां कुत्सादीनां जलाशयेभ्यो जलग्रहणप्रतिषेधकर्मणि पुनः शुष्णं पिप्रं च नियोजयामासु । कुयवः पुनरस्य देवां सर्वस्वं सर्वमेवापहत्य कुत्सं गन्धर्वदेशात् ताडयामास । तेनाऽयं कुत्सोऽपि विह्वलो भूत्वा तैः प्रलैः शत्रुभिः सह संग्रामे स्वयमशकः प्रबलपराक्रान्तं कश्चित् स्वरक्षकं व्यचिन्तयत् । तत्र संनिहितोऽपि पुरुरवसः पुनः सम्राडायुस्तेषां दमने कथंचित् समर्थोऽपि शान्तस्वभावो दयालुवृत्तिः प्राणिहत्याप्रधाने नियुद्धे सहसा न प्रवर्तते । इत्यालोच्यश्रेयः कुत्सो राजर्षिरयानामरक्षकानदृष्ट्वा स्वयममराधर्ता देवपुरीं गत्वा, स्वराजं देवद्वमेव दस्यूनां दमनार्थमभ्यर्थयामास ।

इन्द्रः स्वाराडित्येकोऽर्थः । स्वाराट् च बहूनां सम्राजार्थकोऽधिपतिर्भवति । सर्वे सम्राजस्तस्याऽधिपत्यं स्वीचकुः । किन्त्वसुरा पण्या दस्यवश्चैते प्रयः केवलमस्य स्वराजो देवेन्द्रस्य शासनमस्वीकुर्वन्तो विप्रतिपक्षा आसन् । काले काले तेषां दमनाय स्वर्मगवान् इन्द्रः शतचक्षुष्माधित्यं संनद्ध आसीत् । बहव ध्येन्द्रा पर्यायक्रमेण देवलक्रोडमरावत्यां राजधान्यां राजसिंहासनमलं च । तेष्विदानीं कुत्साम्यर्थेन काले स्वाराज्यसिंहासने वैकुण्ठोनाम देवेन्द्र आसीत् ।

स कुत्समुपेन दस्यूनां तेषामप्युग्रतां तद्वतामत्याचारपरम्परां चाकर्ण्य धर्मप्रजानुग्रहाय दुष्टान्निग्रहं स्वैकतन्त्रेण पश्यन्तेषां विनाशमिच्छत् । अराजकानामेषां दस्युकुलानामविदितगृहाणां वीरोचितगत्या विलुण्ठयोल्लुण्ठ्य निर्गच्छतां दृष्ट्वादृष्टानां राजोचितं सांप्रतिकयुद्धमय्यादया नियुध्य निग्रहणं नावकल्पते इत्यालोच्य स्वयमेव तस्मिन् भ्येतगिरिप्रान्ते गत्वा तद्देशोचितं तत्समयाचितं तद्वा युचितं च दमनप्रकारं परावृष्ट्य तेषां निग्रहं करिष्यामीत्यध्यवसायः तेन कुत्सेन सदैव द्रुतगिद्वारुद्धः स्वयं संप्रतस्थे । देवसेनासु च पटुधिधास्यैकां माप्तीमेव

सेनां पृथक्स्थापयितुमाज्ञापयामास । तत्र युद्धप्रदेशे स्क्न्धाधारे सैनिकाद्यवस्थानार्थं
 गृहनिर्माणसंभारा भोजनीयाद्यन्नसंभारा रास्त्राखसंभाराद्य यथायथं तदनुगता एव
 तत्रानीयन्त । मरुत्सेनिकागमनप्रायेव तीव्रप्रेगिनाश्वेनाहोरात्रं गच्छता ती कुत्सद-
 केन्द्री श्वेतगिरे प्रयासन्ते निषधगिरे समाजग्मतु । कुत्सानुमत्या स देवेन्द्रो दस्पु-
 रामनोपागपरामर्शार्थं तावत् निषधे विप्रश्य स्क्न्धाधारे तत्रैव कल्पयामास । अथ
 कुत्सस्तत्र देवेन्द्रप्रीतये सामाभिषेधरूपं द्रव्यमोजनमहात्सवं महतोऽसहनातेने सो
 यदानांस्तुप्रसन्नो द्रव्येन्द्रस्तत्र दस्पुना ग्रामनगपाद्यवस्थानयाथार्थं निश्चेतुं तदमनो-
 पायप्रकारं चाध्ववसातुं पदामर्शमकरोत् । तत्र कुत्स उवाच । निषधपर्वतात् पूर्वत
 म्यदन्तीना अज्जनीरुलिशोचोरपत्नीना पारे शिकानथा प्रयासथे इययमामोऽस्ति
 किन्तु ता अज्जन्यादयस्तिन्मोऽप्यतितरां दुस्तरा प्ररज्जलावेगा प्राणापहारिण्य
 मार्गे प्राप्यन्ते । दासाश्च बहवो मध्येमार्गे मार्गावरोधका पदानतितरां विप्रच-
 यन्तीति दापद्वयं कुयचग्रामग्रान्ते प्रयागे निर्धार्यते । तत्राजस्यादिनदीनिस्तारार्थं
 पौरवसस्यायामहाराजस्य राक्षिभूरा नियुज्यन्ताम् । ते हि तत्कर्मणि साधुनिष्णाता
 प्रतिपत्ता सन्ति । अथ मध्येमाग मार्गाधरोधकानमतिरुक्षणा दानधाराणां
 ध्यामोहनार्थं दासधेष प्ररुध्यन्ते सैनिका मरुतो दयास्तावत् नियुज्यन्ताम् । दासवे-
 पेण तत्र सचरतामेपां मरुतां तत्र कुयचग्रामग्रान्ते सुकर प्रवेश संभाव्यते । इत्येवं
 कुत्सानुमयैव तैस्तै प्रकारं सर्वमर्थकर्तार्यं तत्रैव परासृज्य प्रतिष्ठमानो देवेन्द्र
 सहसा दस्पुमात्समापयो । तत्र च कुयचं प्रतरा निजगन्त । अथ प्रतुतमहि प्रदीप्य
 पुश्था पश्चात् राक्षिभ्य नामान्य दस्पुराजमपि निहव्य पञ्चाशत्सहस्राणि क्रवामनु-
 लानि तस्मिन् प्रस्थानप्रश्ने सहारयामास । शुण्मप्यनन्त्य बन्धयित्वा कारागृहे
 निजग्राह । तुम् स्मदिभं च प्रोत्साद्य वेतसून् जनपदान् कुत्साय समर्पयामास ।
 वेशतुं निगृह्य पौरवसस्यायारधीनताया स्थापयामास । इत्थं सर्वमेपां कुत्सा-
 दीना चिनष्टमर्थं पुन प्रतिषाद्यन्नागर्षाणा वैभवं धत्त चाशुष्णं चकार । स देवेन्द्रो
 ऽथैव निषधे कुत्सादिभिरार्थं समतिपूजितं सुप्रसन्न कुत्सेनानेन राजर्षिणा सह
 सख्य चक्रे । स देवेन्द्राशितवेदामूपादिभिरेव कुत्सं पुरस्तर्य स्वराधे कृत्वा सहैव
 दयलोकांममरापतीं प्रति जगाम । स्यागव कर्तुं नगरोपगते समायान्ती शचीन्द्राणी
 समानवेशभूपापरिच्छदं पुरुषद्वयमिश्रस्य समाकृष्ट दूपात् सहस्रायलोष्य तत्राऽप्य-
 मिन्द्रोऽयं कुत्स इत्येवमज्जला विवेकामायेन सशय प्रतिपेदे । तमिन्द्र स्वगृहे कंचित्-
 कालं सादरमधस्याप्य पुरस्तर्य च काले गन्धर्वदेशे वेतसून् प्रतिप्रस्थापयामास ।
 इति हि कुत्सोपाख्यानं भवति । अत्र चाफरीदिशब्देनेदीनीं प्रतिप्रस्थाना गन्धर्वदे-
 शादुत्तरीतो निषधपर्वतात्च पूर्वतस्त्रिजानदीप्रान्तस्थकान्तारण्यमपर्वतप्रोणिवासिनां
 दस्पुगणाना निग्रहणं प्रतिष्ठानपुराधिष्ठातुरायुमदाराजस्य नियोगो वेदमन्त्रे ध्रुयते ।
 तस्मात्तत्रैव मन्त्रिहितं कचित्पर्वदेशे प्रतिष्ठानपुरसन्निवेशो लभ्यते इति बोध्यम् ॥ ४ ॥

अपि च विकुण्डो नाम देवेन्द्रा वेशं नाम दस्पुराजमपराधिनमापो शत्रुभूतं
 निगृह्य तत्र पौरवसस्यायोर्महाराजस्यापोनताया स्थापयामास । यथोक्तं मन्त्रसंदि-
 वाया, दशमण्डलस्वीनपञ्चादौ सूते—

“अहं रन्ध्रं मृगं श्रुतर्चणे यन्माजिहीत वयुना चनानुपक । अहं वेशं नम्रमा-
यवेऽकरमहं सव्याय पटगृभिमरन्ध्रयम् ॥ (१० मं० ४६ सू० ५ ऋ०)” इति ।

तथा च तद्दिनादारभ्यैतद्वेशवंशधरा अपराधिनोऽपरीतिनो वा प्रति-
ष्ठानेऽवस्थानं चक्रुः । तदनुगामिनोऽन्येऽपि कतिपयेऽफरीदिनामानो राजाश्रयत्वम-
मीप्सन्तः प्रजारूपेण तत्र प्रतिष्ठानपुरे निवसन्तिस्म । आयुमहाराजशिक्षया चैते कथं-
चित् सम्याः सम्बभूवुः । ॥ एवैते प्रतिष्ठाननिवासिनोऽपरीतिनः काले प्रतिष्ठान-
पुरवासित्वात्प्रतिष्ठाना उच्यन्तेस्म । ते च प्रतिष्ठानध्वंसोत्तरं प्रतिष्ठानादन्यत्रोपसर्प-
माणा अपि प्रतिष्ठानपूर्वत्वात् प्रतिष्ठानशब्देनैव व्यपदेश्याः सन्तो म्लेच्छभाषया पठान-
त शब्देनाद्यापि व्यपदिश्यन्ते । पठानजातीयास्तु पठानशब्दमेनं पठानशब्दाऽपभ्रं-
शमाहुः । पठानशब्दश्च म्लेच्छभाषायां नौकाप्रतिष्ठानस्तम्भवंशे प्रयुज्यते । तत्सार-
श्येन कस्मिंश्चित् व्यक्तिविशेषे पठानशब्दप्रयोगात् तद्वंशधराणां पठानशब्देन व्यप-
हारात् काले पठानप्रवृत्तिरभूदित्याहुः । एवमपि नौकाप्रतिष्ठानस्तम्भवंशे वंशस्य
प्रतिष्ठानत्वादेव म्लेच्छभाषायां पठानशब्दप्रयोगादन्ततः प्रतिष्ठानशब्दाऽपभ्रंश-
रूपतयैवास्य पठानशब्दस्योत्पत्तिः सुप्रतिपन्ना भवतीति भाव्यम् । तथा चैषां पठान-
शब्दप्रतिपन्नानां सम्प्रदायाणां प्रतिष्ठानपुरवासित्वे कथंचित् प्रतिपद्यमाने तद-
भिजनदेशप्राप्ते तस्मिन् गान्धारदेशे पुरायुगे प्रतिष्ठानपुरसन्निवेशः प्राप्नो-
तीति धोध्यम् ।

अपि च वक्ष्यते । घाहीकनगराधीश्वरः कश्चिदिलो नाम राजासीत् ।
तस्य पुत्रः शशबिन्दुर्नाम जज्ञे । जाते पुत्रे स राजेलः पश्चात् मृगयार्थमरण्यमागतः
केनचित् दोषप्रसङ्गेनाकस्मात् स्त्रीमात्रमाजगाम । ततो लज्जावेशाद् घाहीकं
नगरमगत्वाऽन्यदेवनगरं प्रतिष्ठानपुरं नाम निर्माय तत्र प्रत्यतिष्ठत् । घाहीके
तु नगरे तस्य पुरः शशबिन्दुरस्य राज्यासनमधितष्ठी । प्रतिष्ठाने तु पश्चा-
द्वैलेयः पुरुरधा नाम पुत्रो राज्यासनमधितष्ठी इति हि रामायणे वाल्मीकीये
व्याख्यातम् । तेनास्य प्रतिष्ठानस्य ध्रुवमेनं घाहीकनगरेण सन्निधानं गम्यते ।
घनात् प्रत्यावृत्तस्य स्वराज्यसन्निधानेनैव सम्भवतोऽवस्थानौचित्यात् । सन्निहित-
श्चायं प्रयागाद्यपेक्षया घाहीकनगपात् गान्धारदेशः । ननु हिन्दुकुशाशब्देनानां
प्रसिद्धात् पर्यतादुत्तरतो जम्बूनद्याश्चक्षुरपरनाम्न्याः कुलेयः खलु घाहीकदेशः
प्रसिध्यति न स प्रकृते तस्यैलस्य राजधान्यासीत् । तस्मिन्नेव रामायणेऽपरस्य
कस्यचित् घाहीकदेशस्य हस्तिनापुरकेकयदेशयोरन्त्येष्टरे प्रतिपन्नत्वात् । तथा हि
मातृकुले केकयदेशे गिरिमज्जनगरे स्थितं भरतमयोध्यामानेतुं प्रस्थिता राजदूताः
हस्तिनापुरे गङ्गामुत्तीर्य पश्चिमाभिमुखाः गच्छन्तः शरदण्डानर्दी ततः कुलिङ्गा-
पुरां तत इक्षुमतीं नदीं ततो घाहीकदेशान् ततः सुदामानं गिरिं पिपासां चाति
क्रम्य गिरिमज्जनगरमाससाद् इति रामायणे स्मर्यते । तेन हस्तिनापुरस्यैव
घाहीकदेशान् प्रयासत्तिलम्पते इति चेन्न । सुधुप्रापन्नामायमिलस्तावदिदवाकोः
कनिष्ठप्राता तत्समकालिकस्यादित्यतोऽतिप्राचीनसमये तस्मिन् नैवं केकयदेश-
स्य घाहीकनगरं सम्भाव्यते । अन्यथा इदमाकुसमयादारभ्य रामचन्द्रसमयं यावत्

प्रतिष्ठितस्य तस्य बाह्यीकस्य सर्वत्र भूयसी श्रमिद्धिप्रविशत् । न चोत्तरमन्देशस्थस्य बाह्यीकचदस्य मेकयदेशस्य बाह्यीकस्य क्वचित् प्रसिद्धिरूपलभ्यते । तस्मात् बाह्यीकनगरवासिनां केषाञ्चित् वाणिज्यसम्बन्धेनात्र प्रत्यासंज्ञानामुपनिवेशेन कस्यचिद्देशस्य रामचन्द्रसमये बाह्यीकशब्देन प्रतिपत्तावपि 'नात्र बाह्यीक' नाम नगरमासीत् । बाह्यीके च नगरे स इलो नाम राजाऽऽसीत् । तस्माच्चतुर्नदीकूलस्थमेव तद्बाह्यीकमिह प्रतिपद्यते इति धर्मः ॥

अथवाऽस्तु केकयाप्राकृतनो बाह्यीकस्तथापि सन्निधत्ते बाह्यीकनगरात् स गान्धारदेशः । तस्माद्वचनान्तरेकवाक्यताऽनुलोधादस्मिन् गन्धर्वाऽभ्युपिते गान्धारदेशे एवेदं प्रतिष्ठानपुरं सम्मान्यते ॥ ५ ॥

अपि च श्रीभूतयो अस्या इलायास्तदानीं गन्धर्वराजपुत्री बुधश्चाग्निः प्रतिपत्सीत् । स स्वराजधानीं बाह्यीकनगरोपगच्छन्त्या इलायाः सीहादेन स्वदेशे गन्धर्वाभ्युपिते निवासं प्रकल्पयेदिति सर्वथा सम्मान्यते । बुधाधर्मसंनिधाने चैतस्याः पूर्वव्यप्रसिद्धे स बुधो मरुत्तराजद्वाराऽश्वमेधयज्ञं कारयामासेति स्मर्यते । बुधश्च गन्धर्वराजपुत्रत्वात् गन्धर्वदेशीयः । तेनावश्यं गन्धर्वाभ्युपिते गान्धारे तत्विजानगरं प्रतिष्ठानमासीदित्यवगम्यते ॥ ६ ॥

तत्र सिन्धुदेशो गान्धारदेशश्चैव एवार्थ इत्येकं । अत एव सिन्धुनदात् पूर्वविकसन्निविष्टायास्तक्षशिलायाः पश्चिमदिक्स्थितायाः पुष्कलायत्याम्नाधिशेषेण गान्धारे देशान्तर्गतार्थं रामायणे व्याख्यातम् । परं तु सिन्धुनदात् पूर्वी देशः 'सिन्धुविषयः' पश्चिमस्तु देशो गान्धारविषय इत्येवं भेदेनाह । तत्र सिन्धुनदात् पश्चिमे गान्धारे येयं पुष्कलायती नगरी प्रसिध्यति तत्रैव भरताकम्पानात्पूर्वकाले वर्धमानं नगरमासीत् ॥

सा गन्धर्वाणां राजधानी भरतेन विध्वंसिता पश्चात् पुष्कलायती नाम्ना पतिताऽभूदित्याहुः । वर्धमानं चैतन् चन्द्रवंश्यानां राज्ञां पुरा पुरत्रयान्तर्गतमेकं पुरमासीत् । वर्धमानसन्निधयेनैव च सुद्युम्नेलाभर्वा गन्धर्वराजेन बुधेनेदं प्रतिष्ठानपुरं प्रतिष्ठापितम् ॥

यत्रायं पुरुरवा राज्यं धाम तस्यैव वेदन्यदुपनिवेशस्थानं 'स्वातफाथुल' नाम्न्योनयोः सङ्गमस्थानादुत्तरतो गौर्याः प्राक् कूलस्थं इस्तिनगरम् । यत्रायोः समीपे नहुयो जगाम भरतो वा शकुन्तल्या मात्रा सह पितरं दुष्यन्तं जगाम तथा च पुरुरवसो राज्यान्तर्गतमिदं पुरत्रयं पुरत्रयसंनिवेशस्वारख्यात् सन्निहितप्रामेयस्यादिति पश्यन्ति । सर्वथाऽपि सिन्धुनदात् पश्चिमतो गान्धारदेशे प्रतिष्ठानपुरमासीदिति सिद्धम् ॥

ननु प्रदर्शितं पूर्वमेतिहासिकानां ध्वनं यत्र स्पष्टमुत्तरे आहर्वातीरे प्रयागे प्रतिष्ठानं प्रतिष्ठाप्यते तदेतत् प्रतिष्ठानस्य गान्धारदेशीयत्वे विरुध्यते—इति चेत्

अन्यप्रतिष्ठानपुराभिप्रायेण तदुपपत्तेः । तथा हि—ययातिर्नाहुष सम्राट् वृद्धावस्थायां संपूर्णं साम्राज्यं पूरुप्रभृतिभ्यः पुत्रेभ्यो यथायथं विभज्य स्वमस्मिन् गङ्गा-यमुनासङ्गमस्थाने प्रयागे वानप्रस्थरूपेण न्युवासयेतिहासिकाः प्राहुः । तत्रावश्यमस्य ययाते, सम्राज किञ्चिदुपनिवेशस्थानं प्रयागप्रत्यासत्या प्रवृत्तं सम्भाव्यते । प्रतिष्ठानाधिपतिसम्प्रन्धाच्चैतस्य स्थानस्य स्वयं लोके प्रतिष्ठानसंज्ञा प्रवृत्ता संभाव्यते । क्रमेण सुदृढमूलाया लाकप्रसिद्धेरनुरोधादस्य ययातेरुत्तरकालेपि तत्स्थानं प्रतिष्ठानशब्देनैव व्यवहियमाणमासीत् । अतस्तदभिप्रायेणैव तानि सर्वाणि प्रयागप्रतिष्ठानवचनान्युपपाद्यानि । न चेतावता प्रयागे प्रतिष्ठानमासीदिति कृत्वा गान्धारदेशे प्रतिष्ठानमासीदिति यत्कुं युज्यते । बाह्लीकानां केषांचिदत्र केकयदेशप्राप्ते बाणिज्यसम्बन्धेन समागत्योपनिविष्टानामुपनिवेशस्थानस्य केकयदेशान्तर्गतस्य प्रदेशविशेषस्य बाह्लीकत्वेन प्रतिपत्तावपि नैतावतोत्तरमद्रदेशस्यस्य प्रधानभूतस्य बाह्लीकनगरस्यापलापः शक्यते कर्तुम् । उभयोः प्रामाणिकत्वेनौचित्यात् तत्र तत्रार्थसमावेशः प्रकृतैः सम्भवात् । तस्मादस्तु ययातेरुत्तरकालं प्रयागेऽपि प्रतिष्ठानम् । किन्तु प्रधानभूतं चन्द्रवंश्यानां राजधानी प्रतिष्ठानं गान्धारदेशे एवासीत् । वंशप्रवर्तकस्य पुरुषस्यो गान्धर्वदेशोऽयस्थानप्रसिद्ध्या तत्प्रतिष्ठानस्य गान्धर्वदेशीयतयैव प्रतिपत्तुं युक्तत्वात् ।

— यत्तु गान्धारदेशस्य द्रुह्यवंशधरेण, गान्धारणेन विनिर्मितत्वात् तस्य द्रुह्य-राज्यान्तर्गतत्वं पूर्वमाख्यातम् । तेनैतस्य पूरो, सम्राजस्तत्र देशे प्रधानराजधानी प्रतिष्ठानं न संभवतीति केचिदाक्षिपन्ति । तदसत् । तेषामैतिहासिकवचनानां गान्धारणे गान्धारनगरनिर्माणे तात्पर्यावधारणादवोपात् तदिदं नगरं प्रयस्त्रिंशदक्षांशदेशीयं (पट्याष्ट पश्चिमदेशान्तरे) संनिविशते । तच्च सार्वचतुर्विंशदक्षांशस्थात् (अस्तितितमपश्चिमदेशान्तरस्थाच्च) प्रतिष्ठाननगरात् दक्षिणपश्चिमे संपद्यते । संभवति हि प्रतीयमाण्डलिकस्यापि तस्य द्रुह्योर्प्रातृस्नेहेन पूरोरनुमाया तदाह्वया या पूरुसाम्राज्यान्तर्गते गान्धर्वदेशोऽपि स्वद्रव्यन्ययेन गान्धारनगरं निर्माय पूरवे प्रमदे समर्पणमिति नैतावता गान्धर्वदेशमात्रस्य द्रुह्यराज्यान्तर्पातित्यं प्राप्नोति । परानुमत्या परस्य देशोऽपि परेणाऽपि नगटादिनिर्माणस्य केनचिद्विधेनैव संभाव्यमानत्वात् । अथ च क्रमेण प्रसिद्धिं प्राप्तस्य गान्धारनगरस्य सम्प्रगतेनैवायं गान्धर्वदेशोऽपि गान्धारनाम्ना प्रसिद्धोऽभूदित्यम्यदेतत् । तस्मान्नैतावता गान्धारदेशे प्रतिष्ठानसत्ता नोपपद्यते—इतिबोध्यम् ।

यत्तु अन्तरिक्षचारिणां गन्धर्वाणां धिषयेषु गान्धारेषु प्रतिष्ठानपुराभ्युपगमे—

“क्षितायडसि राजेन्द्र अन्तरिक्षे चराम्यहम्” ।

इति शकुन्तलावचनं विरुध्यते । प्रतिष्ठानस्यान्तरिक्षवर्तितया दुष्पन्तस्याप्यन्तरिक्षचारित्वोपपत्तेरित्युक्तम् । तदप्यसारम् । मनुष्यजातीयस्यमसि । गन्धर्विणीसन्तानत्वाद् गन्धर्वजातीयाऽहमस्मि । मनुष्यास्तु पृथ्वीलोकाचारिणोऽ-

धर्मतीर्थस्नानमरण्यबहुलमेवासीदिति गम्यते । तीर्थदृष्ट्या तत्र कदाचिन्निवसता-
मपि पौरवाणां प्रधानराजधानी प्रतिष्ठानं गन्धर्वदेशे एवासीत् । अत एव पुरुरवसो
गन्धर्वदेशवासित्वमिवास्य पुत्राणामपि तद्देशवासित्वमैतिहासिकै स्मर्यते ।
यथाह लैङ्ग, पट्पठितमाध्याये—

“तस्य सप्तमवन् पुत्रा सर्वे व्रितततेजसः ।
गन्धर्वलोके विदिता भवमक्ता महाबलाः”

इति । तस्मात् पुष्कलावती सन्निधाने क्वचित्प्रतिष्ठानपुरमासीदिति निश्चितपक्ष-
स्तिष्ठम् । इति चतुर्थी प्रतिपत्तिः ॥ ४ ॥

आसां चतसृणां प्रतिपत्तीनां चतुर्थी सामान्यिकप्रत्यययुक्तपुण्येतित्यादिति
ष्यमध्यवस्थाम् ।

तद्विदं प्रतिष्ठानपुरं केन विनिर्मितमित्यन मतत्रयं भवति । धैवस्व
तनूमनुनैवेदं नगरं विनिर्माय सुद्युम्नाय स्वपुत्राय समर्पितमिति पराशर प्राह ।
यथोक्तं विष्णुपुराणे—

“तत्प्रियातु वसिष्ठश्च नात् प्रतिष्ठानं नाम नगरं सुद्युम्नाय दत्तं तच्चासौ पुरुरवसे
प्रादात्” — इति । हरिवंशेऽप्येवमुक्तम्—

“वसिष्ठश्च नात्वासीत् प्रतिष्ठाने महामनः ।
प्रतिष्ठा धर्मराजस्य सुद्युम्नस्य कुरुद्वद ॥ १ ॥
तपुरुरवसे प्रादाद्राज्यं प्राप्य महायशसा ।
सुद्युम्नं कारयामास प्रतिष्ठाने नृपक्रिया ॥ २ ॥

इति । प्रह्लाण्डोपोद्घातस्य तृतीयपादे पठितमेऽध्याये चेवमुक्तम् । अथेष्टाकुणा
महाराजेनेदं नगरं निर्माय स्वभगिन्यै इत्याय समर्पितमिति परे प्राह । अथ यादो
काधीश्वरोऽयं सुद्युम्नो महाराज स्त्रीभावमागम्य लज्जावेशाद् यादोके नगरमगत्वा
बहिरेव यत्रावतस्ये तत्रैव तस्मिन्ना तदभर्ता मृधो गन्धर्वराज प्रतिष्ठानं नात् नगरं
प्रतिष्ठापयामासेत्युक्तं रामायणे । तद्विदं सर्वकवास्यतयाऽयमर्थः प्रतिपद्यते—यत्
किन्तु पुरा मनुना सुद्युम्नाय यादोके नगरं दत्तमासीत् । पश्चात् तस्य स्त्रीभावोत्तरं
रामनोबैयस्यतस्येष्टाकीर्तुधस्य च प्रयत्नादिदं नगरं विनिर्मितमासीदिति । इति
प्रतिष्ठानपुराख्यानं समाप्तम् ॥ २ ॥

इत्युक्तं प्रतिष्ठानपुरस्य निर्माणसंबन्धतः मतत्रयमुक्तं भवति । इदं तावत्
प्रतिष्ठानपुरं मनुना विनिर्माय सुद्युम्नाय दत्तमित्येकम् । इष्टाकुणा विनिर्माण-
स्यभगिन्यै इत्यायं दत्तमित्यपरम् । मनुना यादोके नगरं सुद्युम्नाय दत्तमा-
सीत् किन्तु सुद्युम्नस्यैव स्त्रीभावोत्तरमिलानात्ता प्रमिदिरभूत् । ततोयादो-
नगरदेऽप्यस्यानमरोचयमानाया इत्यायाः प्रतिष्ठानार्थं तदभर्ता गन्धर्वराजेन बुधेनदं

प्रतिष्ठानपुरं निर्मितमिति तृतीयम् । तत्राद्ये मतद्वये तावदिलासुघुन्नयोर्मिश्रत्वं प्रतीयते इति युक्तमुत्पश्यामः । किन्तु तृतीयस्मिन् मते इलासुघुन्नयोरमिश्रत्वमुच्यते । तत्रावकल्पते । स्त्रियाः पुरुषस्य चैकत्वासंभवात् । अतस्तद्विषयमिदानीं विवेचयामः ॥

इलासुघुन्नसंयन्त्रेण तावन्मतचतुष्टयं भवति । (१) बाहीकनगराधिष्ठाता तत्रैव राज्यं कुर्याणः स इलो राजा पश्चादिलानाज्ञी स्त्रीयभूय स्त्रीभावोत्तरं तु बाहीकं त्यक्त्वाऽन्यत्र प्रतिष्ठानपुरं निर्माय तत्र जीवनशेषं यापयामास इत्येकम् ॥

(२) प्रतिष्ठानपुराधिष्ठाता तत्रैव राज्यं कुर्याणः स सुघुन्नः पश्चादिला नाज्ञी स्त्री भूत्वा तत्रैव प्रतिष्ठानपुरे जीवनपर्यन्तं राज्यं चक्रे ॥ इति द्वितीयम् ॥

(३) इला (१-लंछे. अ. ६६) तावदियमिदं चाकुप्रभृतीनां ज्येष्ठा भगिनी । सा होतुरपचारात् जन्मनैव स्त्रीरूपा सती पश्चात् मिश्रावरुणप्रसादात् पुंस्त्वं प्राप्य सुघुन्नो नाम भूत्वा पश्चात् शरयणप्रवेशात् पुनरिला नाज्ञी स्त्री बभूव । सा पुनः पुरुषवसः प्रयत्नात् पुमानभूत् । दक्षिणदेशीयदण्डकारण्यान्तर्गते प्रतिष्ठानपुरे चैतस्या दायप्राप्तं राज्यमासीदिति तृतीयम् ॥

(४) इत्याकुप्रभृतीनां ज्येष्ठा भगिनीयमित्य प्रतिष्ठानपुराधिष्ठात्री दायप्राप्तेऽस्मिन् नगरे राज्यं चक्रे । सुघुन्नस्तु तेषां सर्वकनिष्ठो भ्राता । स बाहोकेपुराधिष्ठाता राजासीत् । किन्त्विलायाः स्त्रीत्वाद् राज्यकर्मणि तत्साहाय्यार्थमिदं चाकुणा निपुणोऽयं सुघुन्नः प्रतिष्ठानपुरे सचिवरूपेणावस्थाय चिराय राज्यकर्मसु प्राधान्यं प्रापेत् इति चतुर्थम् । इत्थं चतुर्णां मतानामाद्येषु त्रिषु सुघुन्नश्चेला चैक एवार्थः सिध्यति । चतुर्थं तु मिथस्तयोर्मैदं पदयामः ॥

तान्येतानि मतानि क्रमेणोपपादयितुमादौ तावत् प्रथमं मतं धैराद्येन प्रदर्शयामः । रामायणे धात्र्योक्तीये भगवान् रामचन्द्रः स्वप्राप्तस्यस्तदिलाधरिभ्राता चक्षुणो जन्मनः पुरुषं कर्दमस्य मुनेः पुत्रं बाहीकनातीयं कंचिदिलं नाम राजानं बाहीकाधीश्वरं शिवकोपात् स्त्रीत्वं गतमाख्याय संवर्तशिष्येण मरुत्तनाज्ञा राह उतादश्वमेधात् तस्य पुंस्त्वप्राप्तिमाचष्टे । तथाहि रामायणश्लोकाः प्रदर्शयन्ते—

“ भ्रूयते हि पुरा सीम्य कर्दमस्य प्रजापतेः ।

पुत्रो बाहीश्वरः धीमानिलो नाम सुधार्मिकः ॥ १ ॥

स राजा पृथिवीं सर्वां चक्रे कृत्वा महायशः ।

राज्यं चैव नरव्याघ्र पुत्रवत् पर्यापालयत् ॥ २ ॥

सुरेभ्यः परमोदार्यैर्देवैश्च महाधनैः ।

नागराक्षसगन्धर्वैर्यक्षैश्च सुमहात्मभिः ॥ ३ ॥

पूज्यते नित्यशः सौम्यः भयातै रघुनन्दन ।
 अधिभ्यंश्च त्रयो लोकाः सरोपस्य महात्मनः ॥ ४ ॥
 स राजा तादृशोऽप्यासीद्धर्मं धीर्यं च निष्ठितः ।
 बुधधा च परमोदारो बाहीकेशो महायशः ॥ ५ ॥
 स प्रचको महाबाहुर्मुग्धां रुचिरे घने ।
 चैत्रे मनोरमे मासि सभृत्यबलवाहनः ॥ ६ ॥
 प्रजघ्ने स नृपोऽरण्ये मृगान्कृतसहस्रशः ।
 हत्वेव वृतिर्नाभूच्च राक्षस्तस्य महात्मनः ॥ ७ ॥
 नाना सृगाणामयुतं घड्यमानं महात्मना ।
 यत्र जातो महासेनस्तं देशमुपचक्रमे ॥ ८ ॥
 तस्मिन् प्रदेशे देवेशः शैलराजमुतां हरः ।
 रमयामास दुर्धर्पः सर्वैरनुचरैः सह ॥ ९ ॥
 कृत्वा स्त्रीरूपमात्मानमुमेशो गोपतिध्वजः ।
 देव्याः प्रियचिकीर्षुः संस्तस्मिन् पर्वतनिष्ठरे ॥ १० ॥
 तस्माद् यजामहे सर्वं पार्थिवार्थं दुःखसदम् ।
 कर्दमेनैवमुक्तास्तु सर्वं एव द्विजर्पमाः ॥ ११ ॥
 रोचयन्ति स्म तं यज्ञं रुद्रस्याराधनं प्रति ।
 संवर्तस्य तु राजर्षिः शिष्यः परपुत्रजयः ॥ १२ ॥
 मरुत इति विख्यातस्तं यज्ञं समुपाहरत् ।
 ततो यज्ञो महानासीद् बुधाश्रमसमीपतः ॥ १३ ॥
 रुद्रश्च परमं तोपमाजगाम महायशः ।
 अथ यज्ञे समाप्ते तुङ्गप्रीतः परमया मुदा ॥ १४ ॥
 उमापतिर्द्विजान् सर्वानुवाच हस्तनिधौ ।
 प्रीतोऽस्मि हयमेघेन मरुधा च द्विजसत्तमाः ॥ १५ ॥
 अस्य बहिपतेश्चैव किं करोमि प्रियं शुभम् ।
 तथा वदति देवेशोद्विजास्ते सुसमाहिताः ॥ १६ ॥
 प्रसादयन्ति देवेशं यथा स्यात् पुरुषस्त्रिबलः ।
 ततः प्रीतो महादेवः पुरुषत्वं ददौ पुनः ॥ १७ ॥

अत्र मरुतोऽयमविदितः पुत्रः सूर्यवंशीयः । तेन मरुत्तेन समकालोऽयमिलः
 सुयुद्धो नेद्ववाकुसमकाल इति निर्धार्यते । पुंस्त्वकाले चैतद्वैलस्य शशविन्दुर्नाम
 पुत्र आसीन्नतु पुराणोक्ता गयोत्कलविनताम्बा इति च विशेषोऽयमधार्यते । स्त्रीत्व-
 काले चैतस्या इलायाः पुररवा नाम पुत्रः कार्तिकेयजन्मस्थानस्य श्वेतगिरेः संनिधा-
 नेऽभून्नतु पुराणोक्ते कनकलसंनिधाने पुरुषर्षते इत्यपि विशिष्यते इति रामायणीयं
 प्रथमं मतमुक्तं भवति ॥ १ ॥

पतद्रामायणपाठत पुरात्वे परोक्षार्थज्ञानसाधनी काचिदावर्तनी नाम विष्णु
 ज्ञापयु प्रचरितासीदिति विज्ञायते ॥ २ ॥

सुपुत्रोपाख्यानम्—तत्र शंखलिखितोपाख्यानम् ॥ अथ द्वितीये तु मते
प्रतिष्ठानपुराधिष्ठाता सुपुत्रो नाम कश्चिन्महाराज आसीत् । ब्राह्मेऽष्टशताध्याये
सुपुत्रोपमिश्रधात्रेण व्यपदिश्यते । अस्यैव सुपुत्रस्य राज्यशासनकाले शङ्ख
लिखितश्चेति द्वौ भ्रातरौ तपस्विनावास्ताम् ॥ अलर्कपुत्रो महर्षिर्जंगीपत्यस्तयोः
पिताऽऽसीत् । हिमालयराजकन्यानामर्णकपर्णकपाटलानां पार्षतीद्याव्यया प्रसि-
दानां सर्वकनिष्ठकपाटला पार्वती तयोर्माताऽऽसीत् ॥ तदुक्तं ब्राह्मे द्वाविंशोऽध्याये ॥

“सोपि कालेन शीलेन्द्रो मेनायामुदपादयत् ।
अपर्णामेकपर्णां च तथा चैर्वकपाटलाम् ॥ १ ॥
उमा तासां घेरिष्ठा च महादेवमुपस्थिता ।
वृक्षकव्योशना तस्य पुत्रः स भृगुनन्दन ॥ २ ॥
आसीत् तस्यैकपर्णा तु देवलं सुपुत्रे सुतम् ।
या तु तासां कुमारीणां मृतीया लोकपाटला ॥ ३ ॥
पुत्रस्ता तमलर्कस्य जैगीपव्यमुपस्थिता ।
तस्याश्च शङ्खलिखितौ स्मृतौ पुत्रावयानिजौ ॥ ४ ॥

तयोश्च पृथक् पृथगावस्थी सैतवाहिन्या मया उपकूलेऽनतिदूरे सन्निविष्टौ
पुष्पफलवृक्षैरतिरमणीयावास्ताम् । तत्र कदाचिद्विहितो यदृच्छया राज्ञाभ्रम-
माजगाम । राज्ञस्तु कचिद्विर्णान्तस्तदानीमाधमे नासीत् । भ्रात्रा हीनमाधमं दृष्ट्वा
तदागमनप्रतीक्षया तत्र स्थानुमोहमानः स कालयापनेच्छया तदाभ्रमवृक्षेभ्यः
फलान्याह्वय तत्रय स्थित्वा विभ्रमं भक्षयामास । भक्षयत्येव च तस्मिन् राज्ञो-
ऽप्याभ्रममाययौ । फलानि भक्षयन् लिखितं दृष्ट्वा राज्ञ उवाच । कुत यतानि-
फलान्याहृतानि, अत्र वा केन हेतुना भक्षयसीति । ततोऽयं लिखितो ज्येष्ठं भ्रातरमुप-
हृत्यामिषाद्य च प्रहसन्निव यिनयेनोवाच—इत एवैतानि मया गृहीतानीति ।
ततस्तीव्रदोषाक्रान्तः राज्ञोऽब्रवीत्—अदत्तान्येतानि फलानि स्वयमाददानेन त्वया
स्तेषामिदमाचरितम् । तेनादत्तादानपापेनाक्रान्तोऽसि स त्वं गच्छ राजानमासाद्य
सर्वपापमुक्त्या पापनिष्कृत्य तेन दृतं धीरदण्डं धारय । ततस्ते स्वधर्मोऽनुपालितः
स्यादिति । इत्यमुक्तः स लिखितः सत्वरं तद्वचनान् राजानं सुपुत्रमाजगाम ।
आगतं च लिखितमन्तपालेभ्यः श्राव्य सहामात्यः पदभ्यां बहिरभ्यागत्यामिषाद्य च
तेन सहान्तः प्रविशेत् । आसनादिमिरम्यर्च्य सल्लस्य च तं पश्येत् । किमर्पमाण-
मन्त्रमे शंसति । लिखित उवाच—

“अनिस्पृष्टानि गुरुणा फलान्याहृत्य चाभ्रमे ।
मक्षितानि मया राजन । तम मां क्षाधि माचिरम् ॥ १ ॥

सुपुत्रउवाच—

पुष्पमूलफलादीनि घन्याऽपरिमृष्टानि चेत् ।
नियेधलक्षणाऽभावे गृहानो नापराध्यति ॥ २ ॥

१ चान्नस्पत्यं मूलफलं दार्ढ्यन्यथं तथैव ॥ १ ॥
 २ तृणं च गोभ्यो भासार्यमस्तेषु मनुष्यवीत् ॥ ३ ॥
 ३ द्विजोऽध्वग क्षीणवृत्तिर्वायिसू हे च मूलके ।
 आदवानः परस्मैप्राज्ञ दण्डं वातुमर्हति ॥ ४ ॥

लिखित उवाच—

“यद्यमेतद् यथाथ त्वं किन्तु पापानुपति यत् ।
 तदपापमपि त्याज्यं धर्मशुद्धिमसीप्सता ॥ ५ ॥
 यः स्वास्यदत्तान्यादत्तेऽपहर्ता व्यस्रपि क्वचित् ।
 दोषानुदर्शिनो स्तेये शुद्धिस्तस्य नृथा भवेत् ॥ ६ ॥
 एषमाह मम भ्राता ज्येष्ठः शङ्खो गुहर्मम ।
 तथैव श्रूयते धर्मगायाऽप्यत्र पुरातनी ॥ ७ ॥
 ईशायास्पमिदं सर्वं यत् किञ्च ज्ञागत्यां जगत् ।
 तेन त्यक्तेन भुञ्जीया मा गृधः कस्यचिद्वनम् ॥ ८ ॥

सुयुक्त उवाच—

“प्रमाणं वेन्मतो राज्ञा भवतो दण्डधारणे ।
 अनुज्ञायामपि तथा हेतुः स्यादेव भूपतिः ॥
 स भवानभ्यनुज्ञातो मया दोषात् विमोचितः ।
 कामानन्यानतो गृही करिष्यामि हि ते वचः ॥

लिखित उवाच—

“अदण्डनेऽभिज्ञस्तस्य धर्मं न स्याद् रक्षास्थितिः ।
 इच्छामि दण्डमेव त्वं यद्य पश्यामि तुष्टुतम ॥ १ ॥
 भ्रातरं यदि यास्यामि छन्दधमनो हृदण्डितः ॥ २ ॥
 धर्मस्यस्य सतस्तस्य पापशुद्धिमवेन्मयि ॥ ३ ॥

इत्य राज्ञा छन्दधमानोऽपि स लिखितो भूशं पातकात् भीतो दण्डमेव वर्या-
 मास । ततः सुयुक्तस्तस्य कपौ प्रच्छेदयामास । धृतदण्डस्तु लिखितो भ्रातरं शङ्क-
 गत्वा क्लेशादार्त उवाच—वृत्तदण्डोऽस्मि भगवन् । इदानीं मेऽपराधं क्षन्तुमर्हसि ।
 शङ्क उवाच—

“न कुर्व्ये तव धर्मज्ञः न त्वं दूषयसे मम ।
 धर्मस्तु ते व्यतिक्रान्तस्तवस्ते निष्कृतिः कृता ॥
 त्वं सैतधादिनीं गत्वा तर्पयस्व यथाविधि ।
 देवान् ऋषीन् पितृभ्याऽथ मैत्रावरुणैः मनः कृया ॥

इत्थं शङ्खाग्रया लिखितो मर्द्दां सैः शङ्खादितोऽवगम्याह तर्पणार्थं प्रचक्रे । नेचाम-
वगाहनानस्य तस्य पुनः श्रावद्वाह मादुपस्तान् । विस्त्रितः स तो बाहू भ्रातुर्दर्श-
यामास । शङ्खेऽग्रयोत् । तत्र सा मया कृतम् । मा ते तत्र विशङ्खऽभूत् । देवं ह्रीदमत्र
विहितं द्रष्टव्यम् । लिखित उवाच—

यदीदृशं ते तपसो वीर्यमस्ति स तर्हि कस्माद्भाहं त्वया पूर्वमेव पूतः कृतः
किमर्थमहं राजसदनं प्रेषित इति । शङ्ख उवाच—

“यमेतन्मया कार्यं नाहं दण्डयस्त्वव ।

इत्थं पूतः स मृपतिर्यं चापि पित्रुभिः सह ॥ १ ॥

शूरोऽप्यवलितस्य कार्यार्थकार्यमज्ञानतः ।

उत्पथं प्रतिपन्नस्य न्याय्यं भवति शासनम् ॥ २ ॥

उत्पथं प्रतिपन्ने तु ग्राहणेऽपि त्वयोदये ।

दण्डेन शासनं कर्तुं अधिकारोऽस्ति भूपतेः ॥ ३ ॥

इत्थमाभ्यस्तो लिखितः पूतः प्रसन्नः शङ्खाग्रमे जगाम ।

अत्र कश्चिद्विषयं प्रत्ययतिष्ठते । यद्विदमत्र शङ्खाग्रमे लिखितेनादृतानि कला-
म्यादृतानि तत्र धर्मविषयं भवति । पुराकालेऽपि भारतीय धर्मस्मृतिकारैरपदरणीय-
द्रव्यप्रकरणे फलमूलादीनां परिगणितवान्, इत्याम्यनुशासतिरेकेऽपि तदादानेऽप-
राधमावात् ॥ यद्योक्तं मानवीये—

“दानस्पर्त्यं मूलकलं दार्वान्यर्थं तर्पय च ।

तृणं च गोमयीं प्रासार्यमस्तेयं मनुस्मवीत् ॥

(८ । ३३६) द्विजोऽप्यगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविंशु द्वे च मूलके । आश्वदानः पक्षेत्राग्र
दण्डं दातुमर्हति (अ. अ. ३४१) । गीतमीयेऽपि—

“वीरु दनस्पर्तीनां पुण्याणि स्वयदाददीत । कलानि चापरिहृतानाम्”—इति,
तथा चानपरात्र लिखिताय हस्तचित्रेदात्मककठिनदण्डानुशादानं सुपुत्रस्यापि
नायकस्यते इति ॥

तत्र ग्रमः—अथस्वितर्ह दीर्घं देशकालापायद्रव्यपात्रानुरोधेन धर्मप्रकरणं भवति ।
नानवेक्ष्यतानि धर्मो रूपं पचे । तथा चेदमादानमस्तेयं द्विधोपपद्यते । निदेशलक्षणा-
मावात् साधारणीकृतमेकम् । क्षीणवृत्तेष्वप्यकृतं च द्वितीयमिति । तत्र लिखितस्य
क्षीणवृत्तिर्वाभाषारत्नश्रदानं नापदमैकवृत्तित्यर्थः शङ्खेति । लिखितस्य स्वयं
दण्डप्रहणाप्रहणे च शङ्खाग्रमस्पर्शकलानां साधारणीकृतत्वं नासीदिति विहायते ।
तथा च तदादानेऽप्यग्रमः प्राप्नोति । तस्मादुचितोऽयं सुपुत्रस्तो लिखितदण्ड
इति मान्यम् ॥

अत्राहुः—अस्ति खल्वन्योऽपि राजा सुद्युन्नो यथा सूर्यवंशे युवनाश्वस्य पिता सुद्युन्न इत्युच्यते । तथापि न तत्सामयिकमिदं शङ्खलिखितोपाख्यानम् ॥

अनाधुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । इति शान्तिपर्वणि त्रयोविंशध्याये व्यासेनोक्तः पुरातनेत्यक्षरस्वारस्यादतत्सामयिकत्वस्यैवावगमात् । युवनाश्वपितु सुद्युन्नस्य तु चेद्व्याससमकालप्रायत्वात्—इति केचित् ॥ परेतु युवनाश्वपितु सुद्युन्नस्यैव संश्लेषेनेदं शङ्खलिखितोपाख्यानमाहुः । तदीयराजधान्या अपोधायाः शङ्खलिखितवनस्थानसंनिहितत्वात्, गन्धर्वदेशीयप्रतिष्ठानपुरस्य विप्रहृष्टत्वाच्च । तत्र तत्वं मृग्यम् । घाराहपुराणोक्तः काशिराजस्य सुप्रतीकस्य कनिष्ठपुत्रस्तु सुद्युन्नो नैतच्छ्रितनायकः संभाव्यते । तज्ज्येष्ठप्रातुर्दुर्जयस्य काशिराजस्य महापतापित्वेऽपि तद्वरजस्य सुद्युन्नस्य अविशिष्टराजत्वाद् दुर्जयमगत्वा सुद्युन्नं प्रति लिखितगमनस्या समञ्जसत्वात् ॥

अथ यतोऽस्यां सैतवाहिन्यां नधामवगाहमानस्य लिखितस्य बाहू प्रादुरास्ताः ततस्तदिनादारभ्यैवास्याः सैतवाहिन्याः सरितां बाहुदेति नामान्तरं प्रसिद्धमभूत् । इति सुद्युन्नोपाख्याने शङ्खलिखितोपाख्यानम् ॥

अथ सुद्युन्नोपाख्याने पक्षोपाख्यानम्—

स एव प्रतिष्ठानपुराधिपता महाराजः सुद्युन्नोऽवन्तं मृगयाप्यसन्त्यासीत् । स भूयो भूयो मृगयां चरन्नेकदा महत्या सेनया मृगयामाजगाम ॥ स हिमालयप्रान्ते घडुध्यालसमाकुलं गहनं घनं परिव्रजाम् । तत्र वनोद्देशे परिभ्रमन् मृगान् वरुन् शशान् सूकरान् खड्गान् गधयान् शरभान् महिषान् सुमरान् घनकुक्कुटान् अन्योद्भवैर्बिधान् मेभ्यान् हिंस्रान् वा पशून् निघ्नन् मनो विनोदयामास । मृगयागतमानसः स कश्चित् कालमटव्यामेव स्थातुं मतिमाधाय राज्यतन्त्रपरिचरकानमन्यानुवाच ।

“गच्छन्तु नगरं सर्वे भवन्तोऽवहितेन्द्रियाः ।”

देशं कोशं धलं राज्यं पालयन्तु यथाक्रमम् ॥ १ ॥

आदायाग्नीन् घसिष्ठेऽपि तथा यातु पितेव नः ।

घत्स्यामि मृगयाशीलः कंचित्कालमहं घने ॥ २ ॥

अरण्यभोगमुग्मिष्य घाजिचारणमालुपैः ।

मृगयाशीलिभिः कैश्चिद्दिना यान्तु परे पुरीम् ॥ ३ ॥

(ब्राह्मेष्ट शताध्याये १०८) इत्यमासतास्तेऽनात्याः प्रतिष्ठानमाययुः । स तु राजा सुद्युन्नः स्वयं हिमयन्तं गिरिमेव शनैः प्रायात् । स तत्र कंचित्कालं निवासाय स्वसंनिवेशयोर्ध्वं रमणीयं स्थानमन्वेष्टयामास । अर्कस्मात्तत्राति विशदं राजोचितं गिरिकन्दरं प्राप्य संनिवेशाय मनोदधे । तच्च गिरिकन्दरं समष्टुनाम्नः कस्यापि यक्षेश्वरस्य स्थानमासीत् । समानाग्नौ च तस्य भाव्यासीत् । तथा सह मृगयाविहाराद्यर्थं स यदा पचिदन्त्यत्र ससार तदानीमेव शून्यं स्थान-

मालोभ्य राजा सुद्युतस्तद्वासस्थानं रम्यं गिरिगह्वरकस्मादाचक्रमे । स यक्षः
समार्यः प्रत्यावृत्त्य स्वस्थानं महत्या सेनया समेनेन राक्षसकान्तं दृष्ट्वा ममेदं स्थानं
दीयतामिति राजानमर्थयामास । किन्तु राजदूतेन ताडितः स भूयो व्याकुल-
श्चित्तयामास—

“इहं जेतुं न शक्नोमि याचितो न ददात्ययम् ।
हतं मेहं ममानेन हन्त किं कर्वाण्यहम् ॥ १ ॥

सोऽन्यानपि यक्षानाहूय तानुवाच—

“युद्धे जित्वा च राजानमिलमुद्धतदन्तिनम् ।
गृहापयान्यतो याति मम तत्कलुर्महद्य ॥”

इति । एवमुक्तास्ते युद्धदुर्मदा युद्धार्थमायोजनं कृत्वा राजान-
मुपेयोषुः—

“गुहालघोऽयमस्माकं निर्गच्छास्माद्भुतं नृप ।
नोवेद्युद्धात्परिग्रहः पलाय्य त्वं, गमिष्यसि ॥

एवं यक्षैकैकः स राजा सुद्युतः क्रोडरक्तेश्वरो युद्धं कर्तुंभारेमे । स
महान्नी राजा तान् सर्वान् यक्षान् जित्वा दशरात्रीस्तरोवास । स तु समनुनाम
यक्षो विजितो हृतागेहो दुःखकातरौ यत्र तत्र वने विचरन् भूयसा चिन्ताकान्तः
स्वभार्यां समानुवाच ।

“राजायं दुर्मना, कान्ते व्यसनासक्तमानसः ।
कथमायाति विपदं तत्रोपायो विचिन्त्यताम् ॥ १ ॥
पापिनाभिह राज्यानि व्यसनान्तानि निश्चितम् ।
तस्मात् पापिगमेन त्वं प्रापयामाचन प्रति ॥ २ ॥
प्रविशेत्तत्र राजायं स्त्री भविष्यत्यसंशयम् ।
पुमानुमायनं गत्वा स्त्रीत्वमेतीति विद्युतम् ॥ ३ ॥

एवमुक्ता सा समा नाम यक्षभार्या मृगो भूत्या सुद्युतस्य पुरतोऽभवत् ।
स राजा मृगीमालोभ्य तां मृगोमन्त्रेक एव हयारूढो निर्ययी । पुरात्वे हि यक्षा-
दयो वैज्ञानिका विद्याविशेषप्रभावात् परकार्यप्रवेशयान्तरसञ्चारे विप्रहान्तर-
धारणे च शिक्षिता आसन् । उभयथा चास्या यक्षभार्यायाः मृगीमायः संभाव्यते ।
परकायप्रवेशविद्यया वा । विप्रहान्तरकृतविद्यया वा । उभयथाऽप्येतमर्थं
मास्तर्यं जिह्वांसी नासंभाव्यं मन्यन्ते । अद्यत्वे वेदविद्याधिलोपात्ताद-
शविज्ञानस्याशङ्क्यतेऽपि पुरात्वे वेदविद्धिः सुरुण्यात् । ये त्रिदानीन्तना
अष्टप्रचारमर्थं सर्वदेवासंभार्यं मन्यन्ते तेषां बालबुद्धीनां संतोषाय तस्या
यक्षभार्याया औपचारिकं मृगीमायं कल्पयामः । यथा हि मृगवृद्धं मृगायित

काचिन्मृगी वने दूरं परिसर्पयति । एवमियं समा परमसुन्दरी सौन्दर्येण राजानं
मोहयित्वा रक्षारक्षया भवन्ती तं दूरे कर्तुं निनायेति मृगीभावस्य तात्पर्यम् । तथा
चैव सुयुद्धसन्ध्याप्रभं नामातिप्रियं तस्त्विनं निजवाजिनमध्यारूढस्तां मृगीभूतां
समामनुसरन् चनाद्वनान्तरमनुगच्छन् यच्छ्रया कुमारवनमनुप्रविशेत् । तस्यैवो-
भावमिति संज्ञान्तरं ब्राह्मं ॥ अस्ति हि हिमालयमण्डलान्तर्गत एवोपकल्पितः
कश्चिदन्यो मेकनामेति पुराणानुशोदनतोऽवधार्यते । तस्यैव च मेतोः
सन्निहितप्राये, कश्चित्प्रदेशे संनिविष्टमिदमासीदण्यं कुमारवनं नाम । तत्र
कचिदकूलैरधिवासितं, कचिद्वा सालैस्तालैस्तमालैश्चम्पकैः पनसैरात्रैर्नापै-
र्मधुकैर्दाडिमैर्नारिकेलैः पुत्रैः खजूरैः शिरीषैर्यैश्चैवविधैः पादपैरितस्ततः
समाकीर्णं वनखण्डं ददर्श । तत्र तत्र माधवी मण्डपावृतं कदलीखण्ड-
मण्डितं यथिकामाहतो कुन्दवल्लीसमावृत्तमासीत् । कचिकी-
चकथ्यनिनानादितं ध्रमरालीस्तस्यं कचित् कचिच्चक्रपाकहंसकारण्ड-
वादिनानाधिपक्षिकलकूजितरक्षणीयं वनप्रदेशं ददर्श । तस्यैषोऽतिवि-
शिष्टां हृदयप्राहिणीं रक्षणीयकतामितस्तताऽधलोकयन् यथेच्छमनुविहरन्नेकाकीं
दूरोपसृतसार्वपाहो वैवात् कचिदेकप्रातिमनाहरे प्रदेशे प्रविशेत् । प्रविशन्नेव
तत्क्षणादसौ सुपुङ्गवः स्त्रीत्वमापत् । सर्वाणि स्त्रीचिह्नानि तस्य तत्क्षणादजायन्त ।
अथाऽपि तस्य वडवाऽभवत् । द्विषाः सहचारिणः भृत्या अपि तत्रावुगताः
स्त्रियः समपद्यन्त । सन्ना खेपातिसंहृष्टा भृत्या ततः प्रत्यावृत्त्य स्वपतिं समस्तुं नान
यत्नमागत्य कृतकृत्यतामात्मनो निरूप्य परं हृषसंयादमधाययत् । स्वीयं च स्थानं
गिरिकन्दरमप्रतिपक्षमाचक्रमे । सुपुङ्गवस्तु राजा श्रीमायमागतस्तत्राकस्नादत्यभ्युत्-
मिव कर्म दृष्टेयप्रातिचक्रितः परां ध्याकुलतामाप । हन्त ! किमेतत् संजातम्
किमतः परं करिष्यामि कथं या स्त्रीत्वमापन्ना राज्यं करिष्यामि । किं मे लोकाः
कर्षयिष्यन्ति । मानिःतंभूतं न लोकाः सुपुङ्गव एवायमिति प्रत्यभिज्ञास्यन्ति ।
कथं यास्मिन्प्रलौकिके कर्मणि प्रत्ययस्तेषाम् । हन्त ! केनाऽहं पश्चितः कथं भवि-
ष्यामि, किं करवाणि, कुत्र गच्छामि" इत्थं बहुविधं धिक्पन्नः पुनः पुनरा-
भ्यर्ष्येणात्मानं क्लृपयन् न किञ्चित् कर्तुं पारयामास । शृगयान्यापारं परित्यज्य
लक्ष्म्या स्यां राजधानीं प्रतिष्ठानपुरमगत्वा तत्रैव तस्माद्वनप्रदेशाद्विभूय स
इतस्ततश्चिन्ताकुलितो विचचार । पतरिप्रन्तरेऽकस्मात्तत्र सोमस्य गन्धर्वराजस्य
पुत्रो बुधो नाम राजा स्वेच्छया चङ्क्रममाणस्तं प्रदेशमागच्छत् । तामिलां तया
विचरन्तीं तत्र दृष्ट्वैव जातकौतूहलसो बुधस्तदन्तिकमुपसृत्य पप्रच्छाभिधान-
मेकान्तेऽरण्यप्रान्तेऽयस्थाननिर्दानं च । इत्येनामाऽहं सुपुङ्गवापरनामाहमित्युक्त्वा
सुपुङ्गवः पुंरूपस्यात्मनः स्त्रीत्वप्राप्तिमाकस्मिकीमस्मै कथयामास । तदुक्त्या विदित-
वृत्तान्तः स बुधस्तामिला त्वमस्तीत्याप्याय हायभावसंपन्नं तां कामयमानः प्रेम्णा
विलोकयामास । अन्योन्यानुपगमाच्च तयोस्तत्र संयोगः समपद्यत । इत्थं च बुधा-
हितगमां संलग्नं स्वकुलचार्यं वसिष्ठं सस्मार । आगतं च तं पप्रच्छ—“भागवन् !
किमिदमेतत् । वनं मयिष्टमात्रोऽहं स्त्रीत्वमापन्नः किमप्रकारेण पश्यति । यद्यपि-
त्वं न स्यात् यदि वा धेनुमयोऽयं नास्मि तर्हि तदास्याय संशयं क्लेबुमर्हति ।

वसिष्ठ उवाच । नाकारणं भवतीह किञ्चिदपि कार्यम् । दूरे च मनुष्यबुद्धे-
र्वास्तिका इमे प्रकृतिगता कार्यकारणभावाः । अतएव तु कादाचित्कचिराष्ट-
कारणसमायोगानुरोधेन जायमानः कादाचित्कः परिणामविशेषा लोकेरलौकिक-
इवापरुत इवामिष्यते । विशिष्टप्रतिपशस्तु वस्तुशक्तिर्विज्याद् योगप्रभाव-
वैचित्र्याच्च सर्वे संभाव्यमानं पश्यन्ति । तद्वाहुः

“गहनः कर्मणां पन्था अपूर्वा वस्तुशक्तयः ।

तासां संयोगवैचित्र्यात्सर्वं भवितुमर्हति ॥ १ ॥

योगेन मानसी शक्तिरुद्धाकुस्ते न किम् ।

अपूर्वं यागसामर्थ्यं योगजं यत्नमैश्वरम् ॥ २ ॥

इह तावद्-हिमालयपर्वतमालायां सृजयति गिरी मद्रवटे नाम स्थाने चाऽसौ
महायोगिराजः शङ्करः प्रतिवसति । स हि योगप्रभावादणिमाद्याः सर्वाः सिद्धी-
रातः सर्वतन्त्रः स्वतन्त्रः सर्वज्ञो यथेच्छं स्वनिष्ठान् भावाभावात् कर्तुं मकर्तुं-
मप्यथाकर्तुं समर्थः इत्येताभिज्ञायते । स चैतस्मिन् हिमालयमण्डले पर्वते पर्वते-
ऽरण्ये ऽरण्ये यथेच्छं पार्यया विहरन् सुप्रभास्ते । स एकदास्मिन्नेव कुमायने
क्रीडासक्तः पार्यया रममाण आस । मनुं कसंगस्थिता च गौरी घिघ्रसासौद् ।
तस्मिन्नेवांतरे शिवं साक्षात् कर्तुं सनकादयो महर्षयस्तत्रोपातिष्ठन्त । तान्
यिलोप्य भृशं प्रीडिता भतुं रङ्गात् सद्यः समुत्थाय चम्रं गृहीतयती पार्यती छत्रपा
प्रेषमाना तस्थौ । श्रुययस्तु रमणप्रसङ्गे तयोरालक्ष्यैवातिर्णौ परिदृत्य तरनारायणा-
धरे जम्बुः । स च शङ्करस्तदानीं कामिनौ काममाश्वासयन् योग्यसामर्थ्या-
द्गन्तेतदपुरुषं कल्पयित्वा रमणीरमणप्रसङ्गे पुरुषास्तल्लोकशङ्कामेकान्ततो न्य-
पत्यत् । आह च—

“कार्तिकेयगणेशाभ्यां शम्भुना नन्दिना विना ।

पुमाश्च प्रविशेज्जातु कश्चिदस्मिन्पुमावने ॥ १ ॥

(भाष्ये १०८) अद्य प्रवृत्ति यो मोहात् पुमान् कोऽपि भवि स्थिते ।

यन् संप्रविशेतेतत् स वै योषिद् भविष्यति ॥ २ ॥

इत्यनेन च्छापद्रुपितं यन् ये जना जानन्ति ते तदमोता दूरतः परिषर्जयन्ति ।
त्वं तु तदक्षानादिह संप्रविष्टः स्तोत्रमापन्नश्चेति । इत्येवाच—भगवन् । यथेयं
तर्हि मम दुःखविमोक्षाय कश्चिदुपायमप्यनुजानीहि । भवन्ति खलु निष्कारण-
कारणाकारणं महापुरुषाः किमधिकम् मया यत्न्यम्—सर्वथाहं तवानुग्रहपानम्—
इत्येवं विलम्ब आरभ्यतः सुद्युक्तस्य तारुणीं दरां दृष्ट्वा दयार्द्रहृदयो वसिष्ठः शंकर-
मेव गन्तुं पर्वतीपयत् । तस्मै तुष्टः स भगवानाह । प्रथमगर्भजननादुत्तरमयं
सुद्युक्तो मानवः पन्थासान् पुरुषे पन्थासान् वा स्तोत्रे भविष्यति—इति ।
स इत्थं वसिष्ठप्रसादात्कथंचिवनुगृहीतोऽभूत् ।

अथ स्त्रीत्वभावप्राप्तौ सत्यामिला नाम भूत्वा बुधाहितगर्भा सा नवमे मासे पुरुरवसं नाम पुत्रं जनयामास ततः सुद्युम्नो मासान्तरे पुरुषो भूत्वा प्रतिष्ठानपुर-
मासाद्य राज्यं चक्रे । तत्र च स्त्रीत्वमासे हर्म्येषु तिष्ठति । पुंस्त्वमासे तु यथापूर्वं
राज्यमनुप्रशास्ति । तेन तस्मिन् समुद्रिग्नाः प्रजास्तं स्यामिनं नान्वमोदन्त । अथापि
पुरुरवसो यौवनं प्रतोक्षमाणाः कथंचन कालं यापयामासुः । तस्य चत्वारः पुत्रा
अभूवन् । एकः स्त्रीत्वे बुधौरसः पुरुरवा पेल्लेयः । स सर्वज्येष्ठः स प्रतिष्ठानपुरे
राज्यासनमधितष्ठौ । अथान्ये त्रयः पुंस्त्वे स्वधर्मपत्न्यामुत्कलयविनताभ्या
अभूवन् ।

तत्र

“उत्कलस्योत्कलं राष्ट्रं गयराष्ट्रं गयापुरी ।

तथैव विनताभ्यस्य राष्ट्रंऽभूत् पश्चिमे स्थितिः” ॥ १ ॥

गयापुरीति मगधस्योपलक्षणम् । पश्चिमं तु राष्ट्रमेतयोरेवोत्कलमगधयोः
संलानः कश्चिदिलस्य पुरोपलक्षितः पश्चिमदेशः । पुराकाले यत्र दण्डकारण्यमासीत्
तत्रैव राष्ट्रा सुद्युम्नेनैवं घनमुत्साद्य तत्र राष्ट्रं प्रकल्प्य स्वनामाङ्कितभिलस्य पुरं
नाम नगरं निर्माय विनताभ्या ज्येष्ठपुत्राय राजधानीं प्रकल्पितेति केचिदु-
भाषयन्ति । एतेऽपि देशाः सुद्युम्नाधिकारे प्रागासन् । त इदानीं पुत्रेषु विभज्य
स्थापिता अभूवन् । परे त्वाहुः—अतिदूरे हि प्रतिष्ठानपुरादुत्तप्राप्तस्याग्नि-
मयोत्कलादिदेशा राज्यान्तरात्तरिता विप्ररूपाः सन्तीति न ते देशाः सुद्युम्नाधिकारे
संभाव्यन्ते । तस्माद्वारण्यप्रदेशा एवैतेऽभिभिर्भावभिर्वनान्पुरसाद्य ह्येन ह्येन
नात्रा नगरं विनिर्माय प्रतिष्ठापितं स्थादिति संभाव्यते । उत्कलादिभिः सुद्युम्नपुत्र-
रधिष्ठिता इमे देशा इत्यत एवैते उत्कलादिभिः शब्दैर्यपदिष्टा अभूवन् । अथ गन्धर्व-
देशीयः प्रतिष्ठानप्रदेशस्तु पुरुरवसोऽधिकारे स्थापितं । तस्मिन् पुरुरवसि कालेन
यौवनं प्राप्ते विशिष्टगुणयोगात् प्रतिष्ठितं तं प्रतिष्ठानपुरे राज्यासने प्रतिष्ठाप्य स
सुद्युम्नस्तपसे यनमाससाद-इति प्रसिद्धिः । एतच्च महाभारतपारमपुराणायनुसारेणा-
प्यातम् । तविदं द्वितीयं मतमाख्येयम् ॥ २ ॥

विष्णुपुराणे तु जन्मतः स्त्रीभूताया इलायाः पश्चात्पुंस्त्वमाप्त्या सुद्युम्नस्य
मात्स्यायते । तथाहि मैत्रेयं प्रति भगवान् पराशरः प्राह—“इष्टिं च मित्रावरुणयोर्मनु
पुत्रकामश्चकार । तत्रापहतं होतुरपचापद्विज्जा नाम कन्या बभूव । सैव च
मित्रावरुणप्रसादात् सुद्युम्नो नाम मनोः पुत्रो मैत्रेयासीत् । पुनश्चेद्वररूपीणात्
स्त्री सती सोमद्युनोर्बुधस्याथमममोणे वसाम । सापुरागध तस्यां सुध
पुरुषस्यमात्रज-मुणाद्यामास । सुद्युम्नस्तु ग्योर्पूर्वक्याद्राज्यभागं न
लेभे । तत्पित्रातु पशिष्टप्रचनात् प्रतिष्ठानं नाम नगरं सुद्युम्नाय दत्तम् । ततश्चासी
पुरुरवसो प्रदात्” इति ॥ ग्राह्यपंचमे सेषमित्रा तेषामिदमाहुः प्रभृतीनामुप-
प्राप्तेषु पुत्रकाव्येष्टिकाले होतुरपचापदुत्पन्नतया सर्वज्येष्ठासीत् । नचा
चाष्ट पापुः—

“अकरोत्युत्रकामस्तु मनुर्दिष्ट प्रजापतिः ।
अनुत्पन्नेषु नचसु पुनरेप्तेषु सुवतः ॥ १ ॥

शर्माभ्याह—

तत्र श्रद्धा मनोः पत्नी होतारं समयाचत ।
दुहिप्रभंमुपागम्य प्रणिपत्य पयोऽनता ॥
तेन होत्रपचारेण क्रूयेत्या नाम सामवत् ॥ २ ॥

अथ भिषावरुणप्रसादात् पुंस्त्वमुपलभ्य सा पुनः सुद्युम्नो नामाभूत् ।
तथा च सर्वं ज्येष्ठोऽप्यसौ सुद्युम्नः प्रयत्नं स्त्रीत्वेनोत्पन्नत्वाद् भोजनाच्छादना-
द्युपनोगमाश्रय प्रतिष्ठानपुरोपलक्षितं मण्डलिकाधिपत्यमेवाधिवक्त्रे । साम्राज्य-
स्य तु प्रधानासनमिच्छाशकुरेव जप्राहेति केचित् । वस्तुतस्तु सुद्युम्नोऽयमिला-
पत्न्यामा सर्वज्येष्ठ आसीत् । प्रतिष्ठानपुरमेव तु प्रयत्नं साम्राज्यतिहासनम् ।
तत्रैषोऽभिषिक्तः कनिष्ठानिच्छाशकुरभृतीन् मण्डलिकभूमिदानेनानुजप्राह ।
अतएव व्याहुः—पश्चिमोत्तरप्रदेशादागत्य इत्याकुर्दायप्रातायां भूमावधमण्डलं
परिकल्प्य तत्रापोध्यां नान राक्षसानां विनिर्भवे । राक्षसाभिवेकस्तु प्रधानराज्य-
धान्यां प्रतिष्ठाने सुद्युम्नस्यैवाभूत् त्विदवाकोः । तदुक्तं पादौ प्रथमखण्डेऽष्टमे-
ऽध्याये—

मनोर्यैवस्वतस्यासन् दशगुणा महाबलाः ।
इलस्तु प्रथमस्त्रेवां पुत्रेभ्यः समकल्प्यत ॥ १ ॥
इत्याहुः कुशनामधारिणो धृष्टः कल्पकः ।
नरिष्यन्तश्च शर्प्यातिर्नामगश्च पूषधूकः ॥ २ ॥
अभिषिष्य मनुः पूर्वमिलं पुत्रं स धार्मिकम् ।
जगाम तपसे भूयः पुष्करं स तपोवनम् ॥ ३ ॥
ततोऽयोध्यां समागत्य समतिष्ठन् यथा पुरा ।
पुष्यस्य भवने तिष्ठन् इलो गर्मघरोऽभवत् ॥ ४ ॥
अजीजनत्पुत्रमेकमेकगुणतं पुतम् ।
पुष्य उत्पाद्य तं पुष्यं स स्वर्गानगमत्पुनः ॥ ५ ॥
सोमार्कवंशयोरादायिलोभूम्भनुनन्दनः ।
ययं पुरुत्वा इन्दोऽभवत्पुष्यशवर्दनः ॥ ६ ॥
इलस्य पुरुषत्वे तु सुद्युम्न इति चोच्यते ।
तस्य पुत्रप्रथमभूत् हरिताद्वगयोत्कलाः ॥ ७ ॥
उत्कलस्योत्कला नान गयस्य तु गयापुरी ।
हरिताद्वस्य दिग्याप्या संप्राप्ता कुरुभिः सह ॥ ८ ॥

अथ मनोः पुष्करात्प्रतिनिष्ठस्य प्राण्यदयोध्यायां गमनं प्रक्षिपयात्
प्रामादिकं स्यात् । अयोध्यायां मनोरनयस्यानात् । अथैतस्य सुद्युम्नस्य स्त्रीत्यला-

भीत्तर प्रजायां विस्कायां राज्यप्रवन्धे शिथिलतां गतेऽयमिदवाकुरेवायोध्याऽधिष्ठानः
प्रधानतामाजगाम । इत्यतिरिक्तेषु पुंभ्रातृपिदवाकोरेव सर्वज्येष्ठत्वात् । एतदेवोक्तं
पाद्रे—

“इदवाकुर्व्येष्ठदायादो मध्यदेशमवाप्तवान् इति । लैङ्गे पञ्चपण्डितमेऽप्येव-
मुक्तम्—यथा

मनोस्तु प्रथमस्यासन् नवपुत्रास्तु तत्समाः ।
“इदवाकुर्वन्मगधैव धृष्णुः शार्ङ्गातिरेव च ॥ १ ॥
नरिष्यन्तश्च वै धीमान्नामाग्नोऽरिष्ट एव च ।
करुषश्च पूषश्च नचैने मानवाः स्मृताः ॥ २ ॥
इला ज्येष्ठा चरिष्ठा च पुंस्त्वं प्राप च या पुरा ।
सुद्युम्न इति विख्याता पुस्त्वं प्राप्ता खिला पुरा ॥ ३ ॥
मित्राचरुणयोस्त्वन्न सादाशुनिपुङ्गवाः ।
पुनः शरवणं प्राप्य स्त्रीत्वं प्राप्तो भवाह्वया ॥ ४ ॥
इदवाकोरक्षमेधेन इला किंपुरुषोऽभवत् ।
इलाकिंपुरुषत्वे च सुद्युम्न इति चोच्यते ॥ ५ ॥
मासमेकं पुमान् ग्रीरः स्त्रीत्वं मासमभूत् पुनः ।
सुद्युम्नो मानवः श्रीमान् सोमवंशप्रवृद्धये ॥ ६ ॥
इदवाकुर्व्येष्ठदायादो मध्यदेशमवाप्तवान् ।
कन्याप्राप्तात् सुद्युम्नो नैव भागमवाप्तवान् ॥ ७ ॥
वशिष्ठवधनास्यासीत् प्रतिष्ठाने महाद्युतिः ।
प्रतिष्ठा धर्मराजस्य सुद्युम्नस्य महात्मनः ॥ ८ ॥
तत्पुरुषवसे प्रादात् राज्यं प्राप्य महायशाः ।
मानवेयो महाप्राज्ञः स्त्रीपुंसोर्लक्षणावितः ॥ ९ ॥ इति ।

अयं ब्राह्मे पुरुषस्यः प्रसादादिलाया जीवनतोवे सर्वथा पुंस्त्वलाभः
श्मर्यते । तथा हि—

स मातरं दुःखपुकां समीक्ष्येलां पुरुषाः ।
नमस्याय विनीतात्मा प्रणयादिदमयचीत् ॥ १ ॥
मातः कुतः सशोका त्वं दुर्मना इव लक्ष्यसे ।
पुत्रोऽस्म्यहं ते कर्मण्यः कस्मात्ते मानसो ज्वरः ॥ २ ॥
इत्थं पुत्रयचः श्रुत्वा लज्जमानाऽपि सा तदा ।
इलोवाच निजं दुःखं शृणु पुत्र यदामि ते ॥ ३ ॥
अवाच्यमपि ते घृष्टि पित्रोः पुत्रो न्यतो गतिः ।
दुःखसागरमगानां पुत्रः प्रयदणं परम् ॥ ४ ॥
पुमानहमिलो नाम स इत्थं स्त्रीत्वमाप्तवान् ।
पूर्णपत् पुंस्त्वमिच्छामि सोऽयं मे मानसो ज्वरः ॥ ५ ॥

स त्वं स्वपितरं पृच्छ युधं गत्वा यथार्थवत् ।
 उपायं पुंस्त्वलामाय मन्ये स उपदेदयति ॥ ६ ॥
 स मातृवचनादेवो गत्वा पितरमञ्जसा ।
 तदर्थमर्थयामास मातुः कृत्यं तथात्मनः ॥ ७ ॥
 उवाच स युधस्तस्मै शिवगौरीप्रसादतः ।
 पुंस्त्वमेप्यत्यसौ तस्मात्तावापधय सर्वथा ॥ ८ ॥
 पुरुरवाः पितुर्वाक्यं ध्रुवा मातृहिते रतः ।
 द्विमघन्तं गिरिं गत्वा चक्रे गङ्गातटे तपः ॥ ९ ॥
 प्रससाद् शिवा तस्मै प्रत्यक्षं दृश्यते तदा ।
 प्रणम्य वरदां गौरीं स मातुः पुंस्त्वमार्थयत् ॥ १० ॥
 शिवावाच तदा तस्मै सेलाऽर्चामिपिच्यताम् ।
 अनामिकेकमात्रेण पुंस्त्वलामो मयिष्यति ॥ ११ ॥
 यत्र नद्य इमास्तिस्रो गङ्गाया सह संगताः ।
 मृत्या गीता च सौभाग्या तत्र पुंस्त्वमगादिला ॥ १२ ॥
 प्राप्य पु स्त्वं स सुयुजः परं हर्षमुपागतः ।
 महाऽऽपुदयसिद्धयर्थमदयमेधं चकार सः ॥ १३ ॥
 चतुर्हं घलं राज्यं दण्डकेऽस्थापयत्तदा ।
 इत्यस्य पुरनाम्ना तु विख्यातं तदिला पुरम् ॥ १४ ॥
 विनतादयं पुंस्त्वजातं तत्र रागेऽभिपिच्य सः ।
 प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठाम्य तमेलं वनमाययी ॥ १५ ॥ इति ॥

तथा च पूर्वमिला स्त्री, तत इल. पुण्यः, पुनरिला स्त्री, पुनः सुयुजः पुरुषः
 भूताऽऽण्डस्य दक्षिणापये च तस्य राजधानी प्रतिष्ठानपुरमासीत्—तदिदं तृतीयं
 मतमाख्यातम् ॥ ३ ॥

अथास्मिन्निलाख्याने त्रिष्वप्येतेषु मतेषु विदुषां विप्रतिपत्तयः प्रदृश्यन्ते ।
 तत्र केचिदित्यं तावत् प्रत्ययतिष्ठन्ते । येमिला नामैतेषां पीरवाणां घंशस्य मूल-
 भूता युवस्य एतन्मनादुहिता काचिदाख्यायते । सा तावन्न स्त्री काचिदासीत् ।
 न च तत कस्यचिद्वंशस्य प्रवृत्तिः संभवति । अप्राणित्यादिलायाः स्त्रीत्वेना-
 प्यानस्य रूपकत्वात् । तथाहि—मानव्या मिश्रावरुण्या अस्था इलायाः पीरानिक-
 सार्धाप्यानमूलभूतायां भूतौ सा तावदिला कर्मविशेषतया तत्कर्मफलभूताशी-
 रिशेषतया वा निर्दिश्यते । तस्या एव च मनुदुहित्वमुपचर्यते । मिश्रा-
 वरुणाभ्यामुपसङ्गमः । न च ततोऽन्या मानुषी काचिदिला पुत्राण्येवमिष्यते ।—

“अकरोत्पुत्रकामस्तु मनुर्दिष्टं प्रजापतिः ।
 मिश्रावरुणयोर्दो मनुरादृतिमाययत् ॥

“दिव्यसंज्ञना तस्मादिला जज्ञे” इति श्रुतिः । इति ब्रह्मपुराणप्रतिष्ठानात्

जातायामादिषि दुहितृत्वोपचारस्य संभाव्यमानत्वात् । तस्मान्नेयमिडा मानुषी भवितुमर्हति ॥ ३ ॥ अपि च मानुषी तावदेकाम्यामेव मातापितृभ्यां जायते । न तु द्वाभ्यां पितृभ्यां त्रिभ्यो वा पितृभ्यः । इह तु मानवीयमिडा मैत्रावरुणी श्रूयते । मनुना जनितायां तस्यां मित्रावरुणाऽपि स्वमपत्यत्वमीपाते । सा मानुषी संती कथं त्रिभ्यः पितृभ्यो जायते । तस्मान्नेयमिडा मानुषी भवितुमर्हति ॥ ४ ॥ अपि च साशीरस्मि । तां मा यज्ञेऽवकल्पयेदुक्तं च प्रयाजानुयाजयाम्भ्यतः प्रधानयागोत्तरेति कृतं व्यतयाऽनुविहिते भोग्यश्रील्लभप्रयोजके कर्मविशेषे तदुप-
संहारः क्रियते । तेनास्या पेटिहासिन्याः प्रस्तावस्य इडाया अस्मिन्नेव कर्म-
विशेषे तात्पर्यमस्तीति ध्रुवं गम्यते । तेनेयमिडा मानुषी काचिदासीनारी-
त्यैतिहासिकानामर्थाचां भ्रान्तिरेव । तथा च तस्यामिडायां पुरुषा जज्ञे ततो
वा पौरव्यो वंशः प्रवृत्त इत्यादिकं सर्वं निर्गलं निर्मूलमनास्थे-
येति प्राप्नोति ।

अत्र दूमः । अस्तु तावद् घृतपद्या गौरिति वा संज्ञा । अस्तु वा पाकयज्ञस्य
कर्मविशेषस्येडा संज्ञा । अस्तु वा तदाशीर्विशेषस्य हुतशेषद्रव्यस्य घेडा संज्ञा ।
अथापि तावता मानुष्याः सा संज्ञा नास्तीति न भ्रमितव्यम् । अचक्ष्यं हीयमिडा
नाम स्त्री काचिदासीत् । ततः संवत्सरे योपित् संयभूवेति श्रुत्या स्पष्टं तथा प्रतिपत्ते-
तथा मित्रावरुणी संजग्माते—इति श्रुत्युक्तस्य मित्रावरुणाभ्यामुपसङ्गमस्य या-
न्यथानुपपत्तेः । अपि च । औघनिर्वहनादूर्ध्वमिह मनुरेवैकः परिशिदिषे स
प्रजाकामः पाकयज्ञेनेजे । ततः संवत्सरे योपित् संयभूवेति भाषयन्ती श्रुतिरस्याः
पाकयज्ञात्मिकाया इडायाः प्रजाकामेन कर्तव्यतां तस्याः प्रजोत्पत्तिप्रयोजकतां
च स्पष्टमाचष्टे । तत्र यद्यस्या इडायाः स्त्रीरूपत्वं न स्यात् तर्हि प्रजाकामेन
कृतायास्तस्याः कर्मविशेषरूपया प्रजोत्पत्तिफलानुत्पत्तौ कर्मणः प्रजार्थत्वस्ता-
पकस्यैतस्येडाग्राहणस्य मत्तप्रलपितत्वमापद्यते । “स यो ह्येव विद्वानिडया चरति,
पतां ह्येव प्रजातिं प्रजायते । यां मनुः प्रजायते यत्यादि श्रुत्या तदिडाकर्म कर्तुं
मनोरिच प्रजोत्पत्तिः सुस्पष्टं प्रतिपद्यते । यदि तावदिडाकर्मणः फलरूपा सा
नारीडा मनोरेव नेऽयेत स तर्हि कोऽन्यः प्रजाकामस्तदिडाकर्म कर्तुं प्रवर्तते ।
ये त्विडा ग्राहणश्रुत्याः प्रराचनार्थतां मन्यमानाः केवलमर्थघादतामात्रक्षणा
मनुकृत्कपलाचर्यजातं सर्वमेधापलपन्ते ते साहसिका धैतण्डिकाश्चेति निर-
स्यन्ते । संमकयामर्थप्रतिपत्तौ तदुपपत्तौ च सत्यामनिमित्तं तदपलापस्य बाल्य-
चापत्यमात्रत्वात् । अर्थस्य तत्कर्मोपपादकस्य यस्तु भूतस्यैषाण्यनमर्थवाद्
इत्युच्यते । न तु मिथ्याप्रशंसनं मिथ्यानिन्दनं वा कचिदर्थवादः संभवति ।
तस्मादक्षयं मनुजतायाः पाकयज्ञियेडायाः फलभूता मानयो दुहिता काचिदिडा
नामासीत् । तस्याश्च नार्या इडाप्रभावेणोत्पत्तेरिडा संज्ञा कृतासीत् इति
तत्पम् ।

अतएव संहार्या इनाया यज्ञसंस्कारकर्तृभ्यं नैतिरीयग्राहणधृती भूयते “इडा
यं मानयो यज्ञान् काशिन्यासीत् । साऽष्टणोत्—अतुरा अग्निमादधत इति । ततः

गच्छत् । न आह्वनीयमत्र आदधत् । अथ गार्हपत्यम् । अथान्वाहाह्वर्यपचनम् । साऽब्रवीत्-प्रतीच्येषां श्रीरगात् । भद्रा भूत्वा पय मघिष्यन्तीति । यस्यैवमग्निराधीयते । प्रतीच्यस्य श्रीरेति । भद्रो भूत्वा परामवति ॥ १ ॥ साऽब्रूणोत्-देवा अग्निमादधते इति । तदगच्छत् । तेन्वेहाह्वर्यपचनमग्न आदधत् । अथ गार्हपत्यम् । अथाह्वनीयम् । साऽब्रवीत् प्राच्येषां श्रीरगात् । भद्रा भूत्वा स्वर्गलोकमेप्यन्ति प्रजां तु न वेत्स्यत इति ॥ यस्यैवमग्निराधीयते-प्राच्यस्य श्रीरेति । भद्रो भूत्वा स्वर्गं लोकमेति । प्रजा तु न चिन्दते ॥ २ ॥ साऽब्रवीदिडा मनुम् तथा वा अहं तवाग्निमाधास्यामि यथा प्रप्रजया पशुमिर्मिथुनैर्जनिष्यसे, प्रत्यस्मिन् लोके स्थास्यसि । अमिस्वर्गलोके जेष्यसीति । गार्हपत्यमथ आदधात् । गार्हपत्यं वा अनुप्रजाः पशवः प्रजायन्ते । गार्हपत्येनैवास्मै प्रजां पशून् प्राजनयत् अथा न्वाहाह्वर्यपचनम् । तिर्य्यङ्मिथुनं वा अयं लोकः । अस्मिन्नेव तेन लोके प्रत्यतिष्ठत् । अथाह्वनीयम् । तेनैव स्वर्गं लोकमभ्यजयत् । यस्यैवमग्निराधीयते । प्रप्रजया पशुमिर्मिथुनैर्जायते । प्रत्यस्मिन् लोके तिष्ठति । अमिस्वर्गं लोकं जयति—“ इति । (ते० ब्रा० १।१।४) असुरास्तावदाह्वनीयपूर्वकमग्निप्रयाधानं कुर्वन्तिस्म । देवाऽस्तु दक्षिणाग्निपूर्वकम् । तदुभयं प्रत्याख्याय सेवा गार्हपत्यपूर्वकं व्यवस्थापयति स्म । तदित्यं यमप्रकरणसंस्कारकावं मानुष्या इडाया विग्रहवत्त्वमन्तरेण न समाप्यते । तस्मादस्त्रीयं मनुकल्या काचिदिडा नास्तीतीति सिद्धम् ।

यत्तु मानुषजन्मवैरूपादिडा नारी नासीदित्याहुस्तद् भ्रान्तिम् । न तावदपि हुतमाग्यादिद्रव्यचतुष्टयमेवादा नारीडायाः शरीरममकद्रव्यं तत्रेष्यते । अपितु :—

“प्रसुय आपो महिमान् मुत्तमं कारुवीं चाति सद्ने विषस्यतः” (ऋ० सं० १०।७।१) इति धृतैर्यवस्वतपितुर्विषस्यतो गृहेऽग्निद्वयनामकयज्ञपेक्षयाऽस्तु हवनामकयज्ञस्यैवाधिकप्रचारदर्शनाद्वैवस्वतेनाप्यनेन धाद्वदेवेनाप्येव दद्याद्विद्व्याप्याहुर्दद्यां चकार” ।

तादृशाहुर्गुत्तरं तदुत्तरोषं भुञ्जानायाः धदाण्याया मनुपत्न्या एवोदरे तस्या दुहितुरुत्पत्तेरिष्यमाणत्वात् । अन्यथा—‘स यो ह्येषं विद्वानिदृया चरति एतां ह्येष प्रजातिं प्रजायते यां मनुः प्राजायतेति श्रुतेरपि यजमानानां मनुष्यद्रव्येष प्रजोत्पत्तिरुक्ता संभाव्येत । न च तथा दृश्यते । धैर्यस्य वृक्ष्यमानं मनुसादृश्यं व्याकुप्येत । तस्मात् साम्योपपादनार्थं मनोरपिदुत्तरोषमक्षणफलरूपेणैव प्रजोत्पत्तिस्तदात्वेऽपि संभाव्यते । अत एवेतिहासिकास्तच्छ्रुत्यास्तथैव तात्पर्यं परिपश्यन्ते । मनुपत्न्यां धदायामेवास्या इडाया उत्पत्तिमाचक्षते । “मिश्रायकणयोरेष्टि प्रजायमकरोत् मनुः । तत्र धदा मनोः पत्नी हवोरं समयाचत ॥ १ ॥

दुहितर्यमुपागम्य प्रणिपत्य पयोयता ॥ ॥ तेन होत्रप्रचारेण बन्देता नाम सामयत्” ॥ २ ॥ इति ॥ (मा० ६—१)

एतेनैडाहुतशैशमक्षणफलरूपत्वेऽपि मनोरौरसान्मनुपत्त्याः श्रद्धास्थाया गेभे
दुहितुरिडाया उत्पत्त्येयानिजैवेयमिडा प्रतिपद्यते न त्वयोनिजा । तस्मान्नास्ति तस्या
मानुषजन्मवैकल्प्यमयोनिरुत्वं चेति सिद्धम् ॥ २ ॥

अथ यदप्युक्तं जनकस्य तदुत्पत्त्यज्ञानाश्रेयमिडा मानुषीति, एतदपि भ्रान्तम् ।
संभाव्यते हि मित्रावरुणाभ्यामस्य मनोः कश्चन सम्बन्धः । तेन कुतश्चिद्वेतोरस्म
मनोरनुपस्थितौ मित्रावरुणगृहे श्रद्धायां गृहीतजन्मनस्तत्रैव चिरं स्वदुहितृवत्
परिपालितायास्तस्या इडायाः पञ्चान्मुनुगृहे समागतायाः संभवति मनुना तादृशः
समाज्ञापः । अथवा मनुना स्वदुहितृनया विज्ञाताया अपीडाया इडाकर्मप्रभावजनि-
तत्त्वभावेदयितुमिच्छं समाज्ञापः प्रादर्शयत् । नैतावता जनयितुर्मनोः स्वरस-त्तानानभिज्ञत्वं
कल्पयितुं युज्यते । तस्मान्नास्ति जनकस्य तदज्ञानमिति सिद्धम् । अथवा मनोरस्थार्यं
पूर्वं खोदुं लक्षणाकान्तः सुचुक्षः पुत्र एवासीत् परिवितः । स पश्चात् खोदभूवेति खो-
भावाद्दूर्ध्वं स्यं पितरमागत्य "तथाहं दुहितास्त्री" ति वदन्तीमिलां प्रत्यस्य मनोपुं क
एवायं प्रदत्तः—कस्य मम दुहितासीति तदनेन धौत्रेण प्रश्नाक्षस्वात्स्वैर्नैवास्या इत्य-
याः सुपुत्रास्त्वरूपं पूर्वावस्था धृत्यभिप्रेता प्रतीयते—इति बोध्यम् ॥ एतेन जनक-
स्य स्वदुहितृज्ञानं स्थानमात्रं संभाव्यते इति युक्तं पश्यामः । अथ यदुक्तमजन-
कस्यापि तस्मान्मन्यपत्यत्वलाभ इति तदापि चिन्त्यम् । मानव्या अपीडाया मित्रावरु-
णान्यां दुहितृत्वेन भावितायानमैत्रावरुणीत्योपपत्तेः । भवति हान्यज्ञाताया अन्यन्यदु-
हितृत्योपचरो यथा दशरथकन्यायाः शान्तायाः खोमपादकन्यात्वं यथा चा द्रुप्याद-
यकन्यायाः पूयायाः कुन्तिमोजकन्यात्वम् । एवमस्या मनुदुहितुरिलाया मित्रावरुण-
दुहितृत्वं न विरुध्यते तस्मादविसंवादः ॥ ४ ॥

अथ चान्यदुक्तमिडास्यानप्रकरणस्य कर्मविशेषोपसंहार इति । तदपि
नि.सारम् । सात्रीस्त्रीत्यभिदधत्या मनुदुहिता स्वस्वदेवायक्षफलरूपत्वेनाभिधा-
नात् तावता नारीरूपायास्तस्या अपलपितुमशक्यत्वात् । अथवा यामयं मनुः
पाकयक्षिणामिडामकरोत् सैव परिणताहमिच्छंरूपा सन्भूयमित्यभिप्रायेण कर्मफल-
रूपत्वमात्मनः पश्यन्ती सा तां मा यदेऽवकल्पयेत्यात्मसूत्रेण तया पाकयक्षिदेइया
तादृशत्वं स्वस्योपनिबध्नाति । इडायाश्चमावाद्युत्पन्नाहमिडातामास्त्रीति वक्तुं
तादृशत्वेनाह । अहमिथा मिजयद्वेदेवास्मीति । तथा खेत्यं तादृशत्वोपचारेण ना-
त्यन्तमस्या नारीरूपा अपलापो युज्यते कर्तुम् । तस्मान्न कर्मविशेषे प्रकरणोप-
संहार इति सिद्धम् ॥ ५ ॥

इवमत्रापरे द्रष्टव्यम् । पुराणो होतृशसीत् । प्रह्ला चा, मनुर्व, देवेन्द्रो वा,
असुरेन्द्रो वा, महर्षिर्वायः कश्चिदेवोप्रमायां महात्मा परितुष्टां भूत्वा यं कश्चिद-
नुजिघृक्षति, यस्य वा चिरप्रायानुवर्तमानं परमयश आकाङ्क्षते तस्य सूर्य-
रश्मिस्तेन केनचिदेवाणीकेन दिग्भेन वा केनचित्सारमण्डलेन, केवाचिद्वा नद्या,
केनचिद्वा पर्यतेन, केनचिद्वा कर्मजनितेन निशिष्टेनार्येन, केनचिद्वा कर्मणा नाम-
साम्यं कारयति तस्यैव नात्रा तानुपपन्नयति । तेषां वा नात्रा कश्चित्तमुपयो-

इत्येवं मनुस्मृतौ सर्वशरीरान्तर्गतः शरीराधिष्ठातुः शारीरिकप्रपञ्चमूल-
स्तम्भरूपस्य कस्यचिच्छरीरकस्यात्मनात्रा प्रसिद्धस्यार्थस्य मनुसंज्ञाभिधीयते ॥
स प्रजापतिः । तस्यैताः प्रजा इष्यन्ते वा एता अस्मच्छरीरे रसासृग्मांसमेदोऽस्थि-
मज्जशुकेन्द्रियप्राणप्रज्ञादिव्यक्तयोऽन्तर्निवेशन्ते । आत्मत एषामुत्पत्तेस्तेष्व्वात्मनो-
ऽधिष्ठातृत्वाच्च । ता एताः प्रजा अस्य मनोः पाकयज्ञादुत्पद्यन्ते यद्यमप्सु दध्यावि-
चतुष्टयं जुहोति स इडायज्ञः प्रकृते प्रजोत्पादकः पाकयज्ञः । श्रद्धा वा आपः
इति श्रुतेः सर्वजगदुत्पादानभूताः सूक्ष्माः काश्चिदापः श्रद्धाशब्देनोच्यन्ते । सा हि
श्रद्धा घुलोके हूयते ततः सोमः संभवति । सोमः पर्जन्ये हूयते ततो वर्षं संभवति ।
वर्षं पृथिव्यां हूयते ततोऽन्नं संभवति । अन्नं पुरुषे हूयते ततो रेतः संभवति । तद्विष्यं
पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषश्चसो भवन्तीति श्रुतेः छान्दोग्यश्रुतिसिद्धोऽयमपा-
मुत्क्रम एव स इतिहासप्रसिद्धोऽपामोघः । अपो ह यद्बृहती विश्वमापन्नं गर्भं दद्या-
ना जनयन्तीत्यभिम् ॥

(ऋक्सं० १० । १२१ । ७)-(यजु.सं० २७ । १८)-(अथ सं० ४ । २ । ६)

इति श्रुतिसिद्धौ जलगर्भस्थोऽग्निरेव स मत्स्यो मनोः पारयिता । अपि च ।
आपोमयः प्राण इति श्रुतेः शरीरेऽप्यस्मिन्नेता, प्राणरूपा आपः श्रद्धाशब्देनेष्यन्ते ।
सा हि श्रद्धा मनोः पानी । प्राणगर्भे निहितेनात्मनः स्वरसेनैवासा शारीरप्रज्ञाना-
मुत्पत्तेः । तत्राप्युत्पत्त्ययमात्मा मनुर्दिङ् जुहोति । यद्यमाज्यं दधिमस्तुवाभिक्षा जु-
होति । तत्र मस्तुशब्देन मधु विवक्ष्यते दधिमण्डस्य दध्ना कृतार्थत्वात् । आभिक्षाप-
देन चामृतम् । तथा च दधिमधुघृतामृतसमुच्चितरूपस्यांशत्वात् तस्यैडात्वम् ।
यथोदने गोधूमे वा यावानयं घनभागस्तदधि भवति । तस्येन पूर्वोत्पन्नस्य क्षीर-
स्यैव घनीभावेन तदुत्पत्तेः यावान् वायुं स्नेहभागस्तद्वतेन । यदन्नमाधुर्यं स्वाधने
स मधुभागः । अथ यावानन्न सौम्यो भागस्तदमृतम् । अन्नमयं हि सौम्य मन इति
श्रुतिसिद्ध्याः मनस अपत्तौ तस्यैवोत्पादानत्वात् । दुग्धेऽप्येतच्चतुष्टयं भवति ।
यत्रैतन्न चतुष्टयं भवति न तदघने न तदन्नम् । तस्मादन्नमिडा । तदिदमप्सु प्राणे
हूयते । स प्राणाहुतियज्ञ एवेडायज्ञः पाकयज्ञः । तस्माद्यज्ञात् संवत्सरे योपिदिडा
संभवत्य । अनेडानात्रा तिस्र आशिषो विवक्ष्यन्ते—आयुश्च शुक्रं च धीश्चेति ॥

“एषा वाऽऽशी—जीवेयं, प्रजा मे स्यात्, धियं गच्छेयम्”—इतीडा ब्राह्मण-
श्रुतेः (शत १ । ८ । १ । ३६) दीर्घां गायुं पि प्राणवलादुत्पद्यन्ते—सैकाशीः ।
यह्यः प्रजाः शुक्रवलादुत्पद्यन्ते—सैकाशीः । यह्यः धियोऽध्यात्मं चाधिभूतं च
पशुवलादुत्पद्यन्ते—सैकाशीः ॥

अन्नभोजनादेवैतत्त्रयमुत्पद्यते नान्यथा तस्मादेषा त्रिचिदाशीरिदेडाशब्देना-
प्यायते । “सैना निदानेन यदिडा”—इति श्रुतेः । तस्यामाशिरीडायां पुषो गर्भं घते ।
पुषोऽयं सोमरसादुत्पन्नो मानसो धोघः तस्माद्यज्ञ उत्पद्यते पुरुषा नाम । आयुष्म-
तः प्रजापतः धीमताश्चैतस्मिन् दीर्घजीवने विज्ञानयोगादेयं यशः समुत्पद्यते । उर्ध्व-

शीशवेन दिश उच्यन्ते निदानेन । “अप्सरस्तां दिगुपदिगरूपे”—इति चयन-
श्रुतेः । दिक्षु यशसोऽभिध्यातिरेवोर्चस्या पुरुषस्यो योगः । तस्मादायुरूपयते येनायं
मानुषेणात्मना मृतोऽपि सप्ताक्षरं चिराय जीवन्भवति । तदिदमिलोपारपानस्या-
ध्यामपक्षे तात्पर्यं नेयम् ॥

अथाधिदैवतपक्षेऽपि तत्तात्पर्यमुपनीयते । मनुष्यमाधिदैवतं हिरण्य-
गर्भमित्युच्यते । ग्रहाण्डे सर्वेषामर्थजातानां रस एवोत्पत्तेस्तस्यैव सर्वाधिष्ठातृ-
त्वात् । “हिरण्यगर्भः समघर्तताम्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स वाधार
पृथिवीं धामुतेमां कस्मै देवाय हविषा पिबेम”—इति श्रुतेः । स हि सर्वेषां
प्रदाता । अणोरप्यणीयान् सर्वजगद्भूतार्था च । सहि सर्वेषामात्मा । अथ
सर्व वेदमापोमयं जनत् । ह्यः खलु तावदसौ दिवि दृश्यमानश्चन्द्रः स्वरश्मिभिः
सर्वमिदमाकाशमभिध्यामोति । “अग्निमा ओषधीः सोमविद्यासुवमघापोऽज-
नयस्यद्वाः—अमाग्नोरुर्वोत्तरिक्षं त्वं द्योतिषा वितमो वधधम्”—इति मन्त्रश्रुतेः ।
तस्यैते कतिपयरश्मयः सूर्यद्राघिताः सौम्या आपः सम्पद्यन्ते । ताः प्रतिमूर्च्छिताः
स्विन्ना अनायतना भूया द्योमिन् सर्वतोऽभिध्यामवृत्ति शरीरे प्रस्येदवद्वायौ
संस्पृष्टा भवति । ता आपः धृद्धाशब्देनोच्यन्ते । ता एवाभिध्यामः पृथिव्यां
सोमलताप्रभृतीन् सर्वानिष सोमप्रचुरान् पदार्थान् जनयति । एतदभिध्यायेनैव
तस्याः धृद्धायाः सूर्यदुहितृत्वं संभोतादकार्यं च वेदे ध्रूयते—तथा हि—“पुनाति
ते परिस्तुतं सोमं सूर्यस्य दुहिता घारेण शश्वतातनाः—इति मन्त्रध्याय्यायां
शतपथश्रुती (१२ कां ३ प्र० ४ ब्रा०) धृद्धा ये सूर्यस्य दुहिता अथैव सोमो
भवति” इत्याह । अत्र सोमशब्दः सोमीपधिपरः । परिस्तुतवारशब्दाभ्यां
तथा प्रतिपत्तेः । उपलक्षणमेतत् । अन्येऽपि वाचादिगता रसात्मकाः सोमास्ततः
धृद्धात एवोत्पद्यन्ते । पञ्चादुतिश्रुती धृद्धा घुलोके हूयते ततः सोमः संमध्ति—
इत्यादिना तथोक्तत्वात् ॥ तानु च सर्वग्रहाण्डव्यापिनोऽप्यस्तु धृद्धाशब्देनोपात्तास्तु
स्वधीर्याधानादयं हिरण्यगर्भो मनुः सर्वा यताः प्रजा जनयति । तथा चात्मापः
सर्वप्राथमिकं तावद्—“आपो ह वा इदमग्रे (शतप० ११ । १ । ६ । १ ।) इति शतपथादि
श्रुतिवचनादयमभ्यते । सृष्ट्यादौ तासां सर्वजगद्वापित्वं च ध्रूयते “सोपोऽसृजत
वाच एव लोकात् । वागेवास्य साऽसृज्यत । सा इदं सर्वमापोत् यदिदं विज्ज ।
यदामोत् तस्मादपः । यद्वृणोत् तस्माद्वा । इति (शतप० १ । १ । ६ । १) अयमेव
तासां सृष्ट्यादौ सर्वजगद्वाप्तिप्रकर्षः स इतिहासप्रसिद्धोऽयमपामोघः । तत्रानिरे-
व स जलेचारी मत्स्यः अथैतासामपां सर्वजगद्योनित्वमामनन्ति । “आपोऽग्रे
विश्वमावन् गर्भं दधाना”—इत्यथर्वश्रुतेः (४ । २ । ६) “पश्चिदायो महिना
पय्यंपयत् । दधं दधाना जनयन्तीर्यहं”—इति ऋक्श्रुतेः (१० । १२१ । ८)
वाजसनेयश्रुतेश्च (२७ । २६) तास्वेव स्वरसादुतिदानेन गर्भमाधाय मनुर्दिमाः
प्रजा जनयामास । अत एवैता आपो मानुष्य उच्यन्ते स्थावरजङ्गमानां जनित्र्यश्च ।
यथा “ओमानमापो मानुषीरपृक्तं घात तोका तनयाय शंभोः । सूर्यं दिष्टा मिपजो
मावृत्ता विदस्य स्थानुर्जगतो जनित्रीः (ऋक् सं० ६ । ४ । ७) । ततः सृष्टिः

अमीऽपि मानवीये स्मर्यन्ते—“मनोर्हैरण्यगर्मस्य ये मरीच्यादयः सुताः । तेषा-
मृपीणामाधानां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः ॥ १ ॥ ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो
देवदानवाः । देवेभ्यश्च जगत्सर्वं वरं स्थाण्वनुपूर्वशः ॥ २ ॥ इति स पुनरेतास्त्र-
प्सु दध्याज्यादिरसचतुष्टयीभिर्दंडां नाम जुहवांचकार । ततः सम्यत्सरे योपिदिडा
संपद्यते । सेयं पृथ्वी निदानेन । यदप्सु दध्याहुतं तेनापो घनीभूत्वा मृदः सम्पद्यन्ते ।
यदाज्यमाहुतं तेनात्र मृत्सु तेजश्च दृश्यते स्नेहश्च । तेजो वै घृतमिति श्रुतेस्तेजः
खल्वाज्यधर्मः प्रतिपद्यते । यद्यत्र मृत्सु तेजो न स्यात् तर्हि नैता मृदः काष्ठाविरूपा
अग्निसंयोगात् प्रज्यलेयुः । स्नेहोऽप्याज्यधर्मः प्रत्यक्षतो दृश्यते । यद्यत्र स्नेहो न
स्यान्नैता मृदः परस्परं संश्लिष्टा दृश्येरन् । अथ यदि मृत्सु माधुर्यं न स्यात्
तर्हि ताः कस्मिंश्चिदपि रूपे भक्षणीयाः स्युः । अथ यद्यत्रामृतं न स्यात् किमर्थं
तर्हि ता भक्षणीयाः स्युः । अमृतस्त्वहमायं मेघाग्रमपते । अपि च यान्येताय-
न्नान्यद्वरहर्मद्यमाणान्यपि न क्षीयन्ते सोऽयममृतधर्मो द्रष्टव्यः । अपि चैता मृ-
दस्तत्र तत्र प्राणैर्धियोजिता अपि नात्यन्तं प्राणैर्वियुज्यन्ते । अमृतेनाक्रान्तत्वात् ।
तदित्यमेतेश्चतुर्भा रसैरप्स्वाहुतेस्ता आपो मृद्रूपेण परिणमन्ते । मृत्पिण्डश्चेयं
पृथ्वी संपद्यते इत्या नाम । अन्नमयत्वाद्धीयमित्यनान्ना व्यपदिश्यते । सेयं
मिला मित्रावरुणाभ्यां युज्यते ।

‘तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यां कपं वृणुते द्यौरुपस्थे । अनन्तमम्यदुशब्द-
स्य पाजः कृष्णमम्यद्धरितः संभरन्ति’—इति श्रुतेः अहर्षं मित्रं रात्रिर्वरुण इति ग्राहण-
श्रुतेः पूर्वपश्चिमकपालौ मित्रावरुणशब्देनारुच्येते । उभाभ्यां योगादियं वृत्ताकारा
भवतीति मानवी सतीत्यं मैत्रावरुणी निर्दिश्यते । तस्यामस्याभिलायां बुधप्रहयोगात्
पुरुषा उत्पद्यते इत्याहुः । तस्यायमभिप्रायः । बुधस्तावदयं सूर्याद्विमर्कं गच्छन्
साधिकसप्तविंशत्यंशान्तरेण अवनिष्ठितेन ततोऽधिकं विप्रतिष्ठते । तस्मात् साधिक-
सप्तविंशत्यंशान्तरेण एताभ्यां नाडीभ्यामुभयतः स्पृष्टसूर्यविम्यगमार्त्तव्या पृथ्वी
गर्मधिर्दुः स्पृशन्ती चन्द्रकक्षापर्यन्तहता नाडी पुरुषा नामोच्यते । पुरुषस्य
युक्तस्य चन्द्रस्य पितृसन्तर्पणकालतया ब्रह्माण्डपुराणेऽनुपहृतावेऽष्टाविंशोऽध्याये
व्याख्यातत्वात् । अथोर्वशीतिनिदानेनोत्तरादिमुच्यते तथा च नाडीवृत्ताद्
साधिकसप्तविंशत्यंशान्तरेणोत्तरां गतश्चन्द्रो यत्र पुरुषस्य युज्यते तदयं
पुरुषा उर्वश्या संयुज्यते इत्याख्यानविद् आचक्षते । तस्मिन् पितृसन्तर्पणे काले
पितृसन्तर्पणादायुः संभवति । पितृसन्तर्पकः पितृणां शरीरस्थानां सौम्य-
प्राणविशेषाणामाप्यायनादायुमान् भवतीत्यभिप्रायः । तदिदमिलोपायदानस्या-
धिदैविकं तापप्यमाप्यातम् ॥ केचित्तु कल्पनारसिक्ता अन्यथाप्येतमर्थं प्रकल्पन्ते ।
तथाहि—यदुपराधो मेघः खलु पुरुषा नामोच्यते । पुरुषा यदुपराधो रुरुच्यते । इति
निरुक्तोक्तेः (१०१६) रुरुच्यते स्तनयतीति तद्वसौ दुर्गाचार्यानेश्च । स एव रो-
प इत्युच्यते । इत्या पृथिवी तत्रासुनिघट्टस्मरणम् पृथिव्याः परितो द्वादश-
योजनादधस्तादेपाकारो प्रसरति । स इत्थं पृथिन्यां जातयादेल आप्यायते । अथवा
इदोऽयं रायाः सस्यगुलाया भूमेः संज्ञा । “नित्या वधे चर आपृथिव्या इत्यायास्पदे

सुदिनये अहाम् । एषद्रव्यां मानुषआपयायां सरस्वत्यां रेवदग्नेविदीहि"-(३२३१४)
 इति । ऋद्धमन्नादिषु तथैव वैदिकव्यवहारव्यवणात् । प्रतुष्टुमायामुर्वराया-
 मेव तु भूमी भूयसायं प्रवर्षति न शार्करायामुपरायां वा । तस्माद्वैद आख्यायते ।
 अथवादिहेत्यप्रसंज्ञा । निघण्टुषु तथा स्मरणात् । अत्राय हितं भवतीत्येडोऽय-
 मास्थायते । अथवा—इत्येयुदकसंज्ञा । उदकादेयायमुपघते । तस्माद्वैद इत्युच्यते ।
 स हि गन्धर्वः पर्जन्यो गन्धर्वस्तस्य विद्युतोऽप्सरस इति तैत्तिरीयश्रुतेः (तै०
 सं० ३।३।६१) ॥ उर्वश्यप्सराः—इत्यादिनिघ्न (५।३।२) स्मरणादप्सारिणी विद्युदे-
 षोर्वश्यप्सरा विचक्ष्यते । तस्या अप्सरसः पुनरायुर्नाम तनयो जायते । स हि
 विद्युमेघसंयोगजो घृष्ट्युदक रूप एव स्यात् ।

तस्यायुदतुल्यादायुष्टयमिष्यते । "उर्वशी तिरस्ते दीर्घमायुः" इति (ऋ० सं०
 १०।८।१०) मंत्रश्रुतेः ॥ तनयोत्पत्त्यनन्तरं तयोर्वशी पुरुरवसोर्निन्देद्व्यसर्षेद्व्यने
 इति तद्विषमिलोपाख्यानस्याधिदैवतं नाप्यर्षमेतरेयालोचने साधर्म्यिणा व्याख्यातम् ।
 अथ मोक्षमूलरो नाम कश्चित्केतुमहद्यर्षीयो विद्वान् उर्वशीमुपसं पुरुरवसं तु सुव्यं-
 माह । एवमनेके विद्वांसोऽन्यथान्यथार्थं प्रकल्पयन्तस्तद्राख्यानस्याधिमौक्तिकं प्रत्या-
 ष्यते इति पश्यामः । इत्थं चैतस्य पौराणिकसमाख्यानस्यानेकधा तात्पर्यान्तरे
 निर्णयति तद्विद्वानां शब्दार्थमात्रनिष्ठातानामभ्युदायुषपुरुरवस्युर्वश्यादिषुमनुष्य
 बुद्धिः पौरुष्यशीयमौलिकपुरुषव्याभिमानं च सत्यादपेयते इति चेत् । तत्रेदमुच्यते ।
 अस्तु तावद्विद्वमाध्यात्मिकमाधिदैविकं चाकृतमस्मिन्नित्याख्याने । तथापि
 स्यात्सिकशब्दार्थप्रवयेन, प्रतीयमानास्ते वंशमौलिकपुरुषाः कथमिदं काल-
 तोऽपहोतुं शक्यन्ते । नहुपस्तावदायाः समीपमाजगाम । आयोज्यात्मायनुप्रभू-
 तयो भ्रातरो गन्धर्वलोकविदिता आसन् । पुरुरवाभ्यां केशिपुप्रभृतीन् दैत्यान्
 विजित्य भुग्यांश्चक्रे—इत्येवमादीन्याख्यानानि मनुष्यत्वाभावे निरवलम्ब्यानि भवेयुः ।
 स येन प्रमाणेनैवामाख्यानामाध्यात्मिको वाधिदैविको वायर्थः प्रतिप्रच्यते
 तेनैव प्रमाणेन प्रतीयमानोऽयमाधिमौक्तिकोऽप्यर्थो नतरां तिरस्कृतुं युज्यते ।
 न तावद् व्रूमः पौराणिकाख्याने तादृशा आध्यात्मिका अधिदैविका वायार्थास्ता-
 त्पर्यविषयीभूताः सर्वथा न सन्त्येवेति । सन्ति हि पुराणेषु सप्तविधा आख्याना-
 प्रवन्धाः । केचिदाध्यात्मिका एव केचिदाधिदैविका एव, केचिदाधिमौक्तिक
 एवेति त्रयः । द्वयोर्हयोः सांकर्यात् पुनरन्ये त्रयः । त्रयाणां सांकर्यवैदिक
 स्येति । तत्र यावन्त्येवाख्यानानि वैदिकानि संहिताब्राह्मणयोर्व्याख्यं चिदुप-
 लभ्यन्ते । तेषां सर्वेषामाधिमौक्तिकत्वमेव सतामाधिदैविका आध्यात्मिकाश्चार्थाः
 प्रायेणोपपद्यन्ते इति पश्यामः । अत एवेदमित्याख्यानमप्यस्ति वैदिकमिति
 त्रयाणां सांकर्यात् सप्तमविधं स्यात् । का नो हानिः । यथा ताजदग्निमन्थन-
 कर्मणि पुरुरवा इत्युत्तरारणिमाह, उर्वशीत्यथारणिम्, आयुरिति चाज्यम् ।
 इति यजुर्मन्त्रसंहितायां श्रूयते । यथा वा—भवान् पुरुरवा इति पितृसंतर्पणी
 नाडीमुत्तरेक्षते । उर्वशीति त्रियुतम् । आयुरिति वृष्टिम् । एवमेवात्र यवमध्यव-
 स्यामः—पुरुरवा ऐलेयो राजासीदुर्वशी गन्धर्विणी । आयुरिति च तयोः

अथैष सुपुत्र इत्यो मानवः पुत्रो जन्मना पुरुषोऽपि सन् यज्ञप्रक्रियादोषात् स्त्रीधर्मा स्त्रीलक्षणबहुलः पश्चात् शरवणे सर्वथा स्त्रीभूत्वा मनोः पुत्री—इत्यानामाऽभूत् । यत्तु धृतौ जन्मतः स्त्रीत्वमिलायाः श्रूयते इह तु पश्चादुत्पन्नं वैकारिकं स्त्रीत्वमाख्यायते—इत्याप्रातर्विरोधः प्राप्नोति—इत्याहुः । तत्रेदमनुसन्धेयम् । धृतौ तावदिलायाः मनुपजात्याख्यानेऽपि जन्मतः स्त्रीत्वं नाख्यायते । अथवा वैकारिकमिलायाः पश्चादुत्पन्नं स्त्रीत्वं श्रुतिवचनादेवावगम्यते । तथाहि—मनुमागतेयमिला—“कात्यमसीति” मनुना पृष्टा “तव दुहिताऽहमस्मीति” प्रत्याह । कथं भगवति मम दुहितेति पुनः पृष्टा—या अमूरप्स्वाहुतीरहौपीधृतं दधिमस्त्वामिहां ततो मामजो जनथा”—इति पुनः प्रत्याह । तदनेन प्रश्नोत्तरवाक्येनास्य मनोः प्रजाययज्ञफलरूपः सुपुत्र एव पुत्र आसीत् । तं चायं मनुष्येण स्वपुत्रत्वेन जानान एवासीत् । किन्तु कालेनास्य स्त्रीत्वे जाते सेला पितरं मनुमागत्य यदा “तवाहं दुहिताऽस्मीति” अबो-
 . चत् तदा तां दुहितरमजानानो मनुः—“कथं मम दुहितासीति” पप्रच्छ । तत्र यदि जन्मत एव यज्ञफलतया दुहिताऽभविष्यत् स तर्हि मनुः स्वस्य दुहितृज्ञानं ना-
 चिरमाशयिष्यत् । तस्मान्नमनुपुत्रः सुपुत्रः पूर्वं पुरुष एव सन् पश्चान्नमनुपुत्रीयमिला
 यभूवेति श्रुत्यक्षरस्यास्यादवगम्यते ॥ ३ ॥

अथ मरुतकृताश्चन्द्रमेधादिलायाः पुंस्त्वप्राप्तिरित्यपि न विरुद्धं चने । इह्वाकुष-
 षस्य मरुतस्यापि तदर्थं पृथग्भवेधकरणे याचकाऽभावात् । इलायाः पुंस्त्व लामार्थं
 सौदर्यस्नेहेनापमिदवाकुरयोध्यायां यथादमेधं चको तथैवान्यत्र बुधाश्रमसमीपे
 श्वेतपर्यतादुत्तरतः कचिद्देशे मरुतोऽपि कर्दमवचनाददमेधं चको इति संभवति ।
 अनेके च मरुता घंशप्रत्ये निर्दिश्यन्ते । तथातितरां प्रसिद्धोऽविक्षितः पुत्रो महोप्र-
 तापः सार्यभौमः आसीत् स नेह विवदयते । सुपुत्रसौदरम्रातुर्नामान्तेदिष्टादुत्त-
 रस्य चतुर्दशस्य मरुतस्य सुपुत्रकाले सम्मराऽभावात् । एवं ययातिपुत्रस्य तुर्ष-
 शोर्षशे सतमो मरुतः स्मर्यते साऽपि नेह संभाष्यते । पुरुखल ऊर्ध्वं तस्यैकादश-
 त्पात् तदानीं स समन्वयायागात् । तथा चान्येषामसंभराद् भारतययातिरिक्तदेश-
 जन्मा गन्धर्वादिजातिगतां बुधस्य सखा कश्चिदयं संवर्तशिष्यो मरुतः स्यात् ।
 स बुधादेशात् बुधाश्रमेऽप्यमेधं चको—इति बोध्यम् । ऐतिहासिकास्तु स्वहाना-
 नुसारोपायानुलिखन्ति—इति नियमात् कैश्चिन्मरुतयशो निर्दिष्टः कैश्चिद् वैद्व्याहु-
 यत इरुभय समग्रसम् । तस्माद्वियनासीच्छ्रद्धदेयस्य मनोः पुत्री काचिदिलानात्री
 प्रतिष्ठानपुत्राधिप्राप्तोत्पत्त्यै सर्ववचनानां सामग्रस्यदर्शनात् विसंवादाभावात्
 प्रामाण्यं सिद्धम् यदप्यस्य पुरुषस्यो जन्मनि विप्रतिपत्तिराख्यायते तदपि विप्रान्तम् ।
 कातिरेयज-मस्यानस्य श्वेतपर्यतस्य सन्निधानेऽपि पुरुषपर्यतस्य कस्यचित्
 संभरात्तत्रैवास्य अन्मोपपत्तेरुपपादनीयत्वात् । तस्मादविसंवादात्सर्वं समग्रस-
 मिति सुनिवृत्तं सिद्धम् । तदित्यं मतत्रयमत्र व्याख्यातम् ।

परंतपत्र चतुर्थं मतमातिष्ठते । पुंनः स्त्रीत्वमापापत्तिं गियो या पुंस्त्वमा-
 पापत्तिमप्युतामंशान्ततोऽसंभाष्यमानां मन्यमाना पातप्रज्ञा अस्याः स्त्रीत्व

भावापत्तिरुपार्थान् अन्यदेव किञ्चिद्व्यस्यमुपवर्णयन्ति । तथाहि—दैवस्यतमना-
रिक्वाहुर्मृतयः सुद्युञ्जान्ता दशगुणा आसन् । इत्या नामैकान्या कन्या चासीदेकादशी
संततिः । सा च सर्वज्येष्ठासीत् । अतः पृथ्वीविभागकाले तस्यै सर्व-
ज्येष्ठार्थं भगिन्या अपि ते भ्रातरो विभागमिच्छन्तः सन्तोषार्थमस्याः स्नेहात्
श्रीधनत्वेन गन्धर्वदेशे प्रतिष्ठानपुरं ददुः । सुद्युञ्जाय त्विलापत्नाम्ने भरतखण्डस्य
पूर्वदक्षिणप्रदेशाः समर्पिता आभून् । अयेत्याया वालिगतया तस्या अनायाया
राज्यकार्यं कर्तुं मशमत्वात् तत्परिरक्षणे सुद्युञ्जो भ्राता नियुक्त आसीत् । तत एव
स्वराष्ट्रस्य श्रीन् विभागान् कृत्वा पूर्वभागं गणार्थं मध्यमं तु दक्षिणमुखलार्थं पश्चिमं
विनताभ्याय विभज्य दत्त्वा सखीकः स्वयं गन्धर्वदेशे प्रतिष्ठानपुरे जगाम । तत्र
वैप सुयुक्तः बाहीकं नाम नगरं स्वकीयाण्यनिवेशाय प्रातिष्ठिरकं पृथगर्जयित्वा तत्रै-
वावस्थाप्य स प्रतिष्ठानपुराधिप्राज्या इलायाः राज्यमन्त्र्यं निरीक्षतेस्त्र । अथ कालेन
तत्र बाहीकनगरेऽप्यस्यान्वः पुनः दशविन्दुर्नाम जघे ॥

पश्चात् सुद्युम्नेन साकं भृगवां गतायास्तस्या इडायाः सहयायिनः सुद्युञ्जा-
दयः सर्वे पुत्राः कश्चित्पयंते यज्ञानासगुहास्थानेऽवस्थापयन्त्यत्र घने
विवेकः । प्रसङ्गात् ते सर्वे कुमारस्तस्याने इवेतत्पर्वतोऽधियक्षायां राज्ये
जग्मुः । तत्र च गणैः प्रतिविद्वानां तेषां पुत्राणां कुमारवनस्यान्तर्वनेऽस्मिन् शरण्ये
प्रदेशो नाभूत् । अन्तर्धने हि तत्र मगरतः शंकरस्य विशारद्वानमासीत् । तत्र
चैकदा पार्श्व्या सह द्येच्छाविहारकालेऽरुस्मात्तत्र संग्रहद्वयो जग्मुः । तेन
परिजुहः शङ्कते भगवान् स्वसैनिकान् परिचारकान् गणनात्ता प्रसिद्धानां विदेश ।
अत्र घने दुर्धर्मे प्रवेष्टव्यमिति । तथा च वनस्याभिन्नो रुद्रस्य मगयतो यलग्रिदे-
शान् प्रतिविद्वत्प्रदेशास्ते सुद्युञ्जादयः सर्वे पुरुषास्वस्मात्कुमारवनाद् ग्रहिरेव
तस्युः । केयलाभिः स्त्रीभिः परिचारिकामित्ये सार्द्धं सेला कुमारवने विहृत्यापद-
स्मिन् घनोपान्ते समायाता सा तत्राऽरुस्मात् सोमस्य यज्ञः पुत्रेण युवेन संगता
वाप्यायसम्यथेन परस्परानुतागनासाय संभूय चाहितगर्भां यभूय । प्रजलेन राजा
युवेन सह गान्धर्वविप्रादसम्बन्धस्या विज्ञाय सुद्युम्नः परां चिन्तामाजगाम ।
इयं हीला स्वसाक्ष्यागतं युवमेव गृहीत्वा राज्यकार्यं नियोक्ष्यति । प्रवर्ध्याय
सोमो गन्धर्वाणां राजा ममाधिकारं निरस्य प्रतिष्ठानपुराधूँ स्वराष्ट्रे संवृज्य
पृथग्भूतां राज्यसंस्थामपहरिष्यति । अथवा क्षिय एवेदं राज्यं स्यात् । ममाधि-
कारः सर्वयाऽस्माद्विलुप्येत । इत्येवमनेकया चिन्तयित्वा युवेन सह योद्धुमात्तन-
शक्तिमतासाय स सुद्युञ्जः स्वकुलपुत्रोद्दिनं प्रतिष्ठितं नीतिकुशलं यशिष्ठनाहूय तेन
सहोपायं मन्त्रयामास । यसिष्ठस्तु सुद्युञ्जमार्थनां श्रुत्वा सोमस्य राज्ञोऽप्यधिप्रातारं
मद्रघटस्यं यद्रमेव शरणमाजगाम । रुद्रो हि त्रैलोक्यान्तर्वर्तिनोऽन्तरिक्षस्य सर्व-
स्थोऽधिप्राता इति तैत्तिरीयकादिश्रुतिग्रन्थेनैकया श्रूयते । अन्तरिक्षे चायं गन्धर्व-
लोकः सोमस्य राष्ट्रं 'सोमो वै राजा गन्धर्वेणासीत् इति' । यावापृथिव्यो-
र्धा एव गर्भो यत् सोमो राज्ञेति चैतरेषके तथा धवणात् । तस्मादन्तरिक्षस्यानां
सोमकुवेरादीनां सर्वेणामेव राजामयमध्यक्षः शास्तेति व्यवस्थापयन् यसिष्ठो

रुद्रमागच्छत् । रुद्रस्तु भगवान् परमदयालुरुभयोरेवानुरोधं चक्रे । एकान्तरित-
मासक्रमेण पण्मासांस्तत्र प्रतिष्ठाने सुद्युजः पुरुषो राज्यं शास्तु । पण्मासांस्तु
तथैव सेला सिंहासनमधिष्ठाय राज्यं करोत्विति व्यघस्थया तयोरुभयोरधिकारं
स्थापयामास । रुद्रनिदेशाच्च सोमस्तत्र न किंचिदकरोत् । सुद्युजस्तु स्वराज्ये बाहीक-
राज्यासने स्वपुत्रं शशविंदुमध्यारोप्य स्वयमिलाया राजधान्यां प्रतिष्ठानपुरे
पण्मासन्तरव्यवस्थया राज्यकार्यं यथावन्निर्वाहयामास । किन्तु भगिधै दत्ते
राज्ये पुनस्तत्र स्वाधिकारं संपादयन् सुद्युजः प्रजानां विरक्तिमाजनमभूत् ।
तस्मादिलायाः पुत्रे पुरुरवसि जाते तारुण्यं च प्राप्ते सर्वाः प्रजाः सर्वे च मन्त्रिणस्तं
पुरुरवसमेव सिंहासनेऽधिष्ठापयामासुः । प्रजानां मन्त्रिवर्गाणां च तत्रानुरागं
दृष्ट्वा सुद्युजोऽपि तमेव राज्येऽवस्थाप्य स्वयमुपरतो घनं जगाम । तस्त ज्येष्ठाः
पुत्राः शशविन्दुर्वाङ्गीके राजासीत् । तत्रैतस्मिन् स्त्रीराज्ये स्वाधिकारसम्पाद-
यितुरस्य लोमप्रस्तस्य सुद्युजस्येयमुपहासकस्तिस्रो के यत्र तत्र प्रवृत्ते । राज्य-
गृध्णुरप्यं सुद्युजः पदसु मासेषु स्त्रीभूत्वा पदसु च पुरुषो भूत्वा राज्यं शास्तीति
उपहासभाषेयं लोकस्य प्रतिदेशं प्रसिद्धाऽभूत् । न तु वस्तुत एव स कदाचित्
स्त्रीभूयेति भावयितुं युक्तमिति दिक् । इति चतुर्थऋतम् ॥ ४ ॥

अत्राहुः—इलासुद्युजयोस्तादात्म्यस्य बहुभिर्निहासिकै स्मरणाश्रितदेका-
तोऽपलपितुं शक्यते । एकस्या एव व्यक्तेः स्त्रीत्वेन च पुंस्त्वेन चोभयथा स्मरणात्
तत्र मनोः पुत्रेष्टिकर्मणि विध्यपचारादशमी सन्ततिः स्त्रीपुंलक्षणाक्रान्ता वैकारिकी
जज्ञे । अत्यल्परेतस्कतया पद्मभिर्मांसैरत्र शुक्रं संचयीते स्म । बहुभिः प्रकारेण पुं-
सकताया लोके दर्शनादीदृशमप्येकमुभयलक्षणाकान्तं नपुंसकत्वमीद्वरस्त्वष्टी न
न संभाव्यते । इत्यास्थेयम् । तथाचोक्तं तान्द्र वैष्णवे चतुर्थेऽंशे—

इष्टिं च मित्रावरुणयोर्मनु, पुत्रकामध्वकार । तत्रापहते होतुरपचादिलानाम्
कन्या यभूव । सैन च मित्रावरुणप्रसादात् सुद्युजो नाम मनोः पुनो मैत्रेयासीत्—
इति ग्राह्येऽध्याह—

“अकरोत्पुत्रकामस्तु मनुरिष्टिं प्रजापति ।

मित्रावरुणयोरंशे मनुराहुतिम्रावपत् ॥ १ ॥

दिव्यसंहनना तस्मादिला जज्ञे इति ध्रुति ।

सोमपुत्राद्मुषाक्षिमास्तस्यां जज्ञे पुरुत्वाः ॥ २ ॥

जनयित्वा ततः सा तमिला सुद्युजतां गता ।

सुद्युजस्य तु दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः ॥ ३ ॥

कन्याभावात् सुद्युजो नैतद्राज्यमवामुयात् ।

यसिष्ठवचनात्वासीत् प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठितः ॥ ४ ॥

मानयोऽयं मुनिज्येष्ठाः स्त्रीपुंलक्षणैर्पुतः ।

धृतवान् स इत्येवं सुद्युजैति च विद्युतिम् ॥ ५ ॥ इति ॥

तथा चेयं स्त्रीपुरुषोभयलक्षणा विलक्षणाऽतिरिला मनोर्ययस्यतस्य कन्यासी-
दित्येय तत्त्वम् ॥

सा हीर्यं मनोः पुत्री प्रतिष्ठानपुराधिष्ठात्री महापद्मी कदाचित् सोमसुतेन
 युधेन सङ्गताऽऽसीत् । तं च स्वपतित्वेन वरयामास । गन्धर्वदेशे चाग्निसाक्षिकस्य
 विवाहविधेः प्रथा नाऽऽसीत् । केवलमन्योन्यानुरागमात्रेणैव गन्धर्विण्याः पाणि
 गृह्णानो गन्धर्वस्तस्याः पतित्वेन तत्र प्रतिपद्यते स्म । तथा चैतेन गान्धर्वेण विवाह-
 विधिना न्यूदा सेला युधस्य पत्नी बभूव ।

तस्यां चेलायामस्य युधस्य पुरुरवा नाम पुत्रो जज्ञे इति स्थितम् । स चायमैलः
 पुरुरवाश्चन्द्रवंश्यानां प्रथमः पुरुष आसीत् । यद्यपि युधस्यैव चन्द्रवंशे प्राथम्यं
 वक्तुमुचितम् । तथापि तस्य युधस्य सोमवद् गन्धर्वजातीयत्वेन देवनिष्ठायाः न्तर्गत-
 त्वात् मनुष्यत्वेनाभिप्रेतानामेषां क्षत्रियवीक्षणमैलप्रकृतिकल्पमेवास्वीयते । तस्य
 मानव्यामिलायामुत्पत्त्या मनुष्यत्वात् ॥ इति बोध्यम् ॥

ग्रहा चाग्निश्चन्द्र एवं युधश्चेत्येते देवाश्चन्द्रवंशादिभूताः ।

यद्यप्येते मानवाः किन्तु तेऽस्त्युः स्यर्गे, नैते भारतोर्वी मनुष्याः ॥ १ ॥

ग्रहादीनां युधान्तानां न मनुष्यत्वमिष्यते ।

ततोऽग्रे चन्द्रवंशीऽयमैलप्रकृतिरुच्यते ॥ २ ॥

इति श्रीमधुसूदन विद्यावाचस्पतिरुता पीरपण्यात्यन्तर्गता

समासेयमग्निष्यातिः ॥

श्रुतिपाठपत्रम् ॥

५०	५०	
७	१३	कथमित्यतः पूर्वं "अविद्याच" इति पठनीयम् ।
१०	२४	प्रयः पुत्रा अनेरुद्रभूषुरित्युक्तमित्यतोऽग्रे "य एने प्राणा, पटिभुव्या उरणा अभयन् । तत्रायमुत्पन्नोऽग्निरेव स स्वयंभूरात्मा । उरणानां भूयः क्षोमेऽग्नितापान् पटिहिन्ना यद्वयो द्रवा भूत्वा आपोऽभवन्" । इति विशेषपाठः संनियोज्यः ॥
२७	७	पीप्यादित्यतोऽग्रे 'मानसपुत्रः' इति पठनीयम् ।
३५	२४	भवेत्तिरीत्यतोऽग्रे 'निघघगिरिः' इत्यधिकं भावनीयम् ।
४७	२३	यिद्वहरा—इत्यत्र 'तपः—उग्रः—मयोभूः—आपोदेव्यः इत्यष्टौ देवमनुष्य- राजा लोकपाला आसन्' इत्यधिकपाठो वर्धनीयः ।
५२	३२	केन्द्रस्थानीत्यग्रे 'चतुः स्वस्तिक नामानि' इत्यपि पठनीयम् ।
६१	७	अस्यां पट्टकौ श्लोकसङ्घटान्ते—' इति—' इत्यधिकं द्रष्टव्यम् ।
६१	२०	चोक्तमित्यतः पूर्वं 'प्रतिष्ठानस्य पूर्वदिग्दर्शित्वं' इत्यधिकं योज्यम् ।
६२	३	तेनेत्यग्रे 'प्रयागे प्रतिष्ठाने—इत्यभेदोक्तिः साधु संगच्छते । प्रतिष्ठानांत्' इति पाठः सन्निवेश्यः ।
८०	२०	श्रीमाघमाज्जगामेत्यग्रे—स, इत्यधिकं पठनीयम् ।
८३	१२	तच्च स्थानं त्रयस्त्रिंशदक्षंशदेशीयमित्यतोऽग्रे 'प्रतिष्ठानपुरं तु—सा द्व- चतुस्त्रिंशदक्षंशदेशीयम्' इत्यधिकं त्याज्यम् ।
८२	६	दरण्यं कुमार्यनं नाम । इत्यतोऽग्रे—'तत्र कचिन्नन्दारद्वया, कचिदशोक- लतिका, शोमन्ते—' इत्यधिकं पठनीयम् ।
८३	३२	अधिप्यति—इत्यग्रे 'मत्तन्तरे तु मासं पुरुने मासं श्रौत्वे अधिप्यति' इति विशेषपाठस्तत्र योज्यः ।
१०६	३७	निघटुस्मरणादित्यग्रे 'पृथिव्याः संबन्धेनैवायं मेघः' इत्यपि पठनीयम् ।
१०७	३५	उर्वशीत्यतः प्राक् 'उर्वशीत्युत्तरां दिशन् । आयुरिति दीर्घजीवितम् । यथा वा कश्चित् पुरुषा इति मेघमुपेक्षते—' इति विशेषं द्रष्टव्यम् ।

शुद्धिपत्रम् ॥

पृष्ठ	पं०	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
७	२	परागत्य	परायत्व
७	४	शकुचम्	शकुचम्
७	३१	मासाया	मासाय
८	३	यज्ञ	यज्ञे
८	११	सय	सर्धे
८	१६	तृतीऽस्य	तृतीयस्य
८	२३	पुत्रम्	पुत्रं
११	६	पौद्गाने	पौद्गाने
१२	१	समुद्रायां	मुद्रायां याऽनगमायां वा
१२	४	भ्रान्तकृषन्	भ्रान्तवान्
१२	१६	पक्ष	पक्षं
१२	१८	पाद्गाने	पौद्गाने
१२	२३	आधदीवका	आधिदैविका
१३	४	मण्डल	मण्ड
१३	२८	सृजद्वयं	सृजद्वयं तु
१३	३२	एत	एत
१४	१२	भृग्व	भृग्व
१४	१८	हविर्धाना	वह्निर्धाना
१४	३३	भृगुवाकणि	भृगुवार्कणि
१५	१	भजन	भर्जन
१५	४	दनर्थ	घर्भ
१५	२६	प्रक्षरण	प्रक्षरण
१५	२६	मनस	मनो.
१५	२६	पुराणोक्त.	पुराणोक्तं.
१५	३०	मारियाया	मारियाया
१६	४	इह हि हि	(३०) इह हि
१७	२५	स्याते	स्याने
१८	१३	प्राणादन्ने	प्राणघनी
१८	१३	एतद्	तद्
१८	१४	गादिमष	यदिभूतमष

पृष्ठ	पं०	अशुद्धपाठः.	शुद्धपाठः,
१८	१८	तस्यादीनि	तस्यादित्या
१८	१८	तत्रादीनि	तत्रादिति
१८	२	ऽधीयते	ऽवधीयते
१८	१०	तथा	यथा
१६	११	दीप्यते	दीयते
२१	८	तिष्ठतम्	तिष्ठताम्
२१	२६	मेनवैरुत्तमिति	मेतवैरुत्तमेति
२१	२७	प्रतिष्ठति	प्रतिष्ठेति
२१	३१	गन्तव्यात्	गन्तव्यस्यात्
२२	१६	मिन्नञ्च	मिन्नन्ता
२४	१०	इवेभ्र	इवेन्द्र
२४	११	(५)	(४)
२४	१२	संवाद्	संवादा
२४	१६	उपस्थिताया	उपस्थिताया
२६	२	भद्राभ्य	भद्राभ्य
२६	३	भ्रान्त	भ्रान्तं
२६	२८	सम्बन्धेनैवायं	सम्बन्धेनैवायं
२७	२	प्रापत् ॥ ० ॥	प्रापत् । तस्यसोम इति नामान्तरम् ।
२७	३	तस्यसोम इति नामान्तरम्	x
२८	१५	पश्यत्	पश्यत
२८	२३	तन्याना	तन्याना
३०	४	पद्यत्	पद्यत
३०	१७	क्रमणे	क्रमेण
३०	२६	देहिनीं	देहिनीं
३२	०३	मरत्	मरुत्
३२	२१	सभा	संभा
३३	२८	राणेषु	पुत्राणेषु
३४	१७	स्वास्थ्ये	स्वास्त्ये
३४	२७	पुष्य	पुष्य
३६	७	यम्	यम्
३७	२१	मैत्री	मैत्री
४०	१२	काम	कामं

पृष्ठ	प०	अशुद्ध पाठाः	शुद्धपाठाः
४१	२७	स्यागतैः	स्यागनैः
४२	१	दय	दयं
४२	२१	इत्थं	इत्थं
४३	७	मन्त्र	यन्त्र
४३	२०	घाययन्त्रे	घाययन्त्रे
४३	२८	हरण	हरणं
४४	६	गत्र	यत्र
४७	२२	गन्धर्वस्था-	गन्धर्वस्था-
४८	३१	कृपरादयः	कृपारादयः
४८	१६	प्रतिनिध्ये	प्रातिनिध्ये
४०	१८	परिमां	रिमां
४०	३	पर्य	पर्ये
४०	१३	उत्कुपा	उत्कुपो
४१	३१	ग्रहीत	ग्रहीत्
४१	१	मा	सा
४१	३	धियन्ते	धियन्ते
४२	२०	याना	योना
४२	१	संपातिक	सांपातिक
४३	१३	स्वदेश	खदेश
४३	२	न्य	न्या
४३	७	चन्दी	चन्द्र
४३	८	पात	पाती
४३	६	यल	यल
४३	२४	सूर्य	सूर्य
४४	२२	नैवपपादित्वोदे	नैवोपपादित्वाद्
४६	१३	क्षत्रिणा	क्षत्रिणो
४६	२४	क्षत्रे	क्षेत्रे
४६	२४	राहिण्या	रोहिण्याः
४७	१२	बुधनैव	बुधेनैव
४८	३४	निर्यातु	निर्मातु
४६	१०	ऽभूत्	ऽभूत्
४६	१४	तस्य	तस्या

पृष्ठ	पं०	अशुद्धपाठः	शुद्धपाठः
५६	२१	पञ्चकोरा	पञ्चकोरा (पञ्चगौर)
५६	२५	ब्रह्मा	ब्राह्मा
५६	२७	यत्तु	यत्तु
६०	१८	प्रयागं शि	प्रयागमनुशि
६०	२०	मुख्य	मुख्यम्
६१	१	यागात्	योगात्
६१		पाचनी	पाचनी
६१	१४	वासुकी	वासुकी
६१	१५	तरा	तरौ
६१	२७	येषा	येषां
६२	१६	त्रोत्तरशब्दा	त्रोत्तरशब्दा
६२	१६	स्थान	स्थानं च
६३	२	द्रुहं	द्रुहं
६३	२४	पञ्चकाश	पञ्चगौरा (पञ्जकार)
६४	१०	"	" (")
६४	११	"	" (")
६५	२३	प्रतिष्ठानं	प्रतिष्ठानत्वं
६६	११	जनाङ्गल	जाङ्गल
६७	२३	राज्य	राज्य
६८	४	धानी	धानीं
६८	५	अधि	अधि
६८	६	हस्तिपुर	हस्तिनापुर
६८	२०	त्वाहुरा	बाहुरा
६८	३१	नाम	नाम्
६९	२७	पञ्चकोश	पञ्चगौरा (पञ्जकार)
७०	६	अङ्गारि	धारि
७०	२४	मनल	मनन्त
७०	२७	भूतेर्	भूतेर्
७१	११	वन्त्यवना	वत्पर्वता
७१	१२	पर्यन्तिषु	पर्यन्तेषु
७१	१७	कामा	कामा
७१	१६	विशार्य	विशीर्य

पृष्ठ	पं०	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
७१	२०	नामप्र	नां सप्र
७१	२४	विस्तृते चा	विस्तृतं स्वा
७१	३०	पूजमा	पूजया
७२	१	पार्थ	पार्थ्व
७२	४	काकुत्स्थ	काकुत्स्थ
७२	७	बाहो	बाहो
७२	७	यदे	यदे
७१	१७	पञ्चकोश	पञ्चगौरा (पञ्चकोर)
७१	२०	प्रतिमाकुतर्क्यत	प्रतिमाशालिमिस्तर्क्यत
७५	२१	कुमा	कुमा
७५	२३	पञ्चकोश	पञ्चगौरा (पञ्चकोर)
७५	६	संस्था	संस्था
७५	११	याचदधुष्णा	याचदधुष्णा
७५	१६	प्राया	प्राया
७५	२७	दशद्यु	दशद्यु
७५	३१	कुत्सोपाख्यानं	कुत्सकुपवीयापाख्यानं
७७	३	नामकः	नामकः
७७	८	शतद्रुः प्राच्यां	शतद्रुप्राच्यां
७७	८	प्राची सरस्वती	प्राचीसरस्वती
७७	६	शरयू	शरयू
७७	३२	र्यकै	र्यकै
७७	३३	कये	कै
७७	३३	सु	×
७७	३४	शुशुवान्	शुशुवान्
७७	३४	पङ्गुभिः	पङ्गुभिः
७७	३५	अत्कः	अत्कः
७७	३५	तस्-	स्त
७८	६	पङ्गुभिः	पङ्गुभिः
७८	८	पिपुमृगयः	पिपुमृगयः
७८	६	कुपयः	कुपयः
७८	१३	सर्वस्व	सर्वस्व
७८	१३	धेतस्	धेतस्

पृष्ठ	पं०	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
१८	१	सैला	सेला
१८	२	रुका	रुक्ता
१८	१०	स्वारस्य	स्वारस्या
१८	२७	श्राम्य	श्राम्यं
१९	६	यासात्	यागात्
१९	१४	एडा	एवेडा
१९	१५	वत्त	वत्त
१९	१६	न्यपत्यव	न्यपित्व
१९	२१	न्यास्ते	न्यस्ति
१९	२६	णान्यनु	णान्मनु
१९	३३	मानुष	मानुष
१००	६	याजया	याजयो
१००	१५	तत्त्यं	तत्त्यं
१००	८	प्रस्तावस्य इडाया	इडाया प्रस्तावस्य
१००	१३	गोरितया	गोरिडा
१००	२२	रूपया	रूपायाः
१००	२३	हैय	हैय
१००	२४	प्रजायतेय्या	प्राजायेतेया
१०१	३०	पश्यन्ते	पश्यन्तो
१०१	३२	होतारं	होतारं
१०२	७	मुनु	मनु
१०२	१६	अपत्याय	अपित्य
१०२	२७	मिषानिजयने	मिषमिडायने
१०३	८	एवं	एवं
१०३	१२	माटयम्	माटयम्
१०३	२२	समानाय	समानाय
१०३	२७	पेयम्	पेयम्
१०३	३२	प्यात	प्यान
१०३	३१	मनुषनेडा	मनुष्यधदेडा
१०४	३	या	ना
१०४	४	पेदान्ते	पिदान्ते
१०४	११	मापन्	मापन्

पं०	अशुद्धपाठः	शुद्धपाठः
२०	सस्येन	सस्ये
२१	स्यव	स्यव
२४	देवं	दध्रवं
१०	ह्यः	यः
११	मघापो	मपो
१२	मात्मनो	मातनो
१२	रुर्वा	रुर्वा
२१	वाय्वा	वाय्वा
२४	मिकं	मिकार्थं
२८	दपः	दापः
२८	वा	वाः
३१	मायन्	मायन्
३१	पश्चि	यश्चि
१२	णान्यपि	णान्यपि
१७	वृणुते	वृणुते
१७	घरुण	घरुण
१७	द्यौ	द्यौ
२२	णात्रनिष्ठितेन	ण विष्ठितो न
३३	रोत्व	येत्
३४	पृथिवी	पृथिवीनि
१	दिष्टं	इष्टं
६	विद्यन्मंघ	विद्युन्मंघ
१०	यु हेतु	युहेतु
१६	निष्णाताना	निष्णातानां
२०	चात्मा	चात्मा
२१	केशियप्र	केशिप्र
२४	दध्रम्	दध्रम्
२४	अधि	आधि
२७	केचदादि भौतिक	केचिदादिभौतिका
३६	दुर्वसी	दुर्वशी
२	दसिति	दस्ति
६	भायिता	भायिताः

पृष्ठ	पं०	अशुद्धपाठा.	शुद्धपाठा
१०८	७	क्षीयते	क्षीयन्ते
१०८	११	परे विप्रतिष्ठने	अपरे विप्रतिष्ठने
१०८	१२	अथर्व	अथर्व
१०८	१२	श्रुतावाध्या	श्रुतावाध्या
१०८	१७	वरणाया	वरणायां
१०८	२०	भ्रुयों	भ्रुवों
१०९	७	कथञ्चिद्भूदित	कथञ्चिद्भूहित
१०९	२६	प्रतिपीय	प्रातिपीयः
१०९	३२	मोत्त	मान्त
११०	५	मनुष्य	मनुष्य
११०	२१	नामान्नेदिष्टा	नामानेदिष्टा
११०	१५	स्वा स्वा	स्वारस्वा
१११	१०	सुयुक्ता	सुयुक्ता
१११	१५	पर्वतोऽपिन्य	पर्वतोऽपत्य
११२	६	मासान्तर	मासान्तर
११२	१०	तस्त	तस्य